Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

વિચાર વિમર્શ

પ્રા. ડૉ. આર. ટી. સાવલિયા
એમ.એ., પીએચ.ડી.

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

વિચાર વિમર્શ

(ધર્મ, સંસ્કૃતિ, કલા, સંસ્કાર અને
શિક્ષણ-કેળવણી ને સ્પર્શતા લેખોનો સંગ્રહ)

પ્રા. ડૉ. આર. ટી. સાવલિયા
એમ.એ., પીએચ.ડી.
અધ્યાપક, ભો. જે. અધ્યયન-સંશોધન વિદ્યાભવન,
એચ. કે. કૉલેજ કમ્પાઉન્ડ, આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૯

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

VĪCHAR VIMARSH

By R. T. Savalia

પ્રકાશક : ડૉ. આર. ટી. સાવલિયા
એ-૪, યજ્ઞપુરુષનગર,
કર્મચારીનગર સામે, રન્નાપાર્ક,
ઘાટલોડિયા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૬૧
ફોન : ૭૪૯૭૧૦૨

પ્રત : ૫૦૦

પ્રથમ આવૃત્તિ : ૨૦૦૧

કિંમત : ૧૨૫-૦૦

મુદ્રક : **ક્રિષ્ના ગ્રાફિક્સ**
૯૬૬, નારણપુરા જૂના ગામ,
નારણપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૩
ફોન : ૭૪૯૪૩૯૩

સંસ્કૃત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગરની આર્થિક સહાયથી પ્રકાશિત

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

અર્પણ

वन्दे सरस्वतीं देवीं प्रार्थयेऽहं च तामिदम् ।
वस मे वदने नित्यं विकासय मतिं सदा ॥

દેવી સરસ્વતીને હું વંદન કરું છું અને એમને આ પ્રમાણે પ્રાર્થના કરું છું કે - મારા મુખમાં હંમેશા તમો વાસ કરો અને મારી બુદ્ધિનો સર્વદા વિકાસ કરો.

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

નિવેદન

ભારતીય સંસ્કૃતિના વિવિધ પાસાં કેવી રીતે વિકાસ પામતા રહ્યાં છે એ વિશે હજી ઘણું સંશોધન તથા નિરૂપણ કરવાનું છે. આ સંદર્ભમાં ભારતીય સંસ્કૃતિને સ્પર્શતા લેખો પૈકી અત્રે ૩૪ લેખોને લઘુગ્રંથ સ્વરૂપે પ્રગટ કરતાં આનંદ અનુભવું છું. આ લેખો અગાઉ જે સામયિક કે ગ્રંથમાં પ્રગટ થયેલા હતા તે અંગેની નોંધ પ્રત્યેક પ્રકરણને અંતે આપવામાં આવી છે. સામીપ્ય, કુમાર, સ્વાધ્યાય, પથિક, પટેલ સુવાસ, વિવેક સુધા, ધર્મધારા ભોજલરામ જ્યોત, ભવોદધિ, ગીતા ધર્મ, ગુજરાતમાંથી આ લેખો લેવામાં આવ્યા છે, તે માટે એમના સંપાદકોનો અહીં ઋણ સ્વીકાર કરું છું.

આ લઘુગ્રંથની સમીક્ષા કરતું વિદ્વત્તાપૂર્ણ આમુખ લખી આપવા માટે પૂ. કે. કા. શાસ્ત્રીજીનો હું હૃદયપૂર્વક ઉપકાર માનું છું.

ગુજરાત રાજ્યની સંસ્કૃત સાહિત્ય અકાદમીએ આ પ્રકાશનમાં આર્થિક સહાય કરી છે તેની અત્રે સાભાર નોંધ લઉં છું.

આશા છે કે આ પ્રકાશન ગુજરાતના ઇતિહાસ, ધર્મ, કલા, પુરાતત્ત્વ તેમજ સંસ્કૃતિના અભ્યાસીઓ તેમજ જિજ્ઞાસુઓને ઉપયોગી થશે.

તા. ૧૫ ઑગસ્ટ, ૨૦૦૧ **રામજીભાઈ સાવલિયા**
અમદાવાદ

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

આમુખ

ડૉ. રામજીભાઈ સાવલિયાને હાથે સંસ્કૃતિ અને ઇતિહાસ-પુરાતત્ત્વનાં ક્ષેત્રોમાં લખાયેલા લેખોનો સંગ્રહરૂપ સ્વતંત્ર પુસ્તકોમાં મુકુટ-રૂપ બની રહે એવો, 'વિચાર વિમર્શ' એ શીર્ષકથી 'ધર્મ'ને લગતા ૯ લેખો, 'સંસ્કૃતિ અને કલા'ને લગતા ૯ લેખો અને 'સંસ્કાર અને શિક્ષણ-કેળવણી'ને લગતા ૧૬ લેખો મળી ૩૪ લેખોનો ગ્રંથ આ પ્રસિદ્ધ થઈ રહ્યો છે એનો સમાદર કરતાં મને ઘણો આનંદ થાય છે. ધર્મ-વિભાગ-૧માં લેખોનું વૈવિધ્ય જોઈ આશ્ચર્ય થયા વિના રહેતું નથી. 'મોક્ષવિચાર' 'મૃત્યુ અને જીવન' 'જીવનમાં અહિંસાની સાધનાનું મહત્ત્વ' જેવા આત્માની સાથે સંબંધ ધરાવનાર લેખો, તો 'ભારતીય દર્શનનું ગંગોત્રી શિખર શ્રીમદ્‌ભગવદ્‌ગીતા' 'જૈન ધર્મનું મૂળ તત્ત્વ અહિંસા' 'જરોથોસ્તી ધર્મમાં માનવધર્મ' આ સાંપ્રદાયિક છતાંય 'આત્મા' સાથે સંબંધ ધરાવતા લેખો, ઉપરાંત 'સૌરાષ્ટ્રના પાટીદાર સંતો અને ભક્તો' 'વૈરાગ્ય કેસરી ભોજા ભગત રચિત કાચબા-કાચબીનું ભજન' અને 'સંતશ્રી જલારામ બાપાનો ગુરુ મહિમા' જેવા સાંપ્રદાયિક ઇતિહાસ સાથે સંબંધ ધરાવનારા લેખ પ્રથમ વિભાગના ભૂષણરૂપ બની રહ્યા છે. આ વિભાગમાં પણ વાસ્તવમાં તો ઇતિહાસ જ મૂળમાં રહેલો છે.

બીજો વિભાગ બે વિષય સંસ્કૃતિ અને કલાને સમાવી રહ્યો છે. એઓ 'ભારતીય સંસ્કૃતિ'નો વિષય લઈ અનુસ્નાતક પદવી અને વાચસ્પતિની પદવી પામનારા સંશોધક વિદ્વાન છે એનું આ ૯ લેખોમાં દર્શન થાય છે. 'કચ્છની આદ્ય ઐતિહાસિક નગરી ધોળાવીરા' 'જૈન શાસન દેવી પદ્માવતીની વિભાવના અને સ્વરૂપ' જૈન ગિરિતીર્થ તારંગા અને અજિતનાથ જિનાલય'એ 'ગુજરાતના પુરાતન વસાહતીઓનો કલા-વારસો' લેખના પોષક હોય એ રીતેના લેખો આપવાની સાથે 'પાટણની રાણીવાવ-એક સૌંદર્યધામ-કલાધામ' એ જાણે કે એનું મૂર્ત ઉદાહરણ હોય એવો વિશ્વાસ ઉપજાવે છે. લેખનકલા પણ વાસ્તવમાં તો એક કલા જ છે એ 'ગુજરાતનાં પ્રસિદ્ધ હસ્તપ્રત સંગ્રહાલયો' એનું જાણે કે સત્ફલ હોય એવો ભાવ બતાવવો 'ભો.જે. વિદ્યાભવનમાં સંગ્રહીત બાબીવિલાસની હસ્તપ્રતનો પરિચય' લેખ છે.

ત્રીજો વિભાગ 'સંસ્કૃતિ'માં સમાવિષ્ટ થઈ રહે એવું બતાવતો 'સંસ્કાર અને શિક્ષણ-કેળવણી' શીર્ષકથી અપાયેલા લેખોથી સમૃદ્ધ બન્યો છે. આમાંના 'આપણો ગરવો ગ્રામપ્રદેશ' અને 'ખેડૂતોના ગૌરવવંતા ઇતિહાસની ઝાંખી' ઇતિહાસ-સંસ્કૃતિનો સુભગ યોગ બતાવી રહ્યા છે. બાકીના લેખોમાંથી 'યુગ-પુરુષ ગાંધીજી અને રાષ્ટ્રના લોખંડી પુરુષ શ્રી વલ્લભભાઈ પટેલની વિભિન્ન સેવાઓને બિરદાવતા લેખો વાસ્તવમાં તો ઇતિહાસ પુરુષોને લગતા હોઈ ઇતિહાસને સમૃદ્ધ કરનારા છે. અત્રે નથી નોંધતો એવા લેખો પણ સામાજિક ઇતિહાસમાં-સમાઈ જાય એવા મને લાગ્યા છે. ડૉ. સાવલિયાની સૂક્ષ્મ સંશોધક દૃષ્ટિ આમાં સર્વત્ર અનુભવાઈ રહી છે, જેને હાર્દિક અભિનંદન આપતાં મારા આશીર્વાદ આપું છું.

'મધુવન'
એલીસબ્રિજ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૬
૩૧-૭-૨૦૦૧

કેશવરામ કા. શાસ્ત્રી

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

અનુક્રમણિકા

વિભાગ : ૧ ધર્મ

૧. મોક્ષ વિચાર ૩
૨. મૃત્યુ અને જીવન ૭
૩. ભારતીય દર્શનનું ગંગોત્રી શિખર શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા ૧૧
૪. જીવનમાં અહિંસાની સાધનાનું મહત્ત્વ ૧૬
૫. જૈન ધર્મનું મૂળ તત્ત્વ 'અહિંસા' ૨૩
૬. જરથોસ્તી ધર્મમાં માનવધર્મ ૩૦
૭. સૌરાષ્ટ્રનાં પાટીદાર સંતો અને ભક્તો ૩૩
૮. વૈરાગ્ય કેસરી ભોજાભગત રચિત કાચબા-કાચબીનું ભજન ૪૦
૯. સંતશ્રી જલારામબાપાનો ગુરુ મહિમા ૪૪

વિભાગ : ૨ સંસ્કૃતિ અને કલા

૧. કચ્છની આદ્ય ઐતિહાસિક નગરીય વસાહત-ધોળાવીરા ૪૯
૨. ગુજરાતના પુરાતન વસાહતીઓનો કલાવારસો. ૫૩
૩. હિંદુ અને જૈન મંદિરોમાંના કામ-કલાને વ્યક્ત કરતાં શિલ્પો ૬૩
૪. પાટણની રાણીવાવ-એક સૌંદર્યધામ-કલાધામ ૭૨
૫. ગુજરાતની શિલ્પસમૃદ્ધિમાં લોકકલાનાં પ્રતિબિંબો ૭૬
૬. જૈન શાસનદેવી પદ્માવતીની વિભાવના અને સ્વરૂપ ૮૫
૭. જૈન ગિરિતીર્થ તારંગા અને અજિતનાથ જિનાલય ૮૯
૮. ગુજરાતનાં પ્રસિદ્ધ હસ્તપ્રત સંગ્રહાલયો ૯૬
૯. ભો.જે. વિદ્યાભવનમાં સંગૃહીત 'બાબીવિલાસ'ની હસ્તપ્રતનો પરિચય ૧૧૦

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

વિભાગ : ૩ સંસ્કાર અને શિક્ષણ-કેળવણી

૧. સંસ્કૃતિ, સંસ્કાર અને કેળવણી	૧૧૫
૨. લગ્નસંસ્કારનું ઊર્મિકાવ્ય-'સપ્તપદી'	૧૧૮
૩. લગ્નસંસ્કારનાં કેટલાક વિધિવિધાનો	૧૨૭
૪. સહિયારો સંસાર	૧૩૩
૫. શિક્ષણમાં સંસ્કાર વારસો ઉમેરીએ	૧૩૭
૬. આપણો ગરવો ગ્રામપ્રદેશ	૧૪૧
૭. ખેડૂતોનાં ગૌરવવંતા ઇતિહાસની ઝાંખી	૧૪૩
૮. યુગ-પુરુષ ગાંધીજી	૧૪૮
૯. ભારતના નવપ્રસ્થાનનાં પ્રથમ પ્રતિનિધિ સરદાર પટેલ	૧૫૩
૧૦. ખેડૂતોનાં સાચા સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ	૧૫૫
૧૧. દલિત વર્ગો માટેની સરદાર પટેલની અનુકંપા	૧૫૭
૧૨. 'સમો ઓળખી વહેવારું બનો' - સરદાર પટેલ	૧૫૯
૧૩. વીર સાવરકર	૧૬૨
૧૪. સન્નિષ્ઠ સંસ્કાર-શિક્ષક અને કેળવણીકાર શ્રી કરુણાશંકર કુબેરજી ભટ્ટ	૧૬૮
૧૫. ગુજરાતના દુકાળો : એક વિહંગાવલોકન	૧૮૫

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

વિભાગ-૧

ધર્મ

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

૧. મોક્ષ વિચાર

મોક્ષ એટલે મુક્તિ. કોની મુક્તિ ? પોતાની - આત્માની. શેમાંથી મુક્તિ. દુઃખમાંથી. પોતાની અર્થાત્ આત્માની દુઃખમાંથી મુક્તિ એટલે મોક્ષ. આવા મોક્ષ માટે કેટલીક બાબતોનો પહેલાં સ્વીકાર કરવો જરૂરી બને છે. (૧) પોતાના અર્થાત્ આત્માના અસ્તિત્વનો સ્વીકાર. (૨) પોતાને અર્થાત્ આત્માને દુઃખ છે. (૩) દુઃખનાં કારણો છે. (૪) દુઃખનાં કારણોને દૂર કરવાના ઉપાયો છે. (૫) દુઃખ મુક્તિ શક્ય છે.

આ દુઃખથી મુક્તિ થોડા વખત પૂરતી નથી, પરંતુ સદાને માટે મુક્ત થઈ શકાય છે. એકવાર દુઃખમાંથી મુક્ત થયા એટલે ફરી કદી દુઃખ પડવાનું જ નહિ. બધા પ્રકારનાં દુઃખોમાંથી હંમેશ માટેની મુક્તિને દર્શનશાસ્ત્રમાં મોક્ષ કહેવામાં આવે છે. આત્યંતિક- આંતરિક દુઃખ મુક્તિ મોક્ષ છે. પગમાં કાંટો વાગ્યો તેથી પીડા થઈ - દુઃખ થયું. કાંટો કાઢી નાખવામાં આવ્યો, કાંટાની પીડામાંથી મુક્તિ થઈ. પરંતુ ફરી કાંટો વાગવાનો જ નથી એ સંભવ દૂર થયો નથી. વળી કાંટાની પીડા દૂર થવા છતાં ગૂમડા વગેરેની બીજી પીડા રહી હોવાનો સંભવ છે જ. એટલે કાંટાની પીડામાંથી મુક્તિને આત્યંતિક દુઃખ મુક્તિ ન કહેવાય -

रोगो रोगहेतुः आरोग्यं, भैषज्यमिति ।

संसारः संसारहेतुः मोक्षो मोक्षोपाय इति ।

દુઃખ કોને છે ? આત્માને. દુઃખ શરીર, મન કે ઇન્દ્રિયો અનુભવતાં નથી, પણ તેના દ્વારા બીજું કોઈ અનુભવે છે, અને તે છે આત્મા. આ આત્મા શું છે અને તેનું સ્વરૂપ કેવું છે, એ જાણ્યા વગર મોક્ષના સ્વરૂપને સમજવું સરળ થતું નથી. પ્રથમ આત્માને ઓળખ્યા વિના મોક્ષનો વિચાર જ અસ્થાને છે. 'આત્માને ઓળખ્યા વિના લખ ચોરાસીના ફેરા નહિ મટે'.

આત્મા વિશે કેટલાક ભારતીય દર્શનોએ પોતાના મત રજૂ કર્યા છે. ચાર્વાકદર્શન કેવળ અચિત્ત તત્ત્વને જ માને છે. તેઓ આત્માને કોઈ સ્વતંત્ર તત્ત્વ ગણતા નથી. પૃથ્વી

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

આદિ ભૂતોના વિશિષ્ટ સંયોજનને પરિણામે જ્ઞાનધર્મ સંયોજનના આવિર્ભાવ પામે છે. ભૂતોનું આ વિશિષ્ટ સંયોજન જ આત્મા છે. સંયોજનનું વિઘટન-વિભાજન-નાશ થતાં સંયોજનનો નાશ થાય છે. અર્થાત્ આત્માનો અત્યંત ઉચ્છેદ થાય છે.

પ્રાચીન સાંખ્ય (૨૪ તત્ત્વમાં માનનારા), જૈન અને બૌદ્ધોએ ચાર્વાક મતની વિરુદ્ધ એવું પ્રતિપાદન કર્યું કે જ્ઞાન ધર્મ એ ભૌતિક ધર્મોથી ભિન્ન શ્રેણીનો છે અને તેથી ભૌતિકધર્મો ધરાવનાર અચિત્ત તત્ત્વનો તે ધર્મ હોઈ શકે નહિ. તેઓ ચિત્ત તત્ત્વનો સ્વીકાર કરે છે. તેથી ચિત્ત અને અચિત્તનો સંયોગ-વિયોગ થાય છે.

ઉત્તરકાલીન સાંખ્ય (આત્મ-અનાત્મ), ન્યાય-વૈશેષિક દાર્શનિકોમાં ચિત્તથી ઉપરવટ પુરુષ યા આત્મા નામનું તત્ત્વ સ્વીકાર્યું. જ્ઞાન એ ચિત્તનો ધર્મ છે, જ્યારે દર્શન એ પુરુષનો ધર્મ છે. ચિત્ત જ્ઞાતા છે, જ્યારે પુરુષ દૃષ્ટા છે. આત્માનો પરિણામી ચિત્ત-અચિત્ત સાથે સાચો સંયોગ- વિયોગ ઘટતો ન હોઈ બિંબ-પ્રતિબિંબ સંબંધની ભાષા બોલવી શરૂ થાય છે. જૈનો અને બૌદ્ધોએ પુરુષને ચિત્તનો ધર્મ માન્યો છે. ચિત્ત કેવળ જ્ઞાતા નથી. પણ જ્ઞાતા અને દૃષ્ટા બંને છે. તેથી તેઓ આત્માનો સ્વીકાર કરતા નથી. ન્યાય-વૈશેષિકો માને છે કે જ્ઞાન ગુણ છે અને આત્મા દ્રવ્ય છે અને દ્રવ્ય તથા ગુણ વચ્ચે અત્યંત ભેદ છે. સાંખ્યના ચિત્તનો ધર્મ એકલો જ્ઞાન જ નથી પણ સુખ, દુઃખ, ઇચ્છા, દ્વેષ વગેરે બીજા ઘણા ધર્મો તેના છે. આ બધા ધર્મોને ચિત્ત ન સ્વીકારનાર ન્યાય-વૈશેષિકોએ આત્માના ગુણો ગણ્યા છે.

શાંકરવેદાંતે ચિત્ત, અચિત્ત, ચિત્તધર્મો બધું જ મિથ્યા ગણ્યું છે. કેવળ પુરુષ જ સત્ય છે. તેઓ પુરુષને દર્શન સ્વરૂપ માને છે.

આમ જૈનો અને બૌદ્ધોને મતે પરિણમનશીલ ચિત્ત જ આત્મા છે. જયારે ઉત્તરકાલીન સાંખ્ય, ન્યાયવૈષેશિક અને વેદાંતના મતે પુરુષ જ આત્મા છે.

દુઃખ છે

દરેકને પોતાને દુઃખનો અનુભવ છે. દુઃખ ત્રણ પ્રકારનાં છે : (૧) આધ્યાત્મિક (માનસિક); (૨) આધિભૌતિક (શરીરની અંદરથી રોગને લીધે ઉદ્ભવતાં દુઃખો); (૩) આધિદૈવિક (બીજા જીવો દ્વારા અપાતાં શારીરિક દુઃખો). વિષયોને ભોગવતી વખતે લાગતું સુખ પણ પરિણામે દુઃખ છે. સુખ-ભોગ-કાળે વિષયના નાશના ભયે ચિત્તમાં દુઃખ બીજ રૂપે હોય છે. મારા પ્રિય વિષયો છીનવાઈ જશે નાશ પામશે એવું મનમાં રહ્યા કરે છે. વિષય-ભોગના સુખાનુભવના સંસ્કારો ભવિષ્યમાં નવા ભોગની ઇચ્છા જન્માવી દુઃખનું વિષચક્ર ચાલુ રાખે છે. આમ વિષયોમાં પરિણામ દુઃખતા, તાપ દુઃખતા અને સંસ્કાર દુઃખતા છે તેથી જ ભગવાન બુદ્ધે કહ્યું છે કે સર્વમ્ દુઃખમ્. પોતાના સ્વભાવ

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

ઉપર આવરણો આવી જવાં એ પણ દુઃખ છે. અલ્પતા દુઃખ છે. જન્મ મરણ પણ દુઃખ છે.

દુઃખનાં કારણો

પોતાની જાતનું, પોતાના ખરા સ્વરૂપનું અજ્ઞાન એ દુઃખનું મૂળ કારણ છે. આ અજ્ઞાનને કારણે આપણે રાગ-દ્વેષ કરીએ છીએ અને રાગ-દ્વેષ દુઃખ પેદા કરે છે. અજ્ઞાન, રાગ-દ્વેષ આ કલેશો છે. રાગ-દ્વેષ પૂર્વક કરાતી પ્રવૃત્તિથી આત્મા (કે ચિત્ત) કર્મ બાંધે છે. આ કર્મોનું આવરણ દુઃખરૂપ છે. કલેશોને પણ આવરણ માનવામાં આવ્યા છે.

દુઃખનાં કારણોને દૂર કરવાના ઉપાય

દુઃખનાં કારણોને દૂર કરવા માટે સૌપ્રથમ તો પોતાના ખરા સ્વરૂપનું જ્ઞાન મેળવવું જોઈએ. આને માટેનો સરળ માર્ગ તે ચિત્તશુદ્ધિ છે. ચિત્તમાંથી મળો દૂર કરવા મૈત્રી, કરુણા, મુદિતા, અને ઉપેક્ષા (માધ્યસ્થ) ભાવના કેળવવી જોઈએ. ધ્યાન માર્ગની સાધના દ્વારા ચિત્તની વૃત્તિઓનો નિરોધ કરી ખરા સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરવો જોઈએ. જેટલા કલેશો ઓછા એટલું દુઃખ ઓછું. કલેશપૂર્વક કરાતી પ્રવૃત્તિ જ કર્માવરણો રચતી હોઈ કલેશો દૂર થતાં કર્મનાં આવરણો સંપૂર્ણપણે દૂર થાય છે અને ચિત્ત પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં પ્રગટ થાય છે, દુઃખમાંથી મુક્ત થાય છે.

મોક્ષ શક્ય છે ?

દુઃખ મુક્તિ-મોક્ષ શક્ય છે. કેટલાક મોક્ષને અશક્ય માને છે. તેમની દલીલો આ પ્રમાણે છે :

(૧) વ્યક્તિ જન્મે છે ત્યારે કલેશો સાથે જ જન્મે છે અને મરે છે ત્યારે પણ કલેશો સાથે જ મરે છે. કલેશ સંતતિ સ્વાભાવિક છે. અનાદિ છે, એટલે એનો ઉચ્છેદ શક્ય નથી. કલેશોની શૃંખલા સાંકળ અત્યંત પ્રબળ અને અછેદ્ય - છેદી તોડી ન શકાય તેવી છે.

(૨) વ્યક્તિ જન્મથી માંડી મૃત્યુ સુધી પ્રવૃત્તિઓ કર્યા જ કરે છે. પ્રવૃત્તિથી કર્મબંધ થાય છે. બંધાયેલા કર્મ ભોગવવા પ્રવૃત્તિ થાય છે. વળી તે પ્રવૃત્તિથી કર્મબંધ અને બંધાયેલાં કર્મ ભોગવવા વળી પ્રવૃત્તિ. આમ ચક્ર ચાલ્યા જ કરે છે, એટલે મોક્ષ શક્ય નથી.

(૩) મોક્ષનું સાક્ષાત્ કારણ સ્વ સ્વરૂપનું જ્ઞાન-વિદ્યા છે. આ વિદ્યાની ઉત્પત્તિ માટેનો ઉપાય સમાધિ છે. પરંતુ સમાધિ પોતે જ અશક્ય છે, કારણકે વિષયો અત્યંત પ્રબળ છે. ઇચ્છા ન કરવા છતાં વિષયો તો વૃત્તિઓ ઉત્પન્ન કરે છે અને ચિત્તને એકાગ્ર થવા દેતા નથી. વળી, આધિ, વ્યાધિ, અને ઉપાધિને લઈને

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

ચિત્ત એકાગ્ર થઈ શકતું નથી.

(૪) જો મોક્ષ સંભવતો હોય તો એક સમય એવો આવે જ્યારે બધા મુક્ત થઈ જાય અને સંસારનો ઉચ્છેદ થઈ જાય. મોક્ષની સંભાવના સ્વીકારતાં સંસારોચ્છેદની આપત્તિ આવે. તેથી મોક્ષ સંભવતો નથી.

ઉપરની ચારેય દલીલોના ઉત્તરો નીચે પ્રમાણે છે :

(૧) ક્લેશોનો ઉચ્છેદ શક્ય છે. એ સુષુપ્તિના દૃષ્ટાંતથી સમજાય છે. ક્લેશોપશાન્તિની અવસ્થા સુષુપ્તિ એ ક્લેશક્ષયની અવસ્થાની સંભવિતતા સૂચવે છે. ક્લેશો સ્વાભાવિક નથી પણ તેમનું કારણ છે. તેમનું કારણ અજ્ઞાન છે. રાગ વગેરેનો નાશ તેમની પ્રતિપક્ષ મૈત્રી આદિ ભાવનાઓથી થઈ શકે છે.

(૨) ક્લેશરહિત વ્યક્તિની પ્રવૃત્તિ કર્મબંધનું કારણ નથી.

(૩) વિક્ષેપો સમાધિનો ભંગ ન કરી શકે તે માટેનો ઉપાય છે અભ્યાસ.

(૪) મોક્ષ શક્ય હોવા છતાં સંસારોચ્છેદ થવાનો નથી કારણ કે સંસારી જીવો અનંત છે. માટે આત્યંતિક દુઃખ મુક્તિ શક્ય છે એ નિઃશંક છે.

* 'ભવોદધિ', વર્ષ-૩, અંક-૪, એપ્રિલ,૨૦૦૦

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

૨. મૃત્યુ અને જીવન

જીવન અને મરણ એ સવાર અને રાત જેટલાં જ જરૂરી, ગરમી અને ઠંડી જેટલાં જ ઉપયોગી, પ્રકાશ અને અંધકાર જેટલાં જ કુદરતી છે. જેમ જીવન વિનાના જગતમાં કશો અર્થ નથી, તેમ મોત વિના પણ ઇશ્વરની યોજના અધૂરી જ રહેત. જે વાર્તાનો અંત નહિ, જે નાટકનો છેડો નહિ, જે જિંદગીની આખર નહિ તેમાં કોઈ અંત પ્રકારનો રસકસ અનુભવી શકાય પણ નહિ. એક વૃદ્ધ અને નાતવાન માણસ માટે મોતના જેવો બીજો આરામ કોઈ નથી. **જેમ શાંત ઊંઘમાં પડવાથી આખા દિવસની ફિકર ચિંતા અને શારીરિક પીડાઓ થોડા કલાક ભૂલી જવાય છે, તેમ મોત તો જિંદગીભરનાં જંજાળ, જુલમ અને દુઃખમાંથી રાહત આપવા માટે ઈશ્વરે બનાવેલી એક કુદરતી દવા છે** કોઈપણ અંત, ફેરફાર કે વિવિધતા વિનાની જિંદગીથી તો સૌથી સુખી માણસ પણ ધરાઈ જશે અને તેને તેનું જીવન કંટાળાભર્યું લાગશે. પ્રેમ સર્વવ્યાપી છે તેટલું જ બલકે તેથી પણ વધુ મોત સર્વવ્યાપક છે.

પ્રેમ તો મનુષ્ય, પશુ-પંખી અને જાનદાર સૃષ્ટિમાં જોવામાં આવે છે, જ્યારે ઝાડપાન, ખનિજ પદાર્થ વગેરે તમામ ચેતન-જીવ વિનાની મનાતી વસ્તુઓ કદાચ પ્રેમને વશ નહિ હોય પણ વિનાશને આધીન તો છે જ. ત્યારે મોતના જેવું બળવાન બીજું શું હોઈ શકે ? ઈશ્વરની અપાર શક્તિનાં દર્શન કુદરતમાં વ્યાપી રહેલાં બે બળો-ઉત્પત્તિ અને વિનાશ-દ્વારા થઈ શકે. ઉત્પત્તિ અને વિનાશ બન્ને ક્રિયાઓ જગતમાં સાથે સાથે ચાલી રહી છે. એક મહાસાગરમાં નાનામોટાં અસંખ્ય મોજાં ઊછળે છે અને પડે છે; પહેલું મોજું પડેલું રહેતું નથી પણ પાણીનાં બીજાં વહેણોમાં મળી જઈ પાછું વેગવંત અને જોરદાર બની ઉપર આવે છે. ઉત્પત્તિમાંથી વિનાશ અને વિનાશમાંથી ઉત્પત્તિની ક્રિયા નિરંતર ચાલ્યા જ કરે છે, તેમ આ ભવસાગરમાં પણ અસંખ્ય માણસો પેદા થઈને વિનાશ પામતાં જણાય છે, પણ તે **વિનાશ પણ કોઈક બીજા પ્રકારની ઉત્પત્તિમાં દાખલ થવાનો દરવાજો જ છે.**

ખરું જોતાં જિંદગીનો અંત હોતો નથી. જિંદગીમાં અસ્તિત્વ છે. જ્યારે મોત તો

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

હસ્તી ધરાવતું જ નથી. જીવન ભાવાત્મક (positive) છે, જ્યારે મૃત્યુ અભાવાત્મક (negative) છે. આપણે જેને મોત કહીએ છીએ એ તો માત્ર હસ્તી વિનાની સ્થિતિની એક કલ્પના જ છે. એક માણસ એક ઓરડામાંથી બીજા ઓરડામાં અથવા એક શહેરમાંથી બીજા શહેરમાં જતાં મરણ પામ્યો એમ કહેવાતું નથી, કેમ કે નવા સ્થાનમાં અને બદલાયેલા સંજોગોમાં તે જીવે છે તો ખરો જ; જેમ એક વસ્ત્ર ફાટી જવાથી કે જૂનું થવાથી આપણે બીજું પહેરીએ છીએ; તેમ જ મરણ વખતે માણસ આ શરીરનો ત્યાગ કરી એક અણદીઠ શરીર ધારણ કરે છે, પરંતુ તેમ કરતાં ''મરી જતો''નથી. જો કાંઈપણ મરતું હોય તો નાશવંત શરીર છે; આત્મા મરતો નથી, એ તો અજર અમર છે અને ખરેખરો માણસ આત્મામાં વસે છે, આ નાશવંત દેહમાં નહિ, માટે ''મરવું'' ને બદલે ''ગુજરવું'' શબ્દ વધુ યોગ્ય છે, કેમ કે **ગુજરવું**નો અર્થ માત્ર **પસાર થવું** એવો થાય છે અને તે મોતની ખરી ફિલસૂફી સાથે બરાબર બંધ બેસે છે.

મનુષ્યજીવનની સરખામણી ઘણી વખત નાટક સાથે કરવામાં આવે છે અને **જિંદગીનો આખરી તબક્કો પણ એક ત્રણ અંકી કરુણરસપ્રધાન નાટક જ છે. પહેલા અંકમાં** ગંભીર બીમારી જણાતાં ડૉકટરોની દોડધામ શરૂ થાય છે અને સગાંસ્નેહીઓનાં મોં લેવાઈ જાય છે. આખી રાતોના ઉજાગરા અને જિગરતોડ મહેનત છતાં આખરે પ્રાણપંખેરું ઊડી જવા પામે છે અને પહેલો અંક પૂરો થાય છે. **બીજો અંક** ગમખારી, માતમપોવી, પ્રાર્થના, ધર્મક્રિયા અને મરનારને ઠેકાણે પાડવાના ગંભીર દેખાવો સાથે સમાપ્ત થાય છે. **ત્રીજા અંકમાં** દેખાય છે કે જીવતાની માયા છે, જીવતાના સૌ સગા, મૂઆ એટલે નાતો તૂટ્યો; હવે મરનારનું વસિયતનામું વંચાય છે, તેની મિલકતની વહેંચણી સંબંધી સ્વાભાવિક પૂછપરછ ચાલે છે અને વકીલ બેરિસ્ટરની ખટપટ, સોલિસિટરનાં સલાહસૂચન અને કોર્ટ કચેરીના ધક્કામુક્કીથી આ ખેલ ખતમ થાય છે. આ વિચિત્ર આવવા જવાની પરંપરામાં કાંઈ ગૂઢ ભેદ, કાંઈ અર્થ-બોધ હશે ખરો, કે નાટક પૂરું થયા બાદ શ્રોતાઓનાં આંસુ સુકાઈ જાય છે અને નાટકની યાદ પણ મગજમાંથી નીકળી જાય છે તેમ શું આ જિંદગી પણ એક લીલી સુક્કીના અનુભવ અને અંધારી ચાંદનીની રમત કરતાં વિશેષ નથી ? એક પુસ્તકની પ્રસ્તાવના અને અનુક્રમણિકા અને વિષયસૂચિ વાંચવાથી તે પુસ્તક આખું વાંચ્યા વિના પણ તેની સામાન્ય મતલબ સમજી શકાય છે, તેમ જન્મ અને મરણના ભેદો જાણતાં જિંદગીનો કોયડો ઘણેઅંશે ઉકેલી શકાય છે.

આયુષ્ય પૂરું થવા આવે ત્યાં સુધી જેણે ખાઈપીને ઉડાવ્યું છે અને કોઈપણ ઘડીએ ઈશ્વરના દરબારમાં હાજર રહેવાનું તેડું આવી પહોંચશે તે ઘટનાની જેણે અવગણના કરી છે, તેનામાં નથી ઊંડું જ્ઞાન, નથી કુદરતી જ્ઞાન કે નથી દુનિયાદારીનું ભાન. વળી દુનિયામાં આવ્યા એટલે ખાનપાન અને ગાનતાનમાં જ ગુલતાન બની જઈએ તો ઈન્સાન

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

અને ભગવાન તરફની આપણી ફરજો આપણે શી રીતે બજાવી શકીએ ? જે દુન્યવી મોજમજામાં ચકચૂર થયો તે નક્કી મોતના મારથી હેરાન થશે. **માટે ઉચ્ચ પ્રકારનું જીવન ગુજારી, પવિત્ર સ્વભોગશીલ અને પ્રામાણિક જિંદગી ગાળી મોતને માટે હંમેશાં તૈયારી રાખવી એ જ મનુષ્યને લાભકારક છે.**

''જીવન અમારું આમ તો ખુલ્લી કિતાબ છે.
વેઢે ગણો તો કહી શકો ચોખ્ખો હિસાબ છે.'' 'રાજદેવ'

જેનો હિસાબ ખુલ્લો અને ખરો હોય તેને હિસાબ તપાસનારનો ભય કેવો ? મોતનું સાચું જ્ઞાન અને તે વિશેની તૈયારી આપણને જિંદગી દરમ્યાન પણ સાચી રાહબરી આપશે અને તેનાથી આપણી બીક ટળી જઈ આપણને હિંમત અને ધીરજ રહેશે. જે મોતનો ભેદ પામશે તે જ જીવનનું સાચું રહસ્ય જાણી શકશે.

જિંદગીનો નશો ઉતારનાર દવા તે મોત જ છે. મોત કોઈપણ ઘડીએ આવી લાગશે; સૂતાં, બેસતાં, ખાતાંપીતાં પણ તે છોડશે નહિ; ભારે અગત્યના કામમાં મશગૂલ હોઈએ ત્યારે પણ તે કદાચ આવી પહોંચે અને વાયદો કે મહેતલ પણ તે સ્વીકારશે નહિ. આ સઘળું જાણવા છતાં તે વિશે બેદરકાર રહેવું અને તેને માટે કશી જ તૈયારી ન કરવી એ ડહાપણભર્યું નથી. એક ટૂંકી મુસાફરીએ જવું હોય તો પેટીમાં ગણી ગણીને અનેક વસ્તુઓ મુકાય છે, પણ મોત પછીની લાંબી અને અતિ અગત્યની મુસાફરી, જે કોઈપણ ઘડીએ શરૂ થઈ જાય, તે સારું વૃદ્ધાવસ્થા આવી જાય તો પણ લગારે સામગ્રી ન કરી રાખવી એ માણસનું ઘોર અજ્ઞાન માનવું કે નરી મૂર્ખતા સમજવી ?

મોત કરતાં જીવન ઘણું વધારે અગત્યનું છે. તેમ ન હોત તો પ્રભુ જીવન પેદા કરત જ શા માટે ? **જીવન તો સો વર્ષ પણ નભે, મોત તો પલકારામાં આવે છે. જીવન એક મહેલ સમાન છે, મોત તો તે મહેલના વિશાળ ચોગાનમાંથી બહાર નીકળી જવાનો એક દરવાજો છે.** જીવન એક નાટક છે, મોત તે નાટકનો અંત લાવનાર પરદો છે. પણ જેમ દરવાજા કરતાં મહેલ અને પરદા કરતાં નાટક ઘણાં વધારે ઉપયોગી હોય છે તેમ મોત કરતાં જીવનની અગત્ય ઘણી વધારે હોય છે.

જે પવિત્રતાના પંથે ચાલે છે તે પોતાનો અંત કોઈપણ ઘડીએ આવીને ઊભો રહેશે તે હંમેશાં સ્મરણમાં રાખે છે. તેથી તેના વ્યવહારમાં તે સીધો અને પ્રામાણિક રહે છે, પણ તે સમતોલપણું રાખે છે. **જિંદગીનો નશો ઉતારનાર દવા તે મોત જ છે.** જીવનરથ હાંકતાં જે મોતનો ડર અને વિચાર રાખતા નથી તે બેફામ ઘોડા દોડાવી રથની અને પોતાની પાયમાલી કરે છે. જે મોતનો ખરો ભેદ પામીને જિંદગીની સાચી મતલબ સમજી ચૂક્યો છે તે ઈશ્વરમાં દૃઢ માન્યતા ધરાવે છે. તે ઈશ્વરના ઈન્સાફમાં પૂરી શ્રદ્ધા

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

રાખે છે. તેની જીવનદૃષ્ટિમાં પરિવર્તન થાય છે; તે ધર્મી, સત્કર્મી અને પુણ્યશાળી બનવા પ્રેરાય છે અને નેકીનીતિમાં જ એને આનંદ મળે છે. જિંદગીના એશઆરામમાં તે ફસાતો નથી અને મૃત્યુની ભયંકરતાથી તે ડરતો નથી. મોતના કોયડાના ઉકેલથી ચિત્તને શાંતિ મળે છે અને ચારિત્ર્યની શુદ્ધિ થાય છે. (''મોત ઉપર મનન''માંથી)

'ભવોદધિ', વર્ષ-૩, અંક-૩, માર્ચ-૨૦૦૦

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

૩. ભારતીયદર્શનનું ગંગોત્રીશિખર શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા

હિંદુઓનો પવિત્ર અને લોકપ્રિય ગ્રંથ ભગવદ્ગીતા છે. હિંદુધર્મનો આધાર ગીતા છે. ગીતામાં માત્ર ધાર્મિક વિચાર જ નથી, પરંતુ દાર્શનિક વિચાર પણ છે. ગીતામાં ઈશ્વર, આત્મા, જગત, બ્રહ્મ, યોગ, સાંખ્ય, ઉપનિષદ વગેરેની દાર્શનિક વિચારધારા પડેલી છે. તેથી ગીતાને સમસ્ત ભારતીય દર્શનનું 'ગંગોત્રી શિખર' કહેવામાં આવે છે.

તત્ત્વચિંતકો અને વિચારકો માને છે કે, આજનું પ્રગતિશીલ ગણાતું વૈજ્ઞાનિક જગત બે ધર્મ શાસ્ત્રોમાંથી પ્રેરણા મેળવે છે. (૧) ભગવદ્ ગીતા (૨) બાઈબલ. આ બંને ગ્રંથોનો જગતની બધી જ ભાષાઓમાં અનુવાદ થયો છે. આ બંને ધર્મ ગ્રંથોમાં પ્રાચીનતા અને લોકપ્રિયતાની દૃષ્ટિએ ગીતાનું મૂલ્ય સહુથી વિશેષ જોવા મળે છે.

ગીતાના-શ્લોકો જેટલા જ એના અનુવાદો અને વિવેચન ગ્રંથો દુનિયાની ભાષાઓમાં લખાયા છે અને દર વર્ષે એમાં ઉમેરો થતો રહે છે. આમ છતાં ગીતાની વિશેષતા એ છે કે એ ગ્રંથ નિત્ય નૂતન જ રહ્યો છે. આદ્ય શંકરાચાર્ય, રામાનુજાચાર્યથી માંડીને મહર્ષિ અરવિંદ અને સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણન જેવાઓએ ગીતા પર ટીકાઓ, ભાષ્યો લખ્યા છે. તેમ છતાં આજે પણ અવનવા અર્થઘટનોને અવકાશ છે, આ ગ્રંથનો મહિમા સર્વકાળના વિદ્વાનોએ ગાયો છે. શંકરાચાર્ય ગીતાને સમસ્ત વેદના સારરૂપ ગ્રંથ ગણે છે. તો વળી લોકમાન્ય ટિળક એને કર્મયોગ શાસ્ત્ર તથા મહર્ષિ અરવિંદ એને ભક્તિયોગ શાસ્ત્ર અને ગાંધીજી એને અનાસક્તિ યોગશાસ્ત્ર કહી બિરદાવે છે.

ગીતા એટલે ગાયેલી, એના ગાનાર શ્રી કૃષ્ણ અને સાંભળનાર અર્જુન. આ ઉત્તમ કાવ્યનો જન્મ કોઈ રાજમહેલ કે કોઈ ઋષિની ઝૂંપડીમાં થયો નથી. પરંતુ તલવાર, ભાલા, બાણ-બરછીના ખડખડાટ અને શંખનાદ વચ્ચે રણભૂમિમાં થયો છે. અર્જુને હેઠા મૂકી દીધેલા શસ્ત્રોને પાછા ઉપાડવા માટે શ્રીકૃષ્ણે ગીતાનું જ્ઞાન અર્જુનને આપ્યું હતું.

ભગવદ્ગીતાની ગોઠવણી મહાભારતની મધ્યમાં ભીષ્મપર્વમાં કરવામાં આવી છે. આ કારણથી જ ગીતાને મહાભારતનો નંદાદીપ કહે છે. નંદાદીપ એટલે બે ઓરડાની વચમાં ગોઠવેલો દીવો. ગીતા મહાભારતની વચમાં ગોઠવેલ હોવાથી કૌરવપક્ષે અને

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

પાંડવપક્ષે-અધર્મપક્ષે અને ધર્મપક્ષે પ્રકાશ પાથરે છે. ભારતીય ધર્મ-સંપ્રદાયોના તેજના કિરણો જે અહીં તહીં ફેલાયેલા હતાં તે સર્વને અહીં એકત્ર કરવામાં આવ્યા છે. આ કિરણો એ જ ગીતાનો પ્રકાશ છે જે આજના આપણા જીવનને અજવાળે છે.

ભગવદ્ગીતામાં તત્કાલીન પ્રચલિત પ્રતિષ્ઠિત દર્શનોનો સમન્વય કરવામાં આવ્યો છે. શંકર એમના ગીતાભાષ્યમાં કહે છે કે, ''ગીતા એ સર્વ શાસ્ત્રોના સારરૂપ છે.'' હિંદુ ધર્મોના વર્ષોથી વહેતા તત્ત્વજ્ઞાનનાં પ્રવાહને ગીતાએ વિશાળ પટમાં સમાવી લીધો છે અને માનવ જીવન સમક્ષ વ્યાવહારિક તત્ત્વજ્ઞાનનું જીવંત ચિત્રણ ખડું કર્યું છે- વેદ, ઉપનિષદ, સાંખ્ય, યોગ અને ભાગવત ધર્મ એ બધામાંથી પોતાના વિશિષ્ટ મતના પ્રતિસ્થાન માટે જુદા જુદા તાત્ત્વિક સિદ્ધાંતો લઈ પોતાના પુરોગામી તત્ત્વજ્ઞાનમાં જ્યાં જ્યાં સ્થૂળતા હતી ત્યાં ત્યાં ગીતાકારે પોતાની ક્રાંતિદષ્ટિથી વિચારમાં સૂક્ષ્મતા આણી છે. ટૂંકમાં ગીતા એ ''સ્વયંભૂમિશ્રણ'' છે. આમ ગીતામાં જે દર્શનોનો સમન્વય જોવા મળે છે તે જગતનાં કોઈપણ ગ્રંથમાં જોવા મળતો નથી. ગીતાનો મુખ્ય હેતુ જીવનનો કોયડો ઉકેલવાનો અને સદાચારને ઉત્તેજન આપવાનો છે. નીતિ પ્રધાન ધર્મવાળા યુગમાં ગીતા રચાયેલી એટલે એ યુગના વિચારો અને ભાવનાઓનું પ્રતિબિંબ પણ એમાં પડે છે. અર્જુનના જે પ્રશ્નો અને મૂંઝવણો છે તે આપણા જમાનાની પણ છે. ઇતિહાસના કોઈપણ પાના પર માનવજાતે આટલા બધા આંસુ દુઃખ અને દર્દનો અનુભવ કર્યો નથી. આમાંથી બહાર નીકળવા માટે ગીતાના આશ્વાસનની જરૂર નહિ પણ આવશ્યકતા છે.

ભગવદ્ગીતામાં જ્ઞાન, કર્મ અને ભક્તિનો અનુપમ સમન્વય થયેલો છે. ઈશ્વરને મેળવવા માટે જ્ઞાન, કર્મ અને ભક્તિ એવા ત્રણ માર્ગ બતાવ્યા છે. ઈશ્વરમાં સત્ ચિત્ અને આનંદ છે. જે ઈશ્વરને જ્ઞાનથી પ્રાપ્ત કરે છે એના માટે પ્રકાશ છે. કર્મથી પ્રાપ્ત કરે છે એના માટે શુભ છે અને ભક્તિથી પ્રાપ્ત કરે છે એના માટે પ્રેમ છે. આ ત્રણેય માર્ગ એકબીજાનાં પૂરક છે. જેનો હેતુ ઇશ્વર પ્રાપ્તિ છે. આમ ભગવદ્ગીતામાં જ્ઞાનની ગંગા, કર્મયોગ રૂપી સરસ્વતી અને ભક્તિની કાલિન્દી (કાવેરી)નો ત્રિવેણી સંગમ છે.

ગીતા દુનિયાના સર્વ મનુષ્યો માટે આશ્વાસન રૂપ ગ્રંથ છે. જીવનનાં આખરી ધ્યેયને પામવા માટે મનુષ્યએ શું કરવું જોઈએ એનું સાચું માર્ગદર્શન ગીતામાં આપેલું છે. જીવનનાં આધ્યાત્મિક વિકાસ માટે જરૂરી એવા સર્વ પ્રકારના ઉત્તમ વિચારની છણાવટ ગીતામાં કરવામાં આવી છે. આ ગ્રંથનું મૂલ્યાંકન કરતાં ડૉ. સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણન કહે છે કે ''ભગવદ્ગીતા એક એવો ગ્રંથ છે કે જેણે જમાનાઓથી આપણા દેશ બાંધવોને આત્માની શાંતિ અને આશ્વાસન આપ્યા છે. એકલા આપણા દેશ બાંધવોને જ નહિ, પરંતુ બહારના લોકોને, દુઃખમાં ડૂબેલા જીવોને દિલાસો આપ્યો છે- અને ઊંડી વ્યથા પામેલાના ઘા રૂઝવ્યા છે.''

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

ગીતા સમગ્ર માનવજાતને કર્મ કરવા પ્રેરિત કરે છે. નિષ્કામ કર્મયોગ એ ગીતાનો મૌલિક ઉપદેશ છે. આ જગતમાં કર્મ કર્યા વગર ચાલે તેમ નથી. વળી પ્રત્યેક કર્મ ફળ આપતું હોવાથી તે બંધન રૂપ છે. તો શું કરવું? આવા જટિલ આધ્યાત્મિક પ્રશ્નોનો ગીતામાં સરળ રસ્તો બતાવ્યો છે અને તે નિષ્કામ કર્મ ભાવના. બંધનનું મૂળ કારણ કર્મ નહિ પણ કર્મ પાછળ સેવાના ફળની આસક્તિ છે. તેથી મનમાંથી કર્મના ફળ વિશેનો વિચાર બાજુ પર મૂકી દઈને ફળ ત્યાગની ભાવના રાખીને કર્મ કરવાથી બંધન સ્પર્શતું નથી.

ગીતામાં નિષ્ક્રિય અને કિંકર્તવ્યમૂઢ અર્જુનને કર્મમાં મોહિત કરવાના ઉદ્દેશથી શ્રી કૃષ્ણ નિરંતર કર્મ કરવાનો આદેશ આપે છે, કર્મનો અર્થ આચરણ છે. કર્મને અંધવિશ્વાસ અને અજ્ઞાનવશ કરવું જોઈએ નહિ. કર્મ જ્ઞાન અને વિશ્વાસથી કરવું જોઈએ. કર્મમાં પ્રયત્નશીલ રહી ફળની ચિંતા ન કરવી. જે કર્મફળને છોડી દે છે તે વાસ્તવિક ત્યાગી છે. આથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે :

કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે મા ફલેષુ કદાચન ।

મા કર્મફલહેતુ ર્ભૂર્મા તે સઙ્ગોઽસ્ત્વકર્મણિ ॥

''કર્મમાં જ તારો અધિકાર છે, ફળમાં નહિ. તમે કર્મફળના હેતુ ન બનો. અકર્મણ્યતામાં તમારી આસક્તિ ન હોય'' ગીતા કર્મફળના ત્યાગની સાથે ઈન્દ્રિય દમન કરવાનું કહેતી નથી. પરંતુ વિવેકના માર્ગ પર નિયંત્રણ કરવું. કર્મ કર્તવ્ય સમજીને કરવું. ગીતામાં ઈન્દ્રિય દમન કરનારને પાપી કહ્યો છે.

સ્વામી રામકૃષ્ણ પરમહંસ કહે છે કે, ગીતાનો ઉપદેશ-મર્મ એક જ શબ્દમાં સમજવો હોય તો ગીતા શબ્દનું રટણ જરીક ઉતાવળથી દસ વખત કરો તો તમારા કાને ''તાગી તાગી'' શબ્દો અથડાશે. ગીતા કહે છે ત્યાગી બનો. મનુષ્યએ સુખદુઃખ, હર્ષશોક અને ચડતી પડતીમાં સમતા રાખવી જોઈએ. આ આદર્શને આંબવા માટે ગીતા સઘળી કામનાઓ વાસનાઓ, તૃષ્ણાઓ, સ્પૃહા અને આસક્તિનો ત્યાગ કરવાનું કહે છે. આ કામનાઓનો ત્યાગ થાય તો જ આત્મા સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરી શકે છે. મનનાં સમતોલપણાને ગીતા સ્થિતપ્રજ્ઞદશા કહે છે.

પ્રજહાતિ યદા કામાન્સર્વાન્પાર્થ મનોગતાન્ ।
આત્મન્યેવાત્મના તુષ્ટઃ સ્થિતપ્રજ્ઞસ્તદોચ્યતે ॥

કર્મમાં, ધર્મમાં, યજ્ઞમાં સ્થિર થયેલો માણસ ''સ્વ''માં સ્થિરતા સ્થાપી શકે છે. આવી ભવ્ય સ્થિતિ પામેલો મનુષ્ય સંસારના તાપો, કંકાસો દુઃખ-દર્દ, વિકારો અને તૃષ્ણાઓથી ચલિત થતો નથી, પણ સ્થિર રહે છે. વિવેક બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરે છે અને આખરે એને મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે.

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

ગીતા પુરુષને પ્રકૃતિથી ભિન્ન માને છે. ચિત્ત સ્થિર કરવા માટેના ઉપાયો માટે અર્જુન શ્રીકૃષ્ણને પૂછે છે કે, ચંચળ, બળવાન અને હઠીલા મનને વશ કેમ કરવું ? ઉત્તરમાં શ્રી કૃષ્ણ કહે છે કે અભ્યાસ અને વૈરાગ્ય દ્વારા મનને વશ કરવું જોઈએ.

આત્માની અમરતા એ ગીતાનો પાયાનો સંદેશ છે. એમાં કહેવાયું છે કે, આત્મા કદી જન્મતો પણ નથી અને મરતો પણ નથી. આત્મા એ જન્મ જન્માંતરથી પર રહેલું તત્ત્વ છે. આત્મા અજર અમર છે.

''વાસાંસિ જીર્ણાની યથા વિહાય નવાનિ ગૃહણાતિ નરોડરાણિ તથા શરીરાણિ વિહાય જીર્ણાન્યન્યનિ સંયાતિ નવાનિ દેહી'' જેમ મનુષ્ય જૂનાં વસ્ત્રો ત્યજીને નવાં શરીરો ધારણ કરે છે.

નૈનંછિન્દન્તિશસ્ત્રાંણિ નૈનં દહતિ પાવકઃ ।
ન ચૈનં ક્લેદયંત્યાયો ન શોષયતિ મારુતઃ ॥

આ આત્માને શસ્ત્રો છેદી શકતા નથી, અગ્નિ બાળી શકતો નથી, પાણી ભીંજવી શકતું નથી, તાપ સૂકવી શકતો નથી. તે તો નિત્ય, સર્વ વ્યાપી, સ્થિર, અચલ અને શાશ્વત છે.

ભગવદ્‌ગીતા અવતારવાદનો નવો આધ્યાત્મિક સંદેશો આપે છે. સંસારમાં જ્યારે પાપ, અનાચાર, હિંસા, અધર્મ, અસત્ય વગેરે વધી જાય ત્યારે માનવજાતને માર્ગદર્શન આપવા માટે કોઈક સ્વરૂપે ઈશ્વર આવે છે. શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને કહે છે ''જ્યારે જ્યારે ધર્મ મંદ પડે છે અને અધર્મ વધી પડે છે, ત્યારે ત્યારે સાધુઓના રક્ષણ માટે હું યુગે યુગે અવતાર ધારણ કરું છું.'' આધ્યાત્મિક જગતનો જે નિયમ છે તેની સ્પષ્ટતા ગીતાએ અવતારવાદ દ્વારા કરી છે. જગતનો ધાર્મિક ઈતિહાસ પણ સાક્ષી પૂરે છે કે પૃથ્વી પર જ્યારે જ્યારે દુષ્ટ તત્ત્વો વધી જાય છે ત્યારે ધર્મના સાચા મૂલ્યોને ફરીથી સ્થાપિત કરવા માટે ઈશ્વર ફરીથી ધરતી પર આવે છે. કૃષ્ણ, રામ, બુદ્ધ, મહાવીર, ઈશુ ખ્રિસ્ત વગેરે.

ગીતામાં ઈશ્વરને પરમ સત્ય માનેલ છે. ઈશ્વર એ અનંત, જ્ઞાન સ્વરૂપ બ્રહ્મથી પણ ઊંચું, શાશ્વત અને જગતની નૈતિક વ્યવસ્થા કાયમી રાખે છે. તે જીવોના કર્મો પ્રમાણે સુખ દુઃખ પ્રદાન કરે છે. કર્મફળદાતા તે બધાનો પિતા, માતા, ગુરુ, મિત્ર, સ્વામી છે. ભક્તો પ્રત્યે ઈશ્વરની કૃપાદૃષ્ટિ તે એમના પાપોને પણ ક્ષમા કરી દે છે. અચળ શ્રદ્ધા જેના હૃદયમાં સ્થિર છે એને માટે ઈશ્વરી શક્તિ સતત કામ કરતી હોય છે. તે સદા નિર્ભય રહે છે, તેને કશીય ચિંતા નથી, તેને દૃઢ વિશ્વાસ હોય છે કે રક્ષક સમર્થ છે તો મારે ચિંતા કરવાની શી જરૂર છે ? આવા ભક્તોનું સર્વથા શ્રેય થાય છે. આ સંદર્ભમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન વચ્ચેનો સંવાદ જોતા સ્પષ્ટ થાય છે.

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

એકવાર શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન ફરવા નીકળ્યા. આકાશમાં ઊડતા એક પક્ષીને જોઈ ભગવાને અર્જુનને કહ્યું, ''અર્જુન, શું આ કબૂતર છે.'' અર્જુને ઉત્તર આપ્યો, ''હા, એ કબૂતર છે.'' પછી ભગવાને કહ્યું, ''અર્જુન, આ કબૂતર નહીં પણ ગરુડ છે.'' અર્જુને કહ્યું, ''બરાબર છે, આ ગરુડ છે.'' ફરી ભગવાને કહ્યું, ''અર્જુન આ ગરુડ નહીં પણ કાગડો દેખાય છે.'' અર્જુને ફરી ભગવાનને કહ્યું. ''ખરેખર આ કાગડો જ છે.'' આટલી વાતચીત પછી શ્રીકૃષ્ણે હસીને અર્જુનને કહ્યું, ''મેં જે તને કહ્યું તેમાં તેં હા પાડી.'' અર્જુને ભગવાનને કહ્યું, ''મારે માટે આપે જે કહ્યું તે સૌથી વિશેષ છે.'' આપના શબ્દો આગળ મારી આંખની દૃષ્ટિ પણ નકામી છે, આપ એટલા બધા સમર્થ છો કે એ પક્ષીને ધારો તો કબૂતર, ગરુડ કે કાગડો બનાવી શકો છો ! આધ્યાત્મિક સફળતા માટે ઈશ્વર પર આવી અવિચળ શ્રદ્ધા અનિવાર્ય છે. તો જ શિષ્ય સમ્યક્ જ્ઞાન, સમ્યક્ દર્શન અને સમ્યક્ ચારિત્ર્ય પ્રાપ્ત કરી શકે અને મોક્ષ માર્ગનો અધિકારી બની શકે.

સ્વધર્મનું પાલન એ ગીતાનો અત્યંત મહત્ત્વનો ઉપદેશ છે. સ્વધર્મનું પાલન કર્યા વિના કોઈપણ મનુષ્યને મુક્તિ મળતી નથી. સંસારમાં જુદી જુદી પરિસ્થિતિમાં આપણે જે કામે જવાબદારીઓ ધરાવીએ છીએ તેનું ભક્તિપૂર્વક પાલન કરવું એ ''સ્વ''ધર્મ છે. આ ધર્મનું પાલન કરતી વખતે કોઈપણ પ્રકારનો અંહભાવ કે અહંકર્તૃત્વની ભાવના રાખવી જોઈએ નહી. ગીતામાં કહ્યું છે કે :

શ્રેયાન્સ્વધર્મા વિગુણઃ પરધર્માત્સ્વનુષ્ઠીતાત ।
સ્વધર્મે નીધનં શ્રેયઃ પરધર્મો ભયાયહઃ ॥

સારી રીતે આચરેલા પરધર્મ કરતાં ઓછા ગુણવાળો લાગે છતાંયે સ્વધર્મ વધારે સારો છે. સ્વધર્મમાં મરણ પણ વધારે સારું છે, પરંતુ પરધર્મ તો ભયંકર છે.''

આમ, ભગવદ્ગીતા સાચે જ ભારતીય સંસ્કાર અને આધ્યાત્મિક ગ્રંથ છે. જેમાં જીવન સાથે વર્ણાયેલાં વિવિધ પાસાઓને રજૂ કરી, જીવન મૂલ્યોને દર્શાવી જીવનનાં અંતિમ ધ્યેય-મોક્ષ પ્રાપ્તિનો માર્ગ બતાવે છે. આજે સમસ્ત માનવજાત ગીતાએ બતાવેલ માર્ગોને અનુસરી આશ્વાસન અને શાંતિ મેળવે છે. અનેક દર્શનોના વિચારો, સિદ્ધાંતો, તત્ત્વદર્શનને પોતાનામાં સમાવી સાચા અર્થમાં ભગવદ્ગીતા ભારતીય દર્શનનું ગંગોત્રી શિખર બની રહી છે.

* 'ગીતાધર્મ', ગીતાદર્શનાંક, વર્ષ ૬૫, અંક ૧-૨, જાન્યુ.-ફેબ્રુ-૨૦૦૦

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

૪. જીવનમાં અહિંસાની સાધનાનું મહત્ત્વ

'અહિંસા'નો સામાન્ય અર્થ - કોઈપણ જીવને દુઃખ અથવા કષ્ટ ન પહોંચાડવું એવો થાય છે. પાંતંજલ યોગસૂત્રના ભાષ્યમાં અહિંસાનું લક્ષણ આપતાં જણાવ્યું છે કે :

''सर्वथा सर्वदा सर्वभूतानामनभिद्रोह अहिंसा'' અર્થાત્ સર્વ પ્રકારે સર્વ સમયે, સર્વ પ્રાણીઓની સાથે અદ્રોહ ભાવથી વર્તવું એનું નામ અહિંસા. આ અર્થને વધારે સ્પષ્ટ કરવા ઈશ્વરગીતામાં કહ્યું છે :

कर्मणा मनसा वाचा सर्वभूतेषु सर्वदा ।
अल्केशजननं प्रोक्ता अहिंसा परमर्षिभिः ॥

''મન વચન અને કર્મથી સર્વદા કોઈપણ પ્રાણીને કલેશ નહીં પહોંચાડવાનું નામ મહર્ષિઓએ અહિંસા રાખ્યું છે.

આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રજીએ અહિંસાનો અર્થ સમજાવતાં કહ્યું છે કે :

आत्मवत् सर्वभूतेषु सुखदुःखे प्रियाप्रिये ।
चिन्तयन्नात्मनोऽनिष्टां हिंसामन्यस्य नाचरेत् ॥

''જેવું આપણા આત્માને સુખ પ્રિય લાગે છે અને દુઃખ અપ્રિય લાગે છે, તેવું જ બધાં પ્રાણીઓને પણ લાગે છે. આથી આપણા આત્માની સમાન અન્ય આત્માઓની પ્રત્યે પણ અનિષ્ટ એવી હિંસાનું આચરણ કદી પણ નહિ કરવું જોઈએ. આજ બાબતને સ્વયં શ્રમણ ભગવાન શ્રી મહાવીરે પણ કહી છે.

सव्वे पाणा पियाउया, सुहसाया, दुहपडिकूला, अप्पियवहा ।
पिय जीविणो जीविउकामा, (तम्हा) णातिवाहएज्ज किं चणं ।

''સર્વ પ્રાણીઓને આયુષ્ય પ્રિય છે, બધા સુખના અભિલાષી છે, દુઃખ સહુને પ્રતિકૂલ છે, વધ બધાને જ અપ્રિય છે, જીવિત સહુ કોઈને પ્રિય લાગે છે - બધા જીવવાની ઇચ્છા રાખે છે. આથી કોઈને મારવું કે કષ્ટ ન આપવું જોઈએ.'' અહિંસાના આચરણની આવશ્યકતાને માટે આના કરતાં ઊંચો એવો બીજો કોઈ અર્થ નથી.

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

બૌદ્ધ ધર્મના ઉપદેશમાં પ્રવૃત્તિ પ્રેરક અહિંસા-એટલે મૈત્રી અને કરુણાનાં કાર્યો - ઉપર ઘણો જ ભાર મૂક્યો છે. બૌદ્ધ સાહિત્યમાં એના દૃષ્ટાંત રૂપે ઘણી કથાઓ છે.

વૈદિક ધર્મમાંથી જ નીકળેલા વૈષ્ણવ વગેરે સંપ્રદાયોએ પશુયજ્ઞોને બદલે ધાન્યાદિના અહિંસામય યજ્ઞો નિર્માણ કર્યા અને પશુયજ્ઞોનો તીવ્ર નિષેધ કર્યો. વૈષ્ણવ ધર્મે બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મોની વચ્ચેનો માર્ગ લીધો જણાય છે. યજ્ઞ કે આહાર માટે પ્રાણી હિંસા ન કરાય એ મત એણે બહુ મોટે ભાગે ગ્રહણ કર્યો.

અજ્ઞાન, અસંસ્કારી અને રોગોથી પીડાતા માનવોની સેવાનું સંગઠન એ ખ્રિસ્તી ધર્મે ખેડેલા અહિંસા ધર્મનું વિશિષ્ટ અંગ કહી શકાય.

ઈસ્લામે અહિંસાના સિદ્ધાંત પર નામ દઈ બહુ ભાર મૂક્યો નથી, પણ તેનો અર્થ એ નથી કે એણે અહિંસાને કશો ફાળો આપ્યો નથી. માનવ દ્વારા માનવના શોષણરૂપી હિંસા પર પ્રથમ ધ્યાન ખેંચનાર કદાચ ઈસ્લામ જ છે. ગુલામી પ્રથા, વ્યાજખોરી અને અનેક ધાર્મિક તથા સામાજિક વ્યવહારોમાં દેખાડાતા વિષમ ભાવનો એણે વિરોધ કર્યો છે. દાનધર્મ અને અનાથ-અપંગો માટેની સંસ્થાઓ પર ભાર મૂક્યો છે.

ધાર્મિક જાગૃતિ સાથે સંબંધ ન ધરાવતાં છતાં, માર્ટિન લ્યૂથર પછી યુરોપમાં જે નવો વિજ્ઞાનયુગ શરૂ થયો તેણે પણ એક નવી દિશામાં અહિંસાનું ખેડાણ કર્યું છે. એ દિશા તે, જ્યાં ઈજા અનિવાર્ય હોય ત્યાં તે ઓછામાં ઓછી પીડાકારક થઈ શકે એવી રીતો શોધવા અને અજમાવવાની. વાઢકાપમાં જ્ઞાનતંતુઓને જડ કરી નાખનારાં ઔષધોની શોધો પણ આ ભાવનામાંથી જ થઈ છે. વનસ્પતિને તોડવા-કાપવામાંય ઘણીવાર આ ભાવના કામ કરતી દેખાય છે.

વિજ્ઞાન તથા ઉદ્યોગયુગની પાછળ આવેલા સમાજવાદે પણ અહિંસાના એક દુર્લભ પામેલા પણ મહત્ત્વના અંગને ખેડવામાં ભાગ ભજવ્યો છે. વિવિધ પ્રકારના શોષણ દ્વારા જે માનવ-માનવમાં સૂક્ષ્મ હિંસા ચાલે છે તે પારખવી તેમજ અટકાવવી. આવા પ્રકારની અનેક હિંસક પ્રથાઓ તરફ ધ્યાન ખેંચવામાં સમાજવાદે બહુ મોટો ફાળો આપ્યો છે. શોષણને અનુકૂળ થનારી ઘણી બધી માનવ વ્યવસ્થાઓ સામે લોકમત કેળવ્યો છે. એ મતો કેવળ વિચારના ક્ષેત્રમાં જ રહ્યા નથી, પણ સમાજવાદી આદર્શ પર કેટલાક પ્રકારની સંસ્થાઓ અને રાજ્યોની સ્થાપના કરી તેના પ્રયોગો પણ કરી બતાવ્યા છે. આ પણ અહિંસાનું એક દિશામાં વ્યવસ્થિત ખેડાણ છે.

આ પછી આપણો પોતાનો ગાંધીયુગ આવે છે. ગાંધીજી અહિંસાના મોટા આચાર્ય છે. એમણે જ પહેલીવાર જાહેર કર્યું કે, અહિંસા કેવળ નકારાત્મક-નિવૃત્તિ નથી, પણ એ એક પ્રવૃત્તિમાન બળ છે. બીજાં ભૌતિક અને આધ્યાત્મિક બળોની જેમ તેની પણ રીતસર

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

યોજના અને ઉપયોગ કરી શકાય. ખ્રિસ્તી ધર્મની શ્રદ્ધા, આશા અને પ્રેમ કે બૌદ્ધોની મૈત્રી અને કરુણાની વિધિરૂપ પરિભાષાને બદલે એમણે અહિંસાની નિવૃત્તિવાચક પરિભાષા વાપરી છે ખરી, પણ જેને તેઓ ''રચનાત્મક કાર્યક્રમ'' કહે છે. તેની સાથે તેને જોડીને એમણે એ શબ્દમાં છલોછલ પ્રવૃત્તિ ભરી દીધી છે. વળી એમણે એ પણ બતાવ્યું કે, અહિંસાનું કાર્યક્ષેત્ર જીવનના અમુક ભાગોને જ મર્યાદિત નથી. મનુષ્ય જીવનની કોઈપણ પ્રવૃત્તિ અને સમસ્યાઓને સગવડ માટે ધાર્મિક, સામાજિક, રાજકીય, સાહિત્યિક, કલાત્મક વગેરે ગમે તે નામ આપીએ, પરંતુ એ દરેકનો અહિંસક રીતે પણ ઉકેલ આણી શકાય.

આધુનિક કાલમાં હિંસા બે અતિ ભીષણ સ્વરૂપોમાં ચમકી છે (૧) યુદ્ધ (૨) પ્રજાકીય રમખાણો. યુદ્ધહિંસા નવી તો નથી, પણ ભીષણતા અને વ્યાપ્તિની દૃષ્ટિએ છેલ્લાં બે યુદ્ધોએ જગતનાં પાછલાં સર્વે યુદ્ધોને પાછળ પાડી દીધાં છે. યુદ્ધ એ આંતરરાષ્ટ્રીય હિંસા છે. પ્રજાકીય રમખાણો એ પ્રજામાં અંતર્ગત યુદ્ધ છે. આંતરરાષ્ટ્રીય હિંસા કરતાં એ વધારે કઠણ અને સૂક્ષ્મ છે, કારણ કે એ પૂરી સંગઠિત પણ નથી હોતી અને અસંગઠિત પણ નહિ. આ હિંસા પણ કદી નહોતી થઈ એવા રૂપમાં આ જમાનામાં નિર્માણ થઈ છે.

પહેલા મહાયુદ્ધે ઘણા (ગંભીર ચિંતકો માણસો)ને વિચાર કરતા કરી મૂક્યા હતા. તેમાંથી શાંતિવાદીઓનો એક વર્ગ ઊભો થયો. બીજા યુદ્ધ વખતે પણ કેટલાક અહિંસાને વળગી રહ્યા. રમખાણોની હિંસાના વિરોધીઓનો પણ અભાવ નથી. આ બંને પ્રકારની હિંસા અટકાવવાની ઈચ્છા છતાં એ શી રીતે થઈ શકે, કઈ અહિંસાત્મક પદ્ધતિથી હિંસાને કારણ આપનારા કોયડાઓનો સંતોષકારક ઉકેલ આવે.

આ માટે ભારતીય સંસ્કૃતિમાં અહિંસાની સાધનાનો માર્ગ બતાવવામાં આવ્યો છે. વ્યક્તિ પોતે પોતાની જવાબદારી સ્વીકારી હિંસાનો ત્યાગ કરી, અહિંસાની સાધનાનો માર્ગ અપનાવે તો જ હિંસાનું સ્વરૂપ બદલાય અને જીવનમાં અહિંસાનાં બીજ રોપાય અને તો જ માનવ સમાજ શાંતિનો અનુભવ કરી શકે. આ માટે ભારતીય પરંપરામાં અહિંસાની સાધનાનો જે માર્ગ બતાવ્યો છે તે જ એક માત્ર સરળ પદ્ધતિ-ઉકેલ જણાય છે.

ભારતીય પરંપરામાં અહિંસાની સાધના માટે અંતર્મુખ અને બહિર્મુખ એમ બંને રીતે જીવનને કેળવવાની વાત કરી છે. અંતર્મુખ થવાનો પાઠ તે પોતાના દોષ કે ભૂલ થતાં જ તે થયાનું ભાન થવું અને તેને સુધારી લેવાની કાળજી લેવી એ છે. અન્યના દોષ સહેજ જોઈ શકાય છે. કારણ કે આપણી આંખો બહારનું બધું જોઈ શકે છે. જીવનને અંદરથી તપાસવાની દૃષ્ટિ સાંપડે ત્યારે જાણવું કે અંતર્મુખ થવાનું દ્વાર જડ્યું છે.

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

જીવનમાં અંતર્મુખ થવાથી ભાવની સ્થિરતા, તટસ્થતા, સમતા કેળવાય છે. જીવનમાં જેવો ભાવ ધારણ કરીએ તેવો રંગ ઊઠે છે. કેવો ભાવ સ્થિર કરવો એ આપણી જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને કર્મેન્દ્રિયોની કેળવણી ઉપર અવલંબે છે. જીવને જે ભાવે તેવો ભાવ જાગે છે. જ્યારે સતત એક જ શાંત સ્વસ્થ સર્વકલ્યાણની ઝંખના કરનારો ભાવ સ્થિર થાય ત્યારે અહિંસાની સાધનાનો સાચો આરંભ થાય છે.

જીવનને અંતર્મુખતા પ્રાપ્ત કરાવવા માટે કોઈ સ્પષ્ટ નિર્દિષ્ટ માર્ગ નહિ ચીંધી શકાય. પરંતુ એ વાત સ્પષ્ટ કરી શકાય કે અંતર્મુખ જીવનની ઝાંખી કરનારને બાહ્ય આચારનું કોઈપણ પ્રદર્શન કે આવરણ આવશ્યક નથી રહેતું- ન રહેવું જોઈએ. આંતર જીવનનો કોઈપણ અનુભવ કેવળ સ્વાભાવિક્તાથી વ્યક્ત થતા સદ્ભાવ રૂપે જ પ્રગટ થતો રહે છે. તેને કોઈ જ પ્રકારના બાહ્ય શણગાર, દેખાવ કે પ્રદર્શનની આવશ્યકતા નથી. અંતર્મુખ જીવન એટલે સદ્ભાવને સ્થિર કરવાનો પુરુષાર્થ.

જીવનમાં અંતર્મુખતા કેળવાય એ માટે ધ્યાન, મૌન, નામસ્મરણ, ઉપાસના, ઉપવાસ બધું કરી શકાય.

ધ્યાન એટલે ચક્ષુ બંધ કરીને ચક્ષુ દ્વારા ભાવને વિક્ષિપ્ત થતો રોકવો. નામસ્મરણ એટલે જિવ્હા કે સ્મૃતિ દ્વારા ભાવમાં વિક્ષેપ ન પડવા દેવો. મૌન એટલે વાચા દ્વારા વ્યક્ત થઈ જતા ભાવને સ્થિર કરવો. ઉપાસના એટલે શક્ય એટલી બધી રીતે ભાવને સ્થિર કરવો, ઉપવાસ એટલે જિવ્હાના સ્વાદથી ઊભા થતા અંતરાયને દૂર કરીને ભાવને સ્થિર રાખવો.

અંતર્મુખ જીવનનો પ્રવાહ વિશિષ્ટ રીતે વહેતો થવો જોઈએ. ઈન્દ્રિયો પોત પોતાના વિષયમાં રત રહે ત્યારે જે તે વાસના ઇચ્છામાંથી ભિન્ન ભિન્ન વૃત્તિ પ્રગટ થાય છે. જેમકે સ્વાર્થ પૂરો કરવા માટે માણસ ગાંડી દોટ મૂકે છે ત્યારે જો તેને કોઈ અંતરાય નડે છે તો તેનામાં વેરવૃત્તિ જાગે છે. એક જ વાસના- ઇચ્છાને સ્વાર્થના સ્વરૂપે વ્યક્ત કરો તો તે **વૃત્તિ** બને અને તેને જ પરમાર્થ કાજે ત્યાગરૂપે પરિવર્તિત કરો તો તે **ભાવના** રૂપ બને છે.

જીવન વૃત્તિઓના ભારા જેવું નહિ, પરંતુ ભાવનાનાં તેજ અણું જેવું તેજસ્વી બનતું જાય ત્યારે જાણવું કે અહિંસાની સાધનામાં આપણે પ્રગતિ કરી રહેલા છીએ.

જીવનની અંતર્મુખતા અને બહિર્મુખતા વચ્ચેનો ભેદ સમજવા જેટલી વિવેકશક્તિ અવશ્ય કેળવાઈ જવી જોઈએ. વિવેક વિના અહિંસાની સાધનાનો આરંભ પણ કઈ રીતે થઈ શકે ? સ્થૂલ ચક્ષુથી જે કંઈ જોવાય છે તે બહિર્મુખતાનો અનુભવ છે અને સ્થૂલ ચક્ષુથી જોયા પછી દૃષ્ટા, દૃષ્ટિ અને દૃશ્ય વચ્ચેનો જે વિવેક કળી શકાય તેને જીવનની

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

અંતર્મુખતા કહી શકાય. આ કેવળ અનુભવગમ્ય સ્થિતિ છે. બહિર્મુખતાને શબ્દબદ્ધ કરવાનું સાધન ભાષા છે. જ્યારે અંતરમુખતાને તો સદ્‌ભાવ દ્વારા જ વ્યક્ત કરી શકાય.

અહિંસાની સાધના માટે અનાસક્ત ભાવ કેળવવો અનિવાર્ય ગણાય. કારણ કે આસક્તિ જ બધા બાહ્યાંતર દોષોનું મૂળ છે. અનાસક્ત ભાવ એટલે જીવનમાં કેવળ ઉદાસીનતા કે વિષાદ નહિ, પરંતુ સંપૂર્ણ આસક્ત એવો બાહ્ય વ્યવહાર રાખીને પણ આંતરદૃષ્ટિએ અનાસક્ત રહેવું એ આવશ્યક છે. જ્યાં પોતાપણાની વૃત્તિ-અહંતા સ્થિર થાય ત્યાં જીવનનો પ્રકાશ મુક્ત ન રહેતાં ઝાંખો પડી જાય છે. રાગ દ્વેષ થવાનું કારણ જ આપણું મમત્વ હોય છે. અનાસક્ત ભાવ સ્થિર થયે કોઈપણ સ્થિતિમાં સાચો સદ્‌ભાવ પ્રગટ થઈ શકે.

જીવનમાં કેળવવા જેવો સર્વ શ્રેષ્ઠ સદ્‌ગુણ આદરભાવ છે. સહુ પ્રત્યે આદરભાવ કેળવાય તેની ઉપર જ અહિંસાની સાધનાનું બીજું બધું ચણતર થાય છે. સહુ પ્રત્યે આદરભાવ-સદ્‌ભાવ રાખો, એવું બધા ધર્મોએ- પયગંબરોએ, જીવનદૃષ્ટાઓએ, માનવજાતની પ્રગતિ માટે આવશ્યક માન્યું. પરિણામે, કોઈ મંદિરમાં તો કોઈ મસ્જિદમાં કે કોઈ દેવળમાં જઈને જીવન માત્ર પ્રત્યે સદ્‌ભાવ કેળવે છે. ઈશ્વરને નમવાથી કે મંદિરે જવાથી, સ્થૂલ જીવનમાં સુખ મેળવવાની ઇચ્છા પૂરી થશે એવું માનવું એ આસક્તિમય ભાવ છે. જ્યારે આપણા જીવનમાં સહુની પ્રત્યે કેવળ સદ્‌ભાવ પ્રગટ થતો રહે એ દૃષ્ટિ રાખવી એ અનાસક્તિ છે. ધર્મમાં હાલતાં ચાલતાં બધે જ બે હાથ જોડી નમન કરવાની કે નાનામાં નાના કાર્યમાં, વસ્તુમાં પવિત્રતાનું આરોપણ કરીને તેની પ્રત્યે આદર સદ્‌ભાવ રાખવાની પ્રણાલિકા પાડવામાં આવી છે. તેનું રહસ્ય એટલું જ કે જીવનમાં સતત સદ્‌ભાવ સ્થિર રહે અને વ્યક્ત થતો રહે.

અહિંસક જીવનની સાધનાની એક સિદ્ધિ એ કોઈપણ પ્રકારના સંજોગો કે પ્રસંગો વચ્ચે પણ આપણો સદ્‌ભાવ ચલિત કે વિક્ષિપ્ત ન થાય તે છે. વેદમાં અપમાનને અમૃતની ઉપમા અપાઈ છે. અપમાનિત સ્થિતિમાં પણ ચિત્તની સમતુલા સચવાય અને સદ્‌ભાવ, જેવો માન મળતાં પ્રગટે તેવો જ સ્થિર રહે તો જાણવું કે અમૃતમય એવી અહિંસક જીવનની સાધનાને સાચે માર્ગે આપણે છીએ. એ માર્ગે આગળ વધતાં વધતાં આપણા સદ્‌ભાવનું સ્વાભાવિક પ્રાકટ્ય જ એવું બળવાન બની જાય કે અપમાન, વેર બધું શમી જાય છે.

અહિંસાની સાધનાનો આરંભ તો માતાએ ધવડાવેલા દૂધમાંથી બાળપણથી જ થાય. વાચન, મનન, ચિંતન, નિદિધ્યાસન કે અભ્યાસથી જીવનમાં અહિંસક ભાવનું ઉદ્દીપન થઈ શકે. માનવજાતની પ્રગતિ માટે અહિંસાને જેઓ અમૂલ્ય માને તેઓમાં ખાસ કરીને સ્ત્રીવર્ગે, માતાઓએ, સદ્‌ભાવ-સર્વની પ્રત્યે આદર રાખવાની ભાવનાને દૃઢ

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

કરવી અનિવાર્ય છે, નિઃસ્વાર્થપણે જ્યારે માતા સદ્‌ભાવનું પરિશીલન કરે ત્યારે એ સંસ્કારનો વારસો તેના બાળકને મળે છે. વ્રત, ઉપવાસ, દેવદર્શન, કથાપૂજાનો હેતુ આપણામાં સદ્‌ભાવને સતત જાગ્રત રાખવાનો છે.

માનવમાત્રની અંદર વિષ-ઝેર અને અમૃત રહેલું જણાય છે. રાગદ્વેષરૂપી ઝેરનો નાશ કર્યા વિના અહિંસાની સાધના શક્ય નથી. માણસ દૃષ્ટિ, વાચા અને સ્પર્શથી વિષ કે અમૃત જે નિર્ણય કરે તે ફેલાવી શકે છે. આપણે કેવળ આપણી જાતનો કે સંકુચિત વિચાર કર્યા કરીએ તો તે આંતર જીવનનો એક પ્રકારનો સડો છે. એ સડાને, સ્વાર્થી વિચારને, નિત્ય થોભાવવા કે દૂર કરવા ન મથીએ તો આંતરજીવનમાં સડારૂપી રાગદ્વેષ તીવ્રપણે જાગ્રત થાય છે. આવો સડો આપણામાં ન આવે તે માટે સદાય મન, વચન અને કર્મથી શુભ ભાવના-સદ્‌ભાવ પ્રગટ કરવો જોઈએ.

સદ્‌ગુણ કેળવવા માટે ઘણું ખરું એકલપંથી બનવું પડે છે. કારણ કે સ્થૂલ શરીર માટીનું હોવાથી તેને અમૃતમય-સદ્‌ગુણમય થવા તરફ સમભાવથી પ્રેરવું એ પણ એક વિવેક માગી લે તેવી આકરી કસોટી છે. જીવનને વિવેક વગર શરીર, મન અને કેવળ સ્થૂલ આચારવિચારના બળથી સદ્‌ગુણની સાધનામાં ખેંચી જઈએ તો પેલા તંતુવાદ્ય જેવી સ્થિતિ થાય. તંતુવાદ્યને સાવ ઢીલું રાખો તો તે મધુર સંગીત નહિ આપે, બહુ ખેંચો તો પણ કર્કશ ધ્વનિ આપશે. પણ મધ્યમસર ખેંચેલા તાર જ સુમધુર મંગલમય સંગીત નીપજાવી શકશે. એવું જ આપણા જીવનનું સમજવું. જીવનને સાવ શિથિલ યમનિયમ વગરનું રાખવું ન ઘટે. તેમજ તેને નિયમો, તપશ્ચર્યા, સંયમ, તિતિક્ષા વગેરેથી એટલું બધું ખેંચાયેલું ક્ષુબ્ધ પણ ન રાખીએ કે જેથી જીવન-સ્વર જ ખેંચાઈને કર્કશ બની જાય. જીવનનો હેતુ વિવેકપૂર્વક સમજી રાખવો જોઈએ. જે સમાજ અને જીવમાત્રની વચમાં આપણે જીવીએ છીએ એમને આપણા જીવનમાંથી સહાનુભૂતિ, પ્રેમ, સદ્‌ભાવનો અનુભવ એવી રીતે થવો જોઈએ કે તેઓ આવું અહિંસક જીવન કેળવવા પ્રેરાય.

આપણે જેમ આપણા પરિચયમાં આવનાર સગાં સંબંધીઓની સાથે સમભાવ-સદ્‌ભાવ કેળવવાનો છે, તેમ આપણા આંતરજીવન સાથે આપણી પોતાની જાત પ્રત્યે પણ, કેવળ કઠોર વર્તન ન રાખતાં સમભાવથી કામ લેવાનું છે. આવો વિવેક કરતાં આપણે જાતને છેતરીએ નહિ કે છેતરાઈએ નહિ એટલું અવશ્ય જોવું. આપણું જીવન એક એવો પ્રકાશ છે જે ભાવિ પેઢીને પ્રકાશમય સ્થિતિમાં જ સુપરત કરી જવાનો છે, તેની સતત કાળજી રાખવી જોઈએ. અહિંસા એટલે સંપૂર્ણ ન્યાયપૂર્ણ જીવન આચાર દ્વારા જ જીવનના પ્રકાશને તેજસ્વી રાખી શકાય છે. આટલું સમજી લીધા પછી માનવજીવનને સહાયક થવાય તેવું જીવન જીવ્યે જવું. સિપાહીની અદાથી સંપૂર્ણ નમ્રભાવથી, છતાં

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

તેજસ્વિતા સાચવીને સદ્ગુણને કોઈપણ ભોગે સાચવી રાખવા જેટલું આચારબળ આપણે વ્યક્ત કરીશું તો માનવ જીવનમાં સચવાયેલા એક ઉદાત્ત સંસ્કારને આપણી પૃથ્વી ઉપર સચેત-જીવંત રાખ્યાની ફરજ પૂરી કર્યાનો સંતોષ લઈ શકીશું.[૩]

* 'રાજભાષા' દીપોત્સવી વિશેષાંક-વર્ષ-૨૧ અંક-૩, નવેમ્બર-૧૯૯૯

પાદટીપ

૧. જૈનધર્મનું અહિંસાતત્ત્વ, શ્રી આત્મતિલક ગ્રંથ સોસાયટી, પુસ્તક નં.૨૯ પૂના, ૧૯૨૯, પૃ.૮-૯

૨. કિશોરલાલ મશરૂવાળા, 'અહિંસા વિવેચન', અમદાવાદ, ૧૯૫૨, પૃ.૩૧૭-૨૭

૩. પરાતન બુચ, 'અહિંસા વિષે', અમદાવાદ, ૧૯૫૨, પૃ.૧-૮, નાનુશર્મા જોશી, 'અહિંસા ધર્મ ગીતા', માંડવી, ૧૯૧૨, પૃ.૧-૨,૪. ચંદ્રશંકર પ્રાણશંકર શુક્લ, 'અહિંસાની તાલીમ', અમદાવાદ,૧૯૪૩, પૃ.૪, જનસુખરામ ન.કવિ, 'અહિંસા ભાસ્કર' સુરત, ૧૯૧૩, પૃ.૧-૨

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

૫. જૈન ધર્મનું મૂળ તત્ત્વ ''અહિંસા''

''અહિંસા'' એ જૈન ધર્મનું પરમતત્ત્વ છે. જૈન ધર્મના સઘળા આચાર-વિચારની પાછળ અહિંસા માટે તીવ્ર લાગણી રહેલી છે. માત્ર યજ્ઞયાગાદિમાં કે સામાન્ય ખાન-પાન માટે હિંસાનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે એટલું જ નહિ પણ મનુષ્યના સઘળા વ્યવહારનું સૂક્ષ્મ અવલોકન કરી, એમાં ક્યાં ક્યાં હિંસાનો પ્રસંગ આવે છે એ તપાસ્યું છે અને ત્યાં હિંસા કેવી રીતે થતી અટકે, અગર ઓછામાં ઓછી થાય એ માટે બારીક કાળજીથી ગોઠવણ કરી છે. જેમકે, કંદમૂળ ખાવાં નહિ, રાત્રિ ભોજન કરવું નહિ વગેરે. એટલે જ **આચાર્ય આનંદશંકર ધ્રુવે** કહ્યું છે કે, ''જૈન ધર્મનું ખરું તત્ત્વ અહિંસા અને સંયમ એ બે શબ્દોમાં સમાયેલું છે.''

યંત્રી (ચાલક) જો યંત્રને ગતિ આપે છે તો જ તે ચાલી શકે છે, તેવી રીતે અહિંસા વડે જ ધર્મરૂપી ચક્ર ગતિ કરે છે. તેથી જ મુનિઓ કહે છે કે અહિંસા એ જ પરમ ધર્મ છે. અહિંસા એ જ પરમ તપ છે અને અહિંસા એ જ પરમ સત્ય છે.

અહિંસા એ ઉત્તમ તળાવ છે. નીતિરૂપી કમળ એની અંદર અત્યંત શોભા આપે છે. કુંજરના પગલામાં જેમ બધાં પશુઓનાં પગલાં સમાઈ જાય છે તેમ અહિંસામાં જ બધા ધર્મો સમાય જાય છે.

મન,વચન અને કાયાથી કોઈને કષ્ટ ન આપવું એનું નામ સાચી અહિંસા છે. અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, શૌચ, ઈન્દ્રિયોનો નિગ્રહ આ ચારે વર્ણનો ટૂંકામાં ટૂંકો ધર્મ એટલે હિંસા રહિત ધર્મ. જૈન ધર્મના બધા જ આચારવિચાર એક માત્ર અહિંસાના તત્ત્વ પર રચાયેલા છે. એમ તો ભારતના બ્રાહ્મણ, બૌદ્ધ વગેરે તમામ પ્રસિદ્ધ ધર્મોએ અહિંસાને 'પરમ ધર્મ' માન્યો છે અને બધા ઋષિ, મુનિ, સાધુ-સંત ઇત્યાદિ ઉપદેષ્ટાઓએ અહિંસાનું મહત્ત્વ તેમજ ઉપાદેયત્વ બતાવ્યું છે.

પરંતુ અહિંસાના આ તત્ત્વને જેટલું વિસ્તૃત, સૂક્ષ્મ, ગહન અને આચરણીય જૈન ધર્મે બનાવ્યું છે તેટલું બીજા કોઈએ બનાવ્યું નથી. જૈન ધર્મના પ્રવર્તકોએ અહિંસા તત્ત્વને ચરમ સીમા સુધી પહોંચાડી દીધું છે. એમણે કેવળ અહિંસાનું કથનમાત્ર જ કર્યું

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

નથી, પરંતુ એનું આચરણ પણ તેવું જ કરી બતાવ્યું છે. **જૈન ધર્મનું અહિંસા તત્ત્વ વાચિક તથા માનસિકથીયે પર આત્મિકરૂપ બની ગયું છે.** બીજાઓની અહિંસાની મર્યાદા મનુષ્ય અને એનાથી આગળ બહુ તો પશુ-પક્ષીના જગત સુધી જઈને સમાપ્ત થઈ જાય છે. પરંતુ જૈનોની અહિંસાની કોઈ મર્યાદા જ નથી. એની મર્યાદામાં સર્વ ચરાચર જીવજાતિનો સમાવેશ થઈ જવા છતાં પણ તે અમિત રહે છે. એ વિશ્વની પેઠે અમર્યાદ-અનંત છે અને આકાશની માફક સર્વ પદાર્થ વ્યાપી છે.

કેટલાંકનું માનવું છે કે આપણી પરાધીનતાનું કારણ અહિંસા છે. ભારતની પરાધીનતાનું કારણ અહિંસા નથી, પરંતુ તેની અકર્મણ્યતા, અજ્ઞાનતા અને અસહિષ્ણુતા છે. એ બધાનું મૂળ હિંસા છે. ભારતનો પુરાતન ઇતિહાસ ખુલ્લી રીતે બતાવી રહ્યો છે કે જ્યાં સુધી ભારતમાં અહિંસાપ્રધાન ધર્મોનો અભ્યુદય રહ્યો ત્યાં સુધી પ્રજામાં શાંતિ, શૌર્ય, સુખ અને સંતોષ વ્યાપી રહ્યાં હતાં.

અહિંસા ધર્મના મહાન ઉપાસક અને પ્રચારક મૌર્ય સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્ત અને મહાન રાજા અશોક હતા. શું એમના વખતમાં ભારત પરાધીન થયો હતો ! અહિંસા ધર્મના કટ્ટર અનુયાયી દક્ષિણના કદંબ, પલ્લવ અને ચૌલુક્ય વંશના પ્રસિદ્ધ મહારાજા હતા, શું એમના રાજત્વકાલમાં કોઈ પરચક્રે આવીને ભારતને સતાવ્યો હતો ! અહિંસા તત્ત્વનો અનુયાયી ચક્રવર્તી સમ્રાટ હર્ષ હતો. અહિંસા મતનું પાલન કરવાવાળો દક્ષિણનો રાષ્ટ્રકૂટ વંશીય નૃપતિ અમોઘવર્ષ અને ગુજરાતનો ચાલુક્ય વંશીય પ્રજાપતિ કુમારપાળ હતો. શું એમની અહિંસોપાસનાથી દેશની સ્વતંત્રતા નષ્ટ થઈ હતી ? ઇતિહાસ તો સાક્ષી પૂરે છે કે ભારત આ રાજાઓના રાજ્યકાલમાં અભ્યુદયના શિખરે પહોંચ્યો હતો. જ્યાં સુધી ભારતમાં બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મનું પ્રભુત્વ હતું અને જ્યાં સુધી એ રાષ્ટ્રીય ધર્મ કહેવાતા હતા ત્યાં સુધી ભારતમાં શાંતિ પૂર્ણરૂપથી વિરાજિત હતી.

જેમને ગુજરાત અને રાજપૂતાનાના ઇતિહાસનું થોડુંઘણું પણ વાસ્તવિક જ્ઞાન છે, તેઓ જાણે છે કે આ દેશને સ્વતંત્ર સમુન્નત તથા સુરક્ષિત રાખવા સારું જૈનોએ કેવાં કેવાં પરાક્રમ કર્યાં હતાં. જે સમયે ગુજરાતનો રાજ્યકારભાર જૈનોના હાથમાં હતો. મહામાત્ય, સેનાપતિ, કોષાધ્યક્ષ વગેરે મોટા મોટા અધિકારો જૈનોના તાબામાં હતા- એ સમયે ગુજરાતનું ઐશ્વર્ય ઉન્નતિની ચરમ સીમાએ પહોંચ્યું હતું. કેવળ ગુજરાતના જ નહિ, પરંતુ સમગ્ર ભારતના ઇતિહાસમાં પણ આ અહિંસા ધર્મના પરમોપાસકોના પરાક્રમની બરોબરી કરી શકે એવા પુરુષો બહુ જ થોડા મળશે.

જે દેશોમાં હિંસાનો ખૂબ પ્રચાર છે, જેઓ અહિંસાંનું નામ સુદ્ધાં જાણતા નથી, એક માત્ર માંસ જ જેમનું શાશ્વત ભક્ષણ છે અને પશુથી પણ જેઓ વધુ ક્રૂર હોય છે, શું

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

તેઓ હંમેશાં સ્વતંત્ર બની રહે છે ? રોમન સામ્રાજ્યે ક્યે દહાડે અહિંસાનું નામ સાંભળ્યું હતું અને માંસ ભક્ષણનો ત્યાગ કર્યો હતો ? તો પછી શા માટે દુનિયામાંથી એનું નામોનિશાન સુદ્ધાં મટી ગયું ? તુર્ક પ્રજામાંથી ક્યારે હિંસા ભાવ નષ્ટ થયો અને ક્રૂરતાનો લોપ થયો ? તો પછી શા સારું એના સામ્રાજયની આજ આ દીનદશા થઈ રહી છે ? આયર્લેન્ડમાં પણ ક્યાં અહિંસાની ઉદ્‌ઘોષણા પ્રગટ કરવામાં આવી હતી, તેમ છતાં કેટલાંય વર્ષો સુધી તે સ્વાધીનતા મેળવવાને તરફડિયાં મારી રહ્યું હતું ! બીજા દેશોની વાત તો જવા દો; ખુદ હિન્દુસ્તાનનું જ ઉદાહરણ લઈએ તો મુઘલ સામ્રાજ્યના ચાલકોએ ક્યાં અહિંસાની ઉપાસના કરી હતી કે જેથી તેમનું પ્રભુત્વ નામશેષ થઈ ગયું. આથી સ્પષ્ટ છે કે દેશની રાજનૈતિક ઉન્નતિ-અવનતિમાં હિંસા-અહિંસા કોઈ કારણ નથી. એમાં તો કેવળ રાજકર્તાઓની કાર્યદક્ષતા અને કર્તવ્યપરાયણતા જ મુખ્ય કારણ છે.

અલબત્ત, પ્રજાની નૈતિક ઉન્નતિ-અવનતિમાં તત્ત્વતઃ અહિંસા-હિંસા અવશ્ય કારણભૂત થાય છે. અહિંસાની ભાવનાથી પ્રજાની અંદર સાત્ત્વિક વૃત્તિ ખીલે છે અને જ્યાં સાત્ત્વિક વૃત્તિનો વિકાસ છે ત્યાં સત્ત્વનો નિવાસ છે. સત્ત્વશાળી પ્રજાનું જ જીવન શ્રેષ્ઠ અને ઊંચું માનવામાં આવે છે. એથી ઊલટું સત્ત્વહીન જીવન કનિષ્ઠ અને નીચું ગણાય છે. જે પ્રજાની અંદર સત્ત્વ ન હોય ત્યાં સંપત્તિ, સ્વતંત્રતા વગેરે કંઈ જ હોતું નથી. આથી પ્રજાની નૈતિક ઉન્નતિમાં અહિંસા એક પ્રધાન ગણાય છે. નૈતિક ઉન્નતિના મુકાબલામાં ભૌતિક પ્રગતિને કાંઈપણ સ્થાન નથી અને એ જ વિચારથી ભારતવર્ષના પુરાતન ઋષિમુનિઓએ પોતાની પ્રજાને શુદ્ધ નીતિમાન બનવાનો જ સહુથી વધુ સદુપદેશ આપ્યો છે. યુરોપની પ્રજાએ નૈતિક ઉન્નતિને ગૌણ માની ભૌતિક પ્રગતિની તરફ જે આંખ મીંચીને દોડવું શરૂ કર્યું હતું, એનું કડવું પરિણામ આજ આખી દુનિયા ભોગવી રહી છે. સંસારમાં જો શાંતિ અને વાસ્તવિક સ્વતંત્રતા સ્થાપિત કરવી હશે તો મનુષ્યોએ શુદ્ધ નીતિમાન બનવું જોઈએ.

શુદ્ધ નીતિમાન એ જ બની શકે છે જે અહિંસાના તત્ત્વને તેના વાસ્તવિક સ્વરૂપમાં સમજી લઈ એનું પાલન કરતો હોય. અહિંસા એ શાંતિ, શક્તિ, શુચિતા, દયા, પ્રેમ, ક્ષમા, સહિષ્ણુતા, નિર્લોભતા વગેરે સર્વ પ્રકારના સદ્‌ગુણોની જનની છે.

જૈન શાસ્ત્રકારોએ અહિંસાના અનેક પ્રકાર બતાવ્યા છે, જેવાં કે, સ્થૂળ અહિંસા, સૂક્ષ્મ અહિંસા, દ્રવ્ય અહિંસા, ભાવ અહિંસા, સ્વરૂપ અહિંસા, પદાર્થ અહિંસા, દેશ અહિંસા અને સર્વ અહિંસા ઇત્યાદિ. કોઈપણ ચલનવલનવાળા પ્રાણી અથવા જીવને જાનથી ન મારવાની પ્રતિજ્ઞાનું નામ સ્થૂળ અહિંસા છે. સર્વપ્રકારના પ્રાણીઓને કોઈપણ પ્રકારનો કલેશ ન આપવો એનું નામ સૂક્ષ્મ અહિંસા, કોઈપણ જીવને પોતાના શરીરથી દુઃખ ન દેવાનું નામ દ્રવ્ય અહિંસા. તમામ આત્માઓના કલ્યાણની કામનાનું નામ ભાવ

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

અહિંસા, આજ વાત સ્વરૂપ અહિંસા તથા પદાર્થ અહિંસાની બાબતમાં પણ કહી શકાય. કોઈપણ અંશમાં અહિંસાનું પાલન કરવું એ દેશ અહિંસા કહેવાય છે અને બધી રીતે સંપૂર્ણપણે અહિંસાનું પાલન કરવું એ સર્વ અહિંસા કહેવાય છે.

આત્માને અમરતત્વની પ્રાપ્તિને માટે તેમજ સંસારનાં સર્વ બંધનોમાંથી મુક્ત થવા માટે અહિંસાનું સંપૂર્ણરૂપથી પાલન કરવું આવશ્યક છે. એમ કર્યા વગર મુક્તિ કદી પણ મળી શકતી નથી. તથાપિ સંસારનિવાસી તમામ મનુષ્યોમાં એકદમ એવી પૂર્ણ અહિંસાનું પાલન કરવાની શક્તિ તેમજ યોગ્યતા આવી શકતી નથી, એથી ન્યૂનાધિક યોગ્યતાવાળા મનુષ્યોને માટે ઉપર બતાવેલી રીતે તત્ત્વજ્ઞોએ અહિંસાના ભેદ પાડીને ક્રમશઃ આ વિષયમાં મનુષ્યને ઉન્નત થવાની સરળતા કરી આપી છે. અહિંસાના આ ભેદોને લીધે એના અધિકારીઓમાં પણ ભેદ કરવામાં આવેલો છે. જે મનુષ્ય અહિંસાનું સંપૂર્ણપણે પાલન કરી શકતો નથી. એ ગૃહસ્થ-શ્રાવક-ઉપાસક-અણુવ્રતી-દેશવ્રતી વગેરે કહેવાય છે. જ્યાં સુધી જે મનુષ્યમાં તમામ પ્રકારના મોહ અને પ્રલોભનને સર્વથા છોડી દેવા જેટલી આત્મશક્તિ પ્રગટ થતી નથી ત્યાં સુધી એ સંસારમાં રહેવા છતાં ધીરે ધીરે અહિંસાવ્રતના પાલનમાં ઉન્નતિ કરતો ચાલ્યો જાય, બની શકે ત્યાં સુધી એ પોતાના સ્વાર્થોને ઓછા કરતો જાય અને પોતાના સ્વાર્થને માટે પ્રાણીઓ પ્રતિ મારણ-તારણ, છેદન-આક્રોશન વગેરે કલેશજનક વ્યવહારોને પરિહાર કરતો જાય.

જ્યાં સુધી તે ગૃહસ્થાશ્રમ લઈને બેઠો છે ત્યાં સુધી સમાજ, દેશ અને ધર્મનું યથાશક્તિ રક્ષણ કરવું એ તેનું પરમ કર્તવ્ય છે. જો કોઈ ભ્રાંતિવશ તે પોતાના કર્તવ્યથી ભ્રષ્ટ થાય છે તો તેનું નૈતિક અધઃપાત થાય છે અને નૈતિક અધઃપાત એ એક સૂક્ષ્મ હિંસા છે. કેમકે એનાથી આત્માની ઉચ્ચવૃત્તિનું હનન થાય છે. અહિંસા ધર્મના ઉપાસકને માટે પોતાના સ્વાર્થ કે પોતાના લોભને નિમિત્ત સ્થૂળ હિંસાનો ત્યાગ પૂર્ણ આવશ્યક છે. જે મનુષ્ય પોતાની વિષય તૃષ્ણાની પૂર્તિને માટે સ્થૂળ પ્રાણીઓને કલેશ પહોંચાડે છે એ ક્યારેય પણ કોઈપણ રીતે અહિંસાધર્મ કહેવાતો નથી.

જે મનુષ્ય અહિંસાવ્રતનું પૂરેપૂરી રીતે પાલન કરે છે તે બધાને મુનિ-ભિક્ષુ-શ્રમણ-સંન્યાસી-મહાવ્રતી વગેરે શબ્દોથી સંબોધવામાં આવે છે. તેઓ સંસારનાં સર્વ કામોથી દૂર અને અલિપ્ત રહે છે. એમનું કર્તવ્ય કેવળ આત્મકલ્યાણ કરવાનું તેમજ જે મુમુક્ષુ એમની પાસે આવે એમને આત્મકલ્યાણનો માર્ગ બતાવવાનું છે. એમનો આત્મા વિષય-વિકાર તથા કષાય ભાવથી પર રહે છે. જગતનાં તમામ પ્રાણી એમને માટે આત્મવત્ છે. આ હું અને આ બીજો એ પ્રકારનો દ્વૈતભાવ એમના હૃદયમાંથી નષ્ટ થઈ જાય છે. એમના મન, વચન અને કર્મ એ ત્રણે એકરૂપ થઈ જાય છે. સુખઃદુઃખ અથવા હર્ષ-શોક એમનાં મનમાં એક જ સ્વરૂપે દેખાય છે. જે પુરુષ આ પ્રકારની સ્વરૂપાવસ્થાને

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

પ્રાપ્ત કરી લે છે. એ જ મહાવ્રતી છે અને એનાથી અહિંસાનું સર્વત્રઃ પાલન કરી શકાય છે. એ સ્થૂળ અથવા સૂક્ષ્મ તમામ પ્રકારની હિંસાથી મુક્ત રહે છે.

જૈનોના તત્ત્વાર્થ સૂત્રમાં હિંસાનું લક્ષણ બતાવતાં લખ્યું છે કે,
''प्रमत्त योगात्मप्राणव्यपरोपणं हिंसा ।''

અર્થાત્ પ્રમત્ત ભાવથી જે પ્રાણીઓના પ્રાણનો નાશ કરવામાં આવે છે તે હિંસા છે. પ્રમત્ત ભાવ એટલે વિષય-કષાયયુક્ત થઈને, જે જીવ વિષય-કષાયને વશ થઈ કોઈપણ પ્રાણીને દુઃખ અથવા કષ્ટ પહોંચાડે છે એ હિંસાના પાપનું બંધન કરે છે. આ હિંસાની વ્યાપ્તિ કેવળ શરીરથી કષ્ટ પહોંચાડવા સુધીનું જ નથી પરંતુ વચનથી એવું ઉચ્ચારણ અને મનથી એવા પ્રકારનું ચિંતન કરવા સુધી છે, જે વિષય - કષાયને વશ થઇને બીજાઓને માટે અનિષ્ટ ભાષણ અથવા અનિષ્ટ ચિંતન કરે છે એ પણ ભાવહિંસા યાને પરમાર્થ હિંસા કરે છે. એથી ઊલટું જેવિષય-કષાયથી વિરક્ત છે, એનાથી કદી કોઈ પ્રકારની હિંસા થઈ પણ જાય તો એની એ હિંસા પરમાર્થ હિંસા કહેવાતી નથી.

હિંસા અને અહિંસાનું રહસ્ય મનુષ્યની ભાવના ઉપર અવલંબી રહેલું છે. કોઈપણ કર્મના શુભાશુભ બંધનનો આધાર કર્તાના મનોભાવ ઉપર છે. મનુષ્ય જે ભાવથી જે કર્મ કરે છે એ પ્રમાણે તેને ફળ મળે છે. કર્મની શુભાશુભતા એના સ્વરૂપમાં રહેલી નથી પરંતુ કર્તાના વિચારમાં રહેલી છે. જે કર્મ કરવામાં કર્તાનો વિચાર શુભ છે એ શુભ કર્મ કહેવાય છે અને જે કર્મ કરવામાં કર્તાનો વિચાર અશુભ હોય તે અશુભ કર્મ કહેવાય છે.

ઉપર્યુક્ત બાબતને ઉદાહરણથી સમજીએ : એક ડૉકટર કોઈ દર્દીની શસ્ત્રક્રિયા કરવા માટે ક્લોરોફોર્મ સુંઘાડીને બેહોશ બનાવે છે, એમાં અને એક ચોર અથવા ખૂની કોઈ મનુષ્યનું ધન અથવા જીવ લેવા માટે તેને ક્લોરોફોર્મ સૂંઘાડીને બેહોશ કરે છે, એમાં કર્મની-ક્રિયાની દૃષ્ટિએ જરા પણ ફરક નથી, પરંતુ જો ફળની દૃષ્ટિથી જોવામાં આવે તો ડૉકટરને મોટું સન્માન મળે છે અને ચોર અથવા ખુનીને ભયંકર સજા કરવામાં આવે છે.

એક બીજું ઉદાહરણ જોઈએ : જે પોતે મનુષ્યના અંતરાત્માની દૃષ્ટિમાં અનુભૂત થાય છે. એક પુરુષ પોતાના શરીર વડે જે રીતે પોતાની સ્ત્રીને આલિંગન કરે છે, એ પ્રકારે તે પોતાની માતા, બહેન કે પુત્રીને પણ આલિંગન કરે છે. આલિંગનના બાહ્ય પ્રકારમાં જરા પણ ભેદ ન હોવા છતાં આલિંગન કરનારના આંતરિક ભાવોમાં બહુ મોટો ભેદ અનુભૂત થાય છે. પત્નીને આલિંગન કરનાર પુરુષનું મન અને શરીર મલિન વિકારભાવથી ભરેલું હોય છે. જ્યારે માતા વગેરે સાથે આલિંગન કરવામાં મનુષ્યનું મન નિર્મળ અને શુદ્ધ સાત્ત્વિક વત્સલ ભાવથી ભરેલું હોય છે. કર્મના સ્વરૂપમાં જરાપણ ફરક ન હોવાં છતાં ફળના સ્વરૂપમાં આટલો વિપર્યય કેમ છે, એનો જ્યારે વિચાર કરવામાં આવે છે ત્યારે સ્પષ્ટ રીતે માલુમ થાય છે કે, કર્મ કરનારના ભાવમાં વિપર્યય થવાથી ફળના સ્વરૂપમાં

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

વિપર્યય થાય છે. આ જ ફળના પરિણામ ઉપરથી કર્તાના મનોભાવનું સારાનરસાપણું નિશ્ચિત કરવામાં આવે છે. એ જ મનોભાવ પ્રમાણે કર્મનું શુભપણું માનવામાં આવે છે. આમ ધર્મ-અધર્મ-પુણ્ય-પાપ-સુકૃત-દુષ્કૃતનું મૂળભૂત કેવળ મન જ છે.

આવી રીતે તમામ કર્મોની અંદર મનની જ પ્રધાનતા છે. એથી આત્મિક વિકાસમાં સૌથી પ્રથમ મનને શુદ્ધ તેમજ સંયત બનાવવાની આવશ્યકતા છે. જેનું મન આ રીતે શુદ્ધ અને સંયત બને છે, પછી તે કોઈપણ પ્રકારનાં કર્મોથી લિપ્ત થતો નથી. યદ્યપિ જ્યાં સુધી દેહને ધારણ કરે છે, ત્યાં સુધી એનાથી કર્મને સર્વથા ત્યાગ થવો અસંભવ છે.

ભગવદ્‌ગીતામાં જણાવ્યું છે કે :

" यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ।
हत्वापि स इमांल्लोकान् न हन्ति न निबध्यते ॥"

"જેના હૃદયમાંથી 'અહંભાવ' નષ્ટ થઈ ગયો છે અને જેની બુદ્ધિ અલિપ્ત રહે છે એ પુરુષ કદાચિત્ લોકદષ્ટિએ લોકોને-પ્રાણીઓને મારવાવાળો જણાય તો પણ એ એને મારતો નથી અને એ કર્મથી બદ્ધ થતો નથી."

આથી ઊલટું જેનું મન શુદ્ધ અને સંયત નથી, જે વિષય તથા કષાયથી લિપ્ત છે એ બાહ્ય સ્વરૂપમાં અહિંસક દેખાતો હોવા છતાં પણ તત્ત્વથી તો તે હિંસક જ છે. એને માટે કહેવાયું છે કે :

अहणंतो वि हिंसो दुट्ठत्तणओ मओ अहिमरोव्व ।

"જેનું મન દુષ્ટ ભાવોથી ભરેલું હોય છે એ કોઈને ન મારે તો પણ તે હિંસક જ છે."

હિંસાનો ત્યાગ કરી અહિંસાની સાધનાનો માર્ગ અપનાવવો જોઈએ. અહિંસાની સાધના માટે અંતર્મુખ અને બહિર્મુખ એમ બંને રીતે જીવનને કેળવવું જરૂરી છે. જીવનમાં અંતર્મુખ થવાથી ભાવની સ્થિરતા, તટસ્થતા, સમતા કેળવાય છે. એ માટે ધ્યાન, નામ સ્મરણ મૌન, ઉપાસના, ઉપવાસ કરી શકાય. જીવનની અંતર્મુખતા અને બહિર્મુખતા વચ્ચેનો ભેદ સમજવા જેટલી વિવેકશક્તિ અવશ્ય કેળવાઈ જવી જોઈએ. એવા વિવેક વિના અહિંસાની સાધનાનો આરંભ પણ સંભવી શકતો નથી. અહિંસાની સાધના માટે અનાસક્ત ભાવ કેળવવો અનિવાર્ય ગણાય. કારણ કે આસક્તિ જ બધા બાહ્યાંતર દોષોનું મૂળ છે. જ્યાં પોતાપણાની વૃત્તિ-અહંતા સ્થિર થાય ત્યાં જીવનનો પ્રકાશ મુક્ત ન રહેતાં ઝાંખો પડી જાય છે. રાગદ્વેષ થવાનું કારણ જ આપણું મમત્વ હોય છે. દારૂ ખરાબ પણ દારૂડિયો નહિ, ચોરી ખરાબ પણ ચોર નહિ, વિરોધ અસહ્ય હોય પણ વિરોધી નહિ એવો વિવેક અનાસક્ત ભાવ વિના પ્રગટ થવો શક્ય નથી.

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

જીવનમાં કેળવવા જેવો સર્વ શ્રેષ્ઠ સદ્‌ગુણ આદરભાવ છે. સહુ પ્રત્યે આદરભાવ કેળવાય તેની ઉપર જ અહિંસાની સાધનાનું બીજું બધું ચણતર થાય છે. સહુ પ્રત્યે આદરભાવ-સદ્‌ભાવ રાખો, એવું બધા ધર્મોએ-પયગંબરોએ, જીવનદૃષ્ટાઓએ, માનવજાતની પ્રગતિ માટે આવશ્યક માન્યું. પરિણામે કોઈ મંદિરમાં તો કોઈ મસ્જિદમાં કે કોઈ દેવળમાં જઈને જીવ માત્ર પ્રત્યે વ્યક્તિ સદ્‌ભાવ કેળવે છે. ઈશ્વરને નમવાથી કે મંદિર જવાથી, સ્થૂલ જીવનમાં સુખ મેળવવાની ઇચ્છા પૂરી થશે એવું માનવું એ આસક્તિમય ભાવ છે. જયારે આપણા જીવનમાં સહુની પ્રત્યે કેવળ સદ્‌ભાવ પ્રગટ થતો રહે એ દૃષ્ટિ રાખવી એ અનાસક્તિ છે. ધર્મમાં હાલતાં ચાલતાં બધે જ હાથ જોડી નમન કરવાની કે નાનામાં નાના કાર્યમાં, વસ્તુમાં પવિત્રતાનું આરોપણ કરીને તેની પ્રત્યે આદર સદ્‌ભાવ રાખવાની પ્રણાલિકા પાડવામાં આવી છે. તેનું રહસ્ય એટલું જ છે કે જીવનમાં સતત સદ્‌ભાવ સ્થિર રહે ને વ્યક્ત થતો રહે. અહિંસક જીવનની સાધનાની એક સિદ્ધિ સમજવા જેવી છે. કોઈપણ પ્રકારના સંજોગો કે પ્રસંગો વચ્ચે પણ આપણો સદ્‌ભાવ ચલિત કે વિક્ષિપ્ત ન થાય એ મહાન સિદ્ધિ સમજવી.

જે સમાજ અને જીવમાત્રની વચમાં આપણે જીવીએ છીએ એમને આપણા જીવનમાંથી સહાનુભૂતિ, પ્રેમ, સદ્‌ભાવનો અનુભવ એવી રીતે થવો જોઈએ કે તેઓ અહિંસક જીવન કેળવવા પ્રેરાય. આપણે જેમ આપણા પરિચયમાં આવનાર સગાંસંબંધીઓની સાથે સમભાવ-સદ્‌ભાવ કેળવવાનો છે તેમ આપણા આંતર જીવન સાથે આપણી પોતાની જાત પ્રત્યે પણ કેવળ કઠોર વર્તન ન રખતાં સમભાવથી કામ લેવું જોઈએ. આવો વિવેક કરતાં આપણે જાતને છેતરીએ નહિ કે છેતરાઈએ નહિ એટલું અવશ્ય જોવું. આપણું જીવન એક એવો પ્રકાશ છે જે ભાવિ પેઢીને પ્રકાશમય સ્થિતિમાં જ સુપ્રત કરી જવાનો છે તેની સતત કાળજી રાખવી જોઈએ. અહિંસા એટલે સંપૂર્ણ ન્યાયપૂર્ણ જીવન. આચાર દ્વારા જ જીવનના પ્રકાશને તેજસ્વી રાખી શકાય છે. એ યાદ રાખવું જોઈએ. અહિંસા એ પ્રકાશનો માર્ગ છે, અંધકારનો નહિ. અહિંસા એ સદ્‌ગુણોનો કસોટીમય માર્ગ છે, શિથિલ અને સરળ એવો રસ્તો નથી.

અહિંસાના આચરણથી મનુષ્યના હૃદયમાં પવિત્ર ભાવોનો સંચાર થાય છે. વેર વિરોધની ભાવના નષ્ટ પામે છે અને બધાની સાથે બંધુત્વનો સંબંધ જોડાય છે. જે પ્રજામાં આ ભાવ ખીલે છે ત્યાં ઐકયનું સામ્રાજય પ્રવર્તે છે અને એકતા જ આજે આપણા દેશના અભ્યુદય તેમજ સ્વાતંત્ર્યનું મૂળ બીજ છે. આથી અહિંસા એ દેશની ઉન્નતિનું એક માત્ર અને અમોઘ સાધન છે.

* 'ભવોદધિ', વર્ષ-૨, અંક-૯, સપ્ટેમ્બર-૨૦૦૦

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

૬. જરથોસ્તી ધર્મમાં માનવ ધર્મ

કોઈ પણ ધર્મનો વિકાસ તે ધર્મ પાળનાર પ્રજાના સ્વભાવ અને તે દેશની આસપાસની ભૌગોલિક પરિસ્થિતિ પર અવલંબે છે. ઈરાન ભૌગોલિક રીતે ફળદ્રુપ અને ખેતી લાયક હોવાથી તેમજ ત્યાંની પ્રજાનો સ્વભાવ નમ્ર અને દયાળુ હોવાથી એ પ્રજાના ધર્મમાં ખેતી અને નમ્રતાને વિશેષ મહત્ત્વ અપાયું છે. તેનો સાંસ્કૃતિક વ્યવહાર જગતની મોટા ભાગની પ્રજા સાથે ઘનિષ્ઠ હતો. આ પ્રજાએ આપેલા ઈતિહાસ, સાહિત્ય, ધર્મ, અને સંસ્કારનો વારસો આજે પણ જગત સંસ્કૃતિમાં ભવ્ય લેખાય છે. આરબોના ઈરાન પરના આક્રમણને લઈને સ્થાનિક પ્રજાને વિખેરાઈ જવાની ફરજ પડી. આમાંથી મોટા ભાગની પ્રજા ભારતમાં આવીને સ્થિર થઈ.

અષો જરથુષ્ટ્રના જન્મકાળ પહેલાં આ પ્રજા અને ભારતમાં આવેલા આર્યો એક જ પ્રદેશમાં સાથે વસતા હોવાનું મનાય છે. આ બંને પ્રજા એક જ પ્રકારનો ધર્મ પાળતી અને એક જ ભાષા બોલતી હતી. તેઓમાં અનેક દેવોની પૂજા તેમજ જુલમનું વાતાવરણ ફેલાયું હતું. જરથુષ્ટ્રે સમાજમાં પ્રસરેલી આ બદીઓ સામે અવાજ ઉઠાવ્યો અને એમણે અહુરમઝદનું સાચું સ્વરૂપ સમજાવી એક ઈશ્વરવાદની ઉપાસના કરવાનો આદેશ આપ્યો. અષો જરથુષ્ટ્રે કોઈ નવો ધર્મ પ્રવર્તાવ્યો નથી. પરંતુ ધર્મના માળખામાં ફેરફાર કરી નવું સ્વરૂપ આપ્યું છે.

આ ધર્મમાં પ્રવૃત્તિમાર્ગને વધારે પસંદગી આપવામાં આવી છે. મોક્ષ પ્રાપ્તિ કરતાં ફરજને પ્રાધાન્ય આપવામાં આવ્યું છે. આ ધર્મમાં સેવા અને પરોપકારના કાર્યોને પ્રાધાન્ય અપાયું છે. સત્કાર્યો ઉપરાંત આ ધર્મમાં મન, વાણી, કર્મની પવિત્રતા-મનશ્ની, ગવશ્ની અને કુનશ્ની-કેળવવાનો આદેશ છે.

સ્વચ્છતા માટે ખૂબ આગ્રહ રાખવામાં આવ્યો છે. આ કારણથી જ જરથોસ્તી લોકો શબને દાટતા કે બાળતા નથી, પરંતુ ઊંડા કૂવા(દખમું)માં મૂકી દે છે.

વેદકાળમાં હિંદુ ધર્મની જેમ અગ્નિને અહીં વિશેષ પ્રાધાન્ય આપવામાં આવ્યું છે. જરથોસ્તી લોકો સૂર્યને-ખોરદદાને તેમ જ અગ્નિને પ્રકાશમય પરમાત્માનું પ્રતીક

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

માને છે 'પ્રકાશ પ્રજ્વલિત રાખો' એ જરથોસ્તી ધર્મનું મહત્ત્વનું સૂત્ર છે. અષોઈ-પવિત્રતા એ એક શબ્દમાં જરથોસ્તી ધર્મનો સર્વસાર સમાઈ જાય છે.

જરથોસ્તી ધર્મના શાસ્ત્રો સામાન્ય રીતે 'અવતરતા' ને નામે ઓળખાય છે. જેમાં જરથુષ્ટ્ર કૃત પાંત ગાથાને સૌથી પુરાણી, આધારભૂત અને આદરપાત્ર ગણવામાં આવે છે. આ ધર્મના શાસ્ત્રો ચાર ભાષા-અવસ્તા, પહેલવી, પાજંદ અને ફારસીમાં લખાયેલાં છે.

જરથોસ્તી ધર્મનું પ્રથમ અને આવશ્યક લક્ષણ તે ઈશ્વરમાં દૃઢ માન્યતા છે અને અહુરમઝદનો સૌથી આગવો અને લાક્ષણિક ગુણ તે તેની અપાર ભલાઈ છે. નિઃસ્વાર્થ રૂપમાં સૌ કોઈ તરફ ભલાઈ કરવી એ જ પવિત્ર કર્તવ્ય છે.

જરથુસ્તી સદ્‌ગુણોમાં સૌથી સર્વગ્રાહી સદ્‌ગુણ છે 'અષ.' એના અનેક અર્થ થાય છે. મુખ્યતઃ સત્ય, શુદ્ધિ, પવિત્રતા, સીધાપણું અથવા પ્રામાણિકપણું. જરથુષ્ટ્ર બૌદ્ધિક ગુણો કરતાં નૈતિક ગુણોને ખાસ પસંદગી આપતા હતાં.

જરથુસ્તી ધર્મ પ્રમાણે જીવનનું અંતિમ ધ્યેય શું ? સાધારણ રીતે જવાબ મળશે - મોક્ષ અથવા નિર્વાણ. આ બંને શબ્દોનો અર્થ મુક્તિ થાય છે પરંતુ જરથુસ્તી દૃષ્ટિ ભિન્ન છે. તેમને કશામાંથી છૂટવું નથી. તેઓ તો દરેકમાંથી જે કંઈ ઉત્તમ તત્ત્વ છે તેને ગ્રહણ કરી હોર્વતાત (સંપૂર્ણતા) ને પહોંચવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા રાખે છે. વ્યક્તિત્વનો નાશ નહિ, પણ વ્યક્તિત્વની પરિપૂર્ણતા, જીવાત્માનો છુટકારો નહીં, પણ જીવનની સિદ્ધિ એ જરથુસ્તી જીવનની છેવટની નેમ છે. જરથુસ્તી દૃષ્ટિ પ્રમાણે કાર્યો કરવાં, નિષ્કામ શ્રેયનાં કાર્યો કરવા અને જીવનના અંત સુધી પ્રભુમય જીવન ગાળતાં વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ બને ત્યાં સુધી શુભ કાર્યો કરવાનો આદેશ છે. જીવન પાપનો સામનો કરવા માટેની એક રણ ભૂમિ છે અને એમાંથી પલાયન કરવું તે કાયરતા છે. આ ધર્મ માને છે કે ઈશ્વર પ્રાપ્તિનો માર્ગ તે મનુષ્ય કલ્યાણ છે. કારણ કે જનસેવા તે જ પ્રભુસેવા છે, જેમ કોઈ પિતા તેના બાળકને મદદ કરવાથી ખુશ થાય છે, તેમ ઈશ્વર તેનાં બાળકો એવા મનુષ્યોની સેવાથી પ્રસન્ન થાય છે, ઈશ્વરને આપણે જોઈ શકતા નથી પરંતુ તેનું સર્જન સજીવ કે નિર્જીવ, આપણે જોઈ શકીએ છીએ. તેથી તેનું ભલું કરવાથી ઈશ્વરની પ્રસન્નતાં પ્રાપ્ત થાય છે. જીવન સ્વપ્ન નથી. પણ પરસ્પર ભલાઈ બતાવવા માટેની એક સોનેરી તક છે, જરથુસ્તીનું લક્ષ્ય ઈશ્વર પ્રાપ્તિ છે અને તે સમાજ સેવા અને જનકલ્યાણ દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે. જરથુસ્તી ધર્મમાં સમાજનો ત્યાગ કરી સંન્યાસી થવા કરતાં સમાજમાંથી પ્રાપ્ત કરેલા ધનનો મોટો ભાગ સમાજમાં તેના કલ્યાણ અર્થે, પાછો ફરે તે જોવાનો ઉપદેશ છે. આમ આ ધર્મ જગત અને જનાર્દન વચ્ચે સુમેળ સાધે છે અને જનતાની સેવા દ્વારા જનાર્દનને

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ ચીંધે છે. જરથુસ્તી ધર્મ દુન્યવી પ્રગતિની પણ હિમાયત કરે છે. લોકો સુખી, સમૃદ્ધ અને સંસ્કારી બને એમ એ ઈચ્છે છે. જરથુસ્તી ધર્મમાં અહુરમઝદનાં ૧૦૧ નામો છે, તે પૈકીનું ૨૦મું નામ છે 'સફનાં' (વૃદ્ધિ કરનાર) અને ૨૧મું નામ છે 'અફઝા' (પ્રગતિ કરનાર), બાઈબલમાં વર્ણવેલ પ્રદેશની જેમ, જગત દૂધ અને મધથી સભર રહે એમ તેઓ ઈચ્છતા હતા. છતાં આધ્યાત્મિક પ્રગતિ ભૌતિક સમૃદ્ધિ કરતા અનેકગણી શ્રેષ્ઠ છે, એમ તેઓ માનતા. વંદીદાદ ૩, ૩૧માં એક બહુ સૂચક વાક્ય છે;જે અનાજ વાવે છે તે આષોઈ વાવે છે એટલે કે ભૌતિક પ્રગતિ જરૂર કરો, પરંતુ તેમાં નૈતિક પ્રગતિનો સહયોગ હોવો આવશ્યક છે.

જરથુસ્તી ધર્મમાં ભલાઈ અને ઉદારતાના ઉપદેશમાં પરમધર્મો પ્રત્યે સહિષ્ણુતા કેળવવાનો પણ ઉપદેશ છે. જરથુસ્તીઓ 'જેટલું મારું તેટલું સારું' નહીં પરંતુ 'જેટલું સારું એટલું મારું' એમાં માને છે. યશ્ન હ ધ હે ઈતી (યશ્ન ૩૫,૩) પ્રમાણે - ''અય અહુરમઝદ ! બંને દુનિયાનું સુખ મેળવવા માટે હયાત માણસોની સર્વોત્તમ કાર્યો પસંદ કરીએ છીએ, તેમની ઉપર મનન કહીએ છીએ તેમને અમારી વાણીમાં ઉતારીએ છીએ અને તેમ તેમને અમારાં આચરણમાં પણ મૂકીએ છીએ.'' દીનાર્દ પ્રમાણે સ્વર્ગનો આનંદ સખાવત દ્વારા જ પ્રાપ્ત થશે. બનતા સુધી ભૂખ્યાને જમાડ્યા વિના ભોજન કરવું નહીં, વધુમાં જણાવ્યા મુજબ કોઈ શત્રુને મિત્ર બનાવવો, કોઈ દુષ્ટને પવિત્રતાનો પંથ બતાવવો અને કોઈ અજ્ઞાનીને જ્ઞાનનું દાન કરવું એ સર્વોત્તમ ધાર્મિક કાર્યો છે.

આમ જરથુસ્તી ધર્મના સારતત્ત્વનો અભ્યાસ કરતાં જણાશે કે તેનું ધ્યેય પણ સત્ય, અહિંસા; પ્રેમ, દયા, પરોપકારની ભાવનાથી ભરેલી ચારિત્ર્યવાન વ્યક્તિઓ પેદા કરવાનું છે. આવા ગુણ ધરાવતા માણસને 'સઓશ્યંત' તરીકે ઓળખે છે. આમ જરથુસ્તી ધર્મ નિવૃત્તિ માર્ગનો નહીં પરંતુ પ્રવૃત્તિમાર્ગનો ઉપદેશ આપી નિષ્કામ કર્મ દ્વારા સ્વ અને સમષ્ટિના કલ્યાણનો ઉપદેશ આપે છે. માત્ર આધ્યાત્મિક માર્ગે મોક્ષ ન મેળવતાં, ભૌતિક સમૃદ્ધિમાં વૃદ્ધિ કરી જનસેવા દ્વારા પ્રભુસેવા કરવાનું જણાવે છે. આમ માનવીય ગુણોના વિકાસ દ્વારા ઈશ્વરપ્રાપ્તિ કરવાનું આ ધર્મમાં જણાવેલ છે અને જરથુસ્તી ધર્મના અનુયાયીઓએ પોતાના આચરણ દ્વારા આ વસ્તુ સિદ્ધ પણ કરી બતાવી છે.

* 'વિવેકસુધા' - વિશ્વબંધુત્વદિન વિશેષાંક વર્ષ૩, અંક ૧૦-૧૧, સપ્ટે.-ડિસે.૧૯૯૧

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

૭. સૌરાષ્ટ્રનાં પાટીદાર સંતો અને ભક્તો

૧.પૂ. ભોજા ભગત

ભોજા ભક્ત - ભોજલ-ભોજલરામ જેવા નામે ઓળખાતા. સંત કવિનો જન્મ દેવકીગાલોલ (જૂનાગઢ) નામના ગામમાં ઈ.સ. ૧૭૮૫માં થયો હતો. તેમના પિતા કરશનદાસ અને માતા ગંગાબાઈ હતા. ભોજલ પૂર્વજન્મના યોગી હતા તેથી જન્મથી બાર વર્ષની ઉંમર સુધી માત્ર દૂધનું પાન કરીને રહેલા હતા. આખા પંથકમાં ત્યારે તેઓ 'દુધાહારી બાલયોગી' તરીકે પ્રસિદ્ધ હતા. ગિરનારી જોગી રામેતવને એમને દીક્ષા આપી અન્ન ખાવાનો આદેશ આપ્યો અને ભવિષ્યવાણી ઉચ્ચારી કે આ બાળયોગી ભવિષ્યમાં મહાન સંત અને પ્રજ્ઞાવાન કવિ થશે. પૂર્વ પ્રદેશના એક રાજા તેની પરીક્ષા કરશે. પરંતુ તે કસોટીમાંથી તેઓ પાર ઉતરશે અને તેની કીર્તિનો અજવાસ આખા ગુજરાતમાં પથરાશે.

કેટલાક સમય પછી ભોજા ભક્તનો પરિવાર અમરેલી શહેર પાસેના ઉજ્જડ ટીંબામાં આવી વસ્યો. ત્યાં ભૂત પ્રેત થાય છે તેવો લોકોનો વહેમ હતો. તે વહેમને હટાવવા ભોજા ભક્તે આ ટીંબામાં જ આશ્રય બાંધ્યો અને હરિકીર્તનથી ભૂતાવળને હટાવી, ફતેહ કરી જે ગામ વસાવ્યું તે ફતેહપુર કહેવાયું. ભોજા ભક્ત પરમ યોગી હતા. ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કરેલા સંત હતા તેથી એની વાણીમાં એવું તેજ પ્રગટ્યું હતું કે તેઓ વચનસિદ્ધ મહાત્મા બની ગયા હતા. એમના ચમચમતા 'ચાબખા' એ સમાજની ચામડી ઉખેડી નાખીને નવી ચામડીનું નિર્માણ કરી આપ્યું. ભોજા ભક્તની સ્મરણ શક્તિ, અદ્‌ભુત હતી. એમણે નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્યનું અખંડ વ્રત આજીવન પાળ્યું હતું. તેની આ પંક્તિઓ બહુ માર્મિક છે.

નારીને નર પરણે નહિ, બીજી વાર કી રે,
હારે કદિ કેસરી ખડ ન ખાય રે.

જે શૂરવીર ભક્ત જીવનમાં એક વાર હરિવરને વરે છે તે પછી કોઈ દિવસ બીજી નારીને પરણતો નથી. ડાલામથો કેસરી કદિ ખડ ખાતો નથી. ભોજા ભક્ત આવા ''વૈરાગ્ય કેસરી'' હતા. તેમના જ્ઞાન, ભક્તિ અને સત્યનું દર્શન કરાવતા દોઢસો પદો

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

ગુજરાતી ભાષામાં 'ચાબખા' નામથી સુપ્રસિદ્ધ થયા છે. ચાબખા ઉપરાંત બીજી અનેક ભજનો અને પદોની રચના પણ થઈ છે. તેમનું 'કાચબા-કાચબીનું ભજન' અતિશય સુંદર ભાવવાહી અને લોકપ્રિય છે. ગાંધીજીમાં આત્મશક્તિ અને પ્રભુભક્તિના પાઠ આ ભજને શીખવ્યા હતા અને દક્ષિણ આફ્રિકાના ફીનીક્ષ આશ્રમમાં તે નિત્ય પ્રાર્થનામાં ગવાતું. 'હાલો કીડીબાઈની જાનમાં' ભજન પ્રથમ દૃષ્ટિએ શિશુગીત જેવું લાગે છે. પરંતુ ભોજા ભક્તે તેમાં વેદાંતનો સાર બહુ જ ખૂબીથી ભરી દીધો છે. પ્રખર રામકથાકાર મોરારીબાપુ તેની રામકથામાં આ ભજનનું ગાન કરી તેનો તત્ત્વજ્ઞાનનો અર્થ સમજાવે છે. તેનું 'ચેલૈયા આખ્યાન' પણ આખા ગુજરાતમાં લોકપ્રિય છે.

ફતેપુરનાં આશ્રમમાં ભોજા ભક્તની જ્ઞાનજ્યોતિ ૪૦ વર્ષ સુધી એકધારી પ્રકાશતી રહી હતી. તેમના શિષ્યોમાં વીરપુરના ભક્ત જલારામબાપા ગારિયાધારના ભક્ત વાલમજીરામ મુખ્ય હતાં. ભોજા ભક્તને જ્યારે દેહ ત્યાગ કરવાની ઘડી આવી ત્યારે જલારામબાપાને આપેલ - અંત સમયે ગુરુદેવ તેને દર્શનનો લાભ આપશે એવું વચન પાળવા તેઓ વીરપુર આવ્યા અને પ્રેમાળ શિષ્ય જલારામના સાંનિધ્યમાં દેહત્યાગ કર્યો. ત્યારે ઈ.સ. ૧૮૫૦નું વર્ષ હતું. વીરપુર ગામની ભાગોળે ભોજા ભક્તની સમાધિના ઓટા છે. જલારામ મહારાજની જગ્યામાં રામજીમંદિરની સામે ભોજા ભક્તની ફૂલ સમાધિની દેરી છે.

ફતેપુર ગામની ભોજા ભક્તની જગ્યામાં તેમના સ્મૃતિ ચિહ્નો, ઢોલિયો, પાઘડી, માળા અને ચરણપાદુકા સાચવવામાં આવ્યા છે. ભોજા ભક્તના કુળમાં તેની છઠ્ઠી પેઢીના વંશજ મહંત શાંતિરામજી આજે આ પરમ ધર્માશ્રયનો વહીવટ કરે છે.

કહેવાય છે કે 'જ્ઞાનના ચાબખા' છે, જે વાગે છે ખરા પણ વેદના થતી નથી, જે સમજે છે તેને અનહદ આનંદ થાય છે. આવા ચાબખાનો માર ખાવા સમજદાર લોકો પોતાના વાંસા ઊઘાડા રાખે છે.

મૂરખો મોહને ઘોડે ચડે, માથે કાળનગારાગડે
હરિજન હોય તેની હાંસી કરે, જીવ આવળું બોલી લડે,
એકલો હોય તોય અભાગિયો, નવગ્રહની ઘોડ્યે નડે.
પરતરિયાસુ પ્રતિ કરું, એવા ઘાટ ખોટા ઘડે,
ભોગ દેખીને જીવ થાય ભૂરાયો, જેમ પતંગ દીપકમાં પડે.
ત્રણે અવસ્થા ગઈ તૃષ્ણામાં, પછી કાળે કીધો કડે,
ભોજો ભગત કહે ભજન કર્યા વિના, જમના જોડા જડે.

આજે જ્યારે સમસ્ત માનવજીવન ઉપર કાળના નગારા વાગી રહ્યા છે ત્યારે આપણે અવળું બોલીને કોઈની સાથે લડીએ નહિ, કોઈને મદદ ન કરી શકીએ તો કાંઈ

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

નહિ પણ નવગ્રહની જેમ કોઈને નડીએ નહિને આપણી ત્રણેય અવસ્થા બાળપણ, જુવાની અને ઘડપણ તૃષ્ણામાં તણાઈ જાય અને કાળ આવીને આપણને પકડી લે તે પહેલાં પ્રભુ ભજન કરી લેવાનો જે ઉપદેશ ભોજા ભક્તે અહીં આપ્યો છે. તેને ઝીલવાની આજે સહુથી વધારે જરૂરિયાત છે.

૨. ગારિયાધારના વાલમપીર

ભાવનગર જિલ્લાના પાલીતાણા તાલુકામાં ગારિયાધાર નામનું ગામ છે. ત્યાં વિ.સં. ૧૮૮૦ની (ઈ.સ. ૧૮૨૪)ની જેઠ સુદ-૨ના દિવસે પ્રભુભક્તિ પરાયણ કાંત્રોડિયા પટેલ કુંટુંબમાં લવા નારાયણને ઘરે જબાઈ માતાને કુખે વાલમપીર જન્મ્યા. વાલમરામ બાળક હતા ત્યારે જ કોઈ અજાણ્યા સંત એમના દર્શન કરી ગયેલા. વાલમરામે ગામઠી શાળામાં થોડું શિક્ષણ લીધું. સં.૧૮૮૭માં વાલમરામે સાત વર્ષની વયે સમર્થ સદ્‌ગુરુ ભોજલ રામને ગારિયાધાર પધાર્યા ત્યારે એમણે વાલમરામનું ગુરુપણું સ્વીકાર્યું. વાલમપીર આ રીતે વીરપુરવાળા જલાબાપુના ગુરુભાઈ થાય. સં.૧૮૯૦માં વાલમપીરે એકબાજુ સંતસેવા કરી અને બીજા રૂપે ખેતરમાં જઈ ભાત દીધાનો પરચો બતાવ્યો.

વાલમરામ ચૌદ વર્ષના હતા ત્યારે પિતા દેવ થયા. સં.૧૮૯૫માં વાલમરામ હરિજન વાસમાં ભજન કરવા જશે તેવું જાણી એમને ઓરડામાં પૂરી ભાઈ ખાટલા નાખી આડા સૂતા. છતાં ગામમાંથી ખબર મળ્યા કે વાલમરામ તો હરિજન વાસમાં મીઠી હલકે ભજન ગાય છે ત્યારે ઓરડામાં જોયું તો ત્યાં પણ વાલમરામ સૂતેલા. આમ બે ચારવાર ખાતરી કરી પછી ભાઈઓએ વાલમરામને સતાવવાનું બંધ કર્યું. ત્યાર પછી ભાઈઓએ મન ઊઠી જતાં બે વર્ષ ભારતની પદયાત્રા કરી. યાત્રાએથી આવ્યા બાદ ગુરુઆજ્ઞાથી ગારિયાધારમાં જ સં.૧૯૦૩માં જગ્યા સ્થાપી સદાવ્રત બાંધ્યું. અહીં ૧૯૦૯માં ગૌશાળા બાંધી. ૧૯૧૦માં રામજીમંદિર બંધાવ્યું. પછી અનેક પરચાઓ બતાવી સં.૧૮૪૨માં વૈશાખ સુદ ૫ને સમાધિ લીધી. ગારિયાધારમાં આજે પણ ગામની વચ્ચે વાલમપીરની જગ્યા છે ને સદાવ્રત ચાલે છે.

૩. શ્રી સતુઆ બાવા

પૌરાણિક પવિત્ર ધામ કાશીમાં શ્રી ગંગામૈયાના મણિકર્ણિકા ઘાટ પર સંતશ્રી સતુઆ બાબાની જગ્યા છે. ત્યાં સૌરાષ્ટ્ર ગુજરાતના યાત્રાળુઓને ઉતરવા સુંદર સગવડ છે. આ જગ્યામાં વિદ્યાર્થીઓને કાશીક્ષેત્રમાં સંસ્કૃતના ષટ્‌શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરવાની વ્યવસ્થા છે.

આ સતુઆ બાવા મૂળ સૌરાષ્ટ્રના પાલિતાણા પાસેના રતનપર ગામના મુખી હતા. દુષ્કાળના વરસમાં ખેડૂતો રાજાનું મહેસૂલ ભરી શકે તેવી સ્થિતિમાં ન હતા ત્યારે

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

પાલિતાણા ઠાકોર પ્રતાપસિંહજી ધાકધમકી અને ત્રાસ વરસાવી મહેસૂલ ઉઘરાવવા પોતે જ નીકળ્યા. રતનપુરમાં મુખી તરીકે રણછોડ પટેલે લોકોની સ્થિતિ જોઈ દયા કરવા સાચા શબ્દો કહ્યા. ઠાકોરે રોષે ભરાઈ રણછોડનું ઘર અને સર્વસ્વ જપ્ત કરી તેને કહ્યું "હવે ભીખ માગતે ફર અને ઉપદેશ દીધા કર." રણછોડ પટેલ એ જ ક્ષણે સંસાર છોડી કાશીમાં ગયા. પછી સ્મશાનમાં ધામા નાખ્યા. ભજન, સાધુ-સેવા ઇત્યાદિના પ્રભાવથી સિદ્ધ-પુરુષ થયા અને ખર્ચી ખૂટી જાય, લુંટાઈ જાય તેવા યાત્રાળુઓને મદદ કરવા લાગ્યા. ભાવનગરના રહીશ રઘુને મહાત્માશ્રીએ ગંગામાંથી રેતી કાઢી એમાંથી સોનૈયા આપ્યા. રઘુ આશ્ચર્યચકિત થયો. એણે પાછળથી કાશીમાં આ જગ્યા બંધાવી. સતુઆ બાબા સાથવાનું સદાવ્રત ચલાવવાના કારણે સતુઆ બાવા તરીકે પ્રખ્યાત થયાં.

૪. શ્રી ઢાંગર ભક્ત

શ્રી ઢાંગર ભક્ત લેઉઆ પાટીદાર, જ્ઞાતિમાં જન્મેલા એમના પત્ની સેજુબાઈ પણ એવા જ સત્સંગી અને સેવાપરાયણ હતા. ઢાંગર ભગતનું ગળુ મીઠું ને ભજનો બહુ સરસ ગાઈ શક્તા. એમને ઘેર સાધુ સંતોનો મેળો ભરાતો પણ આવક પોતે બે જણા મજૂરી કરીને લાવતા તે સિવાય ન હતી. કોઈની મદદ લેતા નહિ. સાધુ સેવામાં એકવાર પિયાજી ભગતને તેમના પત્નીના સત્કાર માટે સેજુબાઈની એક માત્ર સાડી વેચવી પડેલી. પિયાજીને તથા સીતાદેવીને ખબર પડી. યાત્રાએ જતાં મધુપુરી (મહુવા)માં ઢાંગર ભગતની સંતસેવાને દારિદ્ર જોઈ પીગળી ગયેલા પિયાજીએ પોતાના પત્નીને દરખાસ્ત કરી કે, "તમે નાચો ને હું ઢોલક બજાવીશ." સીતાદેવીએ બજારમાં નૃત્ય કર્યું અને જે પૈસા ભેગા થયા તે ઢાંગર ભગતને આપવા ગયા. બન્ને સંતો વચ્ચે રકઝક ચાલી, છેવટે ઢાંગર ભગત અને સેજુબાઈ ભક્તરાજ પિયાજી તથા સીતાદેવી સાથે યાત્રાએ નીકળ્યા. રસ્તામાં સિંહના રૂપમાં પરમાત્માએ દર્શન કરાવ્યા. બંને સંતોને ભાવ સમાધિ લાગી. ત્યાં પાણી માટે સંતોએ વાવ તૈયાર કરાવી, પછી તો ગામ વસ્યું અને તે પીપાવાવ. ઢાંગર ભગત પિયાજીની વિનંતીથી પીપાવાવમાં જ રહ્યા. આજે પણ પીપાવાવમાં સુંદર મંદિર છે. પિયાજીના હસ્તે ત્યાં ઠાકોરજીની પ્રતિષ્ઠા થયેલી.

૫. શ્રી તેજા ભક્ત

તેજા ભક્તનો જન્મ ધોરાજી ગામ લેઉઆ કણબી જ્ઞાતિમાં થયો હતો. અઢાર વર્ષની ઉંમરે નશ્વર જગતનું સાચું સ્વરૂપ ઓળખાયું. વૈરાગ્ય પ્રગટ થયો. ખંભે કાવડ ફેરવી જે લોટ મળે તેના પોતે જાતે રોટલા બનાવી ભૂખ્યાં દુખ્યાંને ખવરાવવાનું શરૂ કર્યું. ધીમે ધીમે કણબી જ્ઞાતિનો સહકાર મળવા લાગ્યો. ધોરાજીમાં સારા એવા અન્નક્ષેત્ર તથા મંદિરની સ્થાપના કરી. આજે ધોરાજીમાં તેજા ભગતની જગ્યા પ્રસિદ્ધ છે.

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

૬. શ્રી ધના ભગત

ઈ.સ.૧૭૩૯માં ધોળા ગામે કણબી જ્ઞાતિમાં જન્મેલા શ્રી ધના ભગત બાળપણથી જ પ્રભુભક્તિ અને લોક કલ્યાણમાં મશગૂલ રહેતા. ગૃહસ્થધર્મનું યોગ્ય પાલન કરતા. ઘરે દીન દુખીયા માટે સદાવ્રત ખોલ્યું. દાદુ ભગતના શિષ્ય એવા આ સંતે ધોળા ગામે ભક્તિ અને સેવાની જ્યોત જગાવી અને ધના ભગતના ધોળા તરીકે ધોળા ગામ ઓળખાયું. દયાના સાગર સમા આ સંતે ઊંચનીચ ભેદ રાખ્યા વિના સમદૃષ્ટિ વડે જીવનપર્યંત લોક સેવા કરી.

ઈ.સ.૧૯૦૧ના અષાઢ સુદ પાંચમને ગુરુવારે ધના ભગતે જીવતાં સમાધિ લઈ ધર્મ, સમાજસેવા અને લોકકલ્યાણની જ્યોત પ્રગટાવતા ગયા. ધના ભગતમાં ભક્તિ હતી. સેવાના અખૂટ ગુણ હતા. દયાની અનેક લાગણીઓથી એમનું હૈયું છલોછલ ભરેલું રહેતું હતું. ભક્તિ અને સેવાની જ્યોત આજેય ધોળામાં ઓજસ પાથરી રહી છે. ધના ભગતનું મીઠું સ્મરણ ભક્તને, શ્રદ્ધાળુ અને આસ્થાળુઓને શક્તિ બક્ષે છે. આજે ધોળા ગામમાં ધના ભગતની જગ્યા તેના સ્મારક રૂપે ઊભી છે.

૭. શ્રી ભગવાન ભગત

ભગવાન ભગતનો જન્મ વીસાવદર નજીક ભલગામ ખાતે કણબી-પટેલ જ્ઞાતિમાં થયો હતો. એમના પત્નીનું નામ વાલબાઈ હતું. એમને કાંઈ સંતાન ન હતું. સતાધારની જગ્યામાં આપા ગીગા પાસે રહી ગૌસેવાનું કાર્ય ઉપાડી લીધું. ઘણે વખતે આપાગીગાની આજ્ઞાથી ભલગામ પાછા આવ્યા. ત્યાં જગ્યા બાંધી. આજે પણ ભલગામ પાસે ભગવાન ભગત તથા વાલબાઈની સમાધિ જીવંત છે.

૮. પ.પૂ. શાસ્ત્રી સ્વામી

સૌરાષ્ટ્રના તરવડા ગામમાં ઈ.સ.૧૯૦૧માં એમનો જન્મ થયેલો. અરજણમાંથી સાધુ જીવનદાસ નામ ધારણ કરનારા શ્રી શાસ્ત્રીજી મહારાજે વડતાલની પાઠશાળામાં સંસ્કૃતના ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરી વિદ્વતા પ્રાપ્ત કરી. જનસમૂહ વચ્ચે જઈ જીવનસંસ્કારનો બોધ આપ્યો અને યુવાનોને વ્યસન મુક્તિ અપાવી. જૂનાગઢ સ્વામિનારાયણ મંદિરના મહંત તરીકે આરૂઢ થયા અને ગુરુકૃપા જેવી સંસ્થાઓ ઊભી કરી યુવાનોને નવો માર્ગ ચીંધ્યો. એમણે દૃઢ સંકલ્પશક્તિ માટે અનેક કાર્યોનું આયોજન કર્યું.

ગુરુકુળ સંસ્થાના નિર્માણ પાછળ આ મહાપુરુષે જિંદગીની એક એક ક્ષણ ખર્ચી નાખી. તેઓએ સંપ્રદાયની મર્યાદાઓમાં રહીને સમાજ જીવનનું કલ્યાણકારી કામ કર્યું. ગરીબ વર્ગના યુવાનોને સંસ્કાર આપ્યાં. પૂ.શાસ્ત્રીજીએ વિદ્યાર્થીજીવન કેવું હોવું જોઈએ તે અંગે પણ ઘણું જ્ઞાનપ્રદ માર્ગદર્શન આપ્યું છે. જ્યાં જીવનનું પાયાનું ઘડતર થતું હોય,

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

સંસ્કાર અને વ્યવહારનાં જ્ઞાનઝરણાં વહેતા હોય, સાદાઈ, વિનમ્રતા અને માણસાઈના પાઠ ભણાવાતા હોય એ ગુરુકુળ કહેવાય.

પૂ. સ્વામીએ વિદ્યાર્થીઓના, ગ્રામ્ય યુવાનોના જીવન ઘડતરની સાથે સાધુ-મહાત્માઓના ઘડતર માટે, એમના કલ્યાણ માટે પણ કામ કર્યું. તેઓ સાધુઓને સંબોધીને કહેતા : 'માત્ર ભગવા પહેરવાથી સાધુ બની જવાય તેવી માન્યતામાં રાચવું જોઈએ નહિ. જીવનને દિવ્યતા બક્ષે એવું સાધુ જીવન જીવવું જોઈએ. ઉત્તમ સંસ્કારો, ઉત્તમ આચરણ, સાદગી, સમત્વભાવ થકી સાધુત્વ શોભે.'' લોકસેવા માટે સ્વામી નેત્રયજ્ઞો, સર્વરોગ નિદાન કેમ્પ જેવા અનેક સેવા કેમ્પો એમણે પ્રયોજયા. આ રીતે સેવાની પરબ માંડી. ૮૭ વર્ષના દીર્ઘજીવન દરમ્યાન આ મહાન સંતશ્રીએ સેવાના પંથ પર ચાલતા કદી થાક અનુભવ્યો નહી.

હૃષિકેશની યાત્રા પછી સ્વામી અસ્વસ્થ બન્યા. ઈ.સ.૧૯૮૮ (સં.૨૦૪૪, મહાવદ-૨) ના ફેબ્રુઆરીની ૫મી તારીખે આલોખમાં પ્રભુસ્મરણ સાથે પરમ શાંતિ અને સંતોષ સાથે વિદાય લીધી.

૯.પૂ. સ્વામી શ્રીકૃષ્ણ વલ્લભાચાર્યજી

સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલા કુંકાવાવ ગામે દેવાણી કુટુંબમાં ઈ.સ.૧૯૫૦ (સં.૧૯૬૧ના અશ્વિન કૃષ્ણ અષ્ટમી શનિવાર)માં શ્રીકૃષ્ણ વલ્લભાચાર્યજીનો જન્મ થયેલો. નાનપણથી જ ધર્મપરાયણ હતા. ૧૪વર્ષની વયે દીક્ષા લઈ સમાજ ઉપયોગી અને લોકઉત્થાન અને કલ્યાણ માટે સેવા આદરી. જૂનાગઢ સ્વામીનારાયણ મંદિરમાં સ્થાયી થઈ ૫૪ જેટલા ધાર્મિક ગ્રંથોની રચના કરી તેઓ ગૌરવશાળી સંત અને વિદ્વાન તરીકે અનેક તીર્થસ્થળોએ ફરી મહાત્મા તરીકે લોકહૈયે વસ્યા. ''લક્ષ્મીનારાયણ સંહિતા'' નામનું અનેક ગુણોસભર એવાં મહાકાવ્યની રચના કરી સમાજને અર્પણ કર્યું.

નાની વયથી એની પ્રજ્ઞામાં તર્કે સ્થાન લીધેલું. વાણીમાં વિવેક, નમ્રતા, શાલીનતાના ગુણો ઉતરેલા, સરકારી બત્તીના અજવાળે એમણે પુસ્તકોનું વાચન કર્યું. જેતપુર સંસ્કૃત પાઠશાળામાં પ્રવેશ મેળવ્યો. વિશ્વનાથ શાસ્ત્રીના અંતરમાં આશા જન્મી. આ છોકરો બેશક જ્ઞાનના આગવા, અનોખા અને તેજોમય સીમાડાઓને આંબશે. પોતે આગવી કેડી પાથરશે. જેતપુરથી તીર્થયાત્રાઓ ભણી પ્રસ્થાન કર્યું. સિદ્ધપુર, પુષ્કરાજ, મથુરા, ગોકુળ, વૃંદાવન, અયોધ્યા, છપૈયા, પ્રયાગરાજ, ગયાજી, કલકત્તા, ખડગપુર, જગન્નાથ, કટક, બિલાસપુર વગેરે તીર્થોએ ભક્તિભાવથી ગયા. ત્યાર પછી તેઓ મુંબઈ, સુરત, વડોદરા, ભરૂચ, વડતાલ, અમદાવાદ, જેતલપુર, મૂળી, રાજકોટ, ગોંડલ, જેતપુર અને જૂનાગઢ આવ્યા. જૂનાગઢમાં લોકો સમક્ષ જ્ઞાન સરવાણી વહાવી.

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

૧૯૭૯માં વિદ્યાપ્રાપ્તિના લક્ષ્ય સાથે સતત, નિતાં ગતિ કરતા આ વિભૂતિએ 'જનમંગલ'ના દસ હજાર પાઠ કર્યા. આ મંગલ ક્ષણ એમનો આત્મવિશ્વાસ અને શ્રદ્ધા વધુ મજબૂત બન્યા. ૧૯૮૦માં કાશીમાં ચોખમ્બા બજારમાં આવેલ નિર્મલ સંસ્કૃત પાઠાશાળામાં એમણે અભ્યાસને વધુ ગતિ આપી. શ્રી કૃષ્ણ વલ્લભાચાર્યની યાત્રા નિરંતર ચાલુ હતી. તેઓ સતત ગ્રંથોનું પઠન કરતા. ચર્ચાઓ કરતા, જ્ઞાનબોધ આપતા. આ દરમ્યાન એમણે ૫૪ જેટલાં ગ્રંથોનું આલેખન કર્યું. સ્વામીજીના વધુ ગ્રંથો ઇંગ્લેન્ડ, જર્મની, ફ્રાન્સ, ઈટલી, અમેરિકા, જાપાન અને સિલોનના સંસ્કૃત વિભાગોમાં તથા વિશ્વની પ્રસિદ્ધ લાયબ્રેરીઓમાં નજરે પડે છે.

શ્રીકૃષ્ણ વલ્લભાચાર્યજી પોતે સંસ્કૃત સાહિત્ય, ભાષા અને કાવ્યના પ્રખર વિદ્વાન પ્રતિભાશાળી લેખક છે. મહાન પંડિત, ગૌરવશાળી, સંત અને ભારતીય સંસ્કૃતિના પરમપવિત્ર મહાત્મા તરીકે લોકહૈયે વસ્યા છે.

૧૦. પૂ. નાથા બાપા

'ભગવત બાપા' તરીકે ઓળખાતા શ્રીનાથાબાપા જામનગર જિલ્લાના હરિપુર ગામના પટેલ કુટુંબમાં જન્મયા. આજે ૭૫ વર્ષની ઈશ્વર તરફની અતૂટ શ્રદ્ધા એમના અણુએ અણુમાં વ્યાપેલી છે. યુવાનીમાં ભારે સંઘર્ષ વેઠી, પ્રભુના દર્શનનો લ્હાવો લીધો. તેઓ મૌન ધારણ કરી એમની પ્રભુભક્તિની ભાવના વેગવાન બતાવે છે. પટેલ સમાજના ગૌરવસમા આ સંતને કોટિ કોટિ વંદન.

શ્રી નાથબાપાની વાણી નમ્ર અને ભાવ-સદ્ભાવ સભર છે. તેઓ શ્રીમદ્ ભાગવતનું પઠન કરે છે. તેઓ પર્યાવરણ પ્રેમી સંત છે. તેઓ કહે છે, ''વૃક્ષોનું જતન એટલે સૃષ્ટિનું જતન. સૃષ્ટિના જતન થકી જ માનવી ટકી શકે. ભગતે જૂના રણુજામાં એક પીપળાનું વૃક્ષ ઉગાડ્યું છે. જે આજેય અડીખમ ઊભું છે. સુસંસ્કારો અને પુણ્યોના પરિપાક રૂપે પટેલ સમાજમાં આવા સંત અવતર્યા છે, તે ગૌરવ અને સવિશેષ ખુશીની વાત ગણાય. આ બધા સંતોને હૃદયપૂર્વકના અમારા વંદન

* 'પથિક' જુલાઈ -૧૯૯૯

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

૮. વૈરાગ્ય કેસરી ભોજા ભગત રચિત કાચબા-કાચબીનું ભજન

ભોજાભગતનો જન્મ ઈ.સ.૧૭૮૫ (સં.૧૮૪૧)માં દેવકી ગાલોલ ગામે સાવલિયા કણબી-ખેડૂત પરિવારમાં થયો હતો. એમના પિતાનું નામ કરસનદાસ અને માતાનું નામ ગંગાબાઈ હતું. એમના કરણ અને જસા નામે બે ભાઈઓ હતા. ગિરનારમાંથી ઉતરી આવેલા રામેતવન નામે એક જોગીની કૃપા ભોજા ઉપર ઊતરી હતી. બાળપણથી જ ભોજલરામ ઈશ્વર ભક્ત હતા. કેટલાક સમય બાદ ભોજા ભગતનો પરિવાર અમરેલી નજીક ફતેપુરમાં આવી વસ્યો. ભોજા ભગતની સ્મરણશક્તિ અદ્ભુત હતી. તેઓ તપસ્વી અને ત્યાગી જીવન જીવતા હતા. તેઓ તદ્દન અભણ હતાં, પણ ઈશ્વરીય શક્તિ અને ભક્તિદેવીની અસીમ કૃપાથી તેઓ જ્ઞાની બન્યા હતા. ભોજા ભગતે આજીવન નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્યનું અખંડવ્રત પાળ્યું હતું. એટલે જ તેઓ ''વૈરાગ્ય કેસરી'' તરીકે પણ ઓળખાતા.

પેશ્વા સરકારમાં અમરેલીમાં વિઠ્ઠલરાવ દીવાન તરીકે સત્તા ભોગવતા. એમણે ભોજાભગત પાસે ઉપદેશ માંગ્યો. આ વખતે ભોજાભગતનાં અંતરતળમાંથી વાણીનો અવિરત પ્રવાહ વહેવા લાગ્યો. એમણે જ્ઞાન, ભક્તિ, વૈરાગ્ય.અને સત્યનું દર્શન કરાવતા દોઢસો પદો દીવાનજીને સંભળાવ્યા. જે ગુજરાતીમાં ''ભોજા ભગતના ચાબખા'' નામથી પ્રસિદ્ધ થયાં. ચાબખા ઉપરાંત બીજા અનેક ભજનો અને પદો એમની વાણીમાંથી સર્જાયા છે. એમના ભજનો અને પદોમાં જ્ઞાન, ભક્તિ અને વૈરાગ્ય એમ ત્રણેયનું મિશ્રણ છે. સાદી, મધુર અને તળપદી વાણીને લઈને સામાન્યજનોમાં ખૂબ લોકપ્રિય થયા.

ભોજા ભગતે એમના પદો અને ભજનોમાં બ્રહ્મોપદેશ કરી જીવનમુક્તિનાં લક્ષણો બતાવ્યાં છે. તેમાં બ્રહ્મજ્ઞાનનાં સાધન અને વૈરાગ્યનો બોધ પણ છે. તેમાં નિત્યાનિત્ય-વિવેક અને સામાજિક ષડ્સંપત્તિનાં સુખ વર્ણવ્યા છે. સાંખ્યયોગ, સબીજ-નિર્બીજ સમાધિ અને યોગની ભૂમિકાઓ બતાવી છે. ગુરુશરણ અને ઇન્દ્રિયનિગ્રહનો ઉપયોગ કર્યો છે. ચિત્તશુદ્ધિ માટે ભક્તિ પર ભાર મૂક્યો છે. પ્રેમલક્ષણા ભક્તિની પ્રશંસા કરી છે. ઈશ્વરમાં અડગ શ્રદ્ધાને પ્રાધાન્ય આપ્યું છે.

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth, Nashik

ભોજા ભગતે રચેલ ''હાલોને કીડીબાઈની જાનમાં'' ભજન પ્રથમ દૃષ્ટિએ શીશુગીત જેવું લાગે છે, પરંતુ તેમાં વેદાંતનો સાર બહુ જ ખૂબીથી ભરી દીધો છે. એવું જ બીજું ''કાચબા-કાચબીનું ભજન'' અતિશય સુંદર, ખૂબ ભાવવાહી અને લોકપ્રિય છે. ગાંધીજીનું આ માનીતું ભજન હતું અને દક્ષિણ આફ્રિકાના ફીનીક્ષ આશ્રમમાં તે નિત્ય પ્રાર્થનામાં ગવાતું. આ ભજન આજે પણ ગુજરાતના ઘણા ઘરોમાં ગવાય છે. એમાં ભોજા ભગતે કાચબા અને કાચબી ઉપર આવી પડેલી આફતના વર્ણનમાં ઈશ્વર પરની અડગ શ્રદ્ધા બતાવી છે. આ કથા બહુ સાદી અને સાધારણ હોવા છતાં બહુ ઊંડા મર્મવાળી છે.

એક તળાવમાં એક કાચબો અને એક કાચબી રહેતા હતાં. તે બંન્ને એટલાં તો હરિનાં ભક્ત હતાં કે કોઈ દિવસ દર્શને જવાનું ચૂકતાં નહિ. એક દિવસ રોજના નિયમ પ્રમાણે તેઓ દર્શન કરવા જતાં હતાં, એટલામાં કોઈ પારધીએ એમને પકડી લીધાં અને એમને રાંધી ખાવાના ઈરાદાથી દેવતા ઉપર હાંડલીમાં આંધરણમાં મૂક્યાં. બન્ને પ્રાણીની કસોટીનો આ ખરો વખત આવી પહોંચ્યો હતો.

કાચબો અને કાચબી, એ તો હતાં હરિનાં દાસ;
દરશન કાજે બારણે આવ્યાં, રાખીને વિશ્વાસઃ
આવતાં નજરે ભાળ્યાં; ઝાલીને માંથાં બાંધ્યાં,
કળકળ મા તું કાચબી કુડી; રામૈયાની રીત છે રૂડી.
કાચબો કહે છે કાચબીને, તું રાખને ધારણધીર;
આપણને ઉગારશે વા'લો, જુગતેથી જદુવીરઃ
ચિંતા મેલી ચરણે આવો; મરવા તને નહિ દે માવો.
વારેવારે તને વારતી, મારું કંથ ન માન્યું કે'ણ;
કાળ આવ્યો કોણ રાખશે, તમે નીચાં શું ઢાળો નેણ?
પ્રભુ તારો ના'વીઓ પ્રાણી; માથે આવી મોત નિશાની.
અબળાને ઈતબાર ન આવે, કરોને કોટિ ઉપાય,
કહ્યું ન માને કોઈનું એ તો, ગાણું પોતાનું ગાય;
એવી વિશ્વાસની વો'ણી; પ્રથમ પેલી મોતની પોણી
કાચબી કહે ક્યાં ગયો તારો રાખણહારો રામ ?

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

પ્રાણ ગયા પછી પહોંચશે; પછી શું કરશે તારો રામ ?
મુવા ટાણે મત મુંઝાણી; તુટ્યા પછી ઝાલવું તાણી.

ત્રિકમજી ત્રણ લોકમાં મારે તમારો ઈતબાર;
અટંક પડી હરિ આવજો, મારા આતમના આધારઃ
છોગાળાજી વાત છે છેલ્લી; થાજો બળતાંના બેલી.

કાચબી કહે કોણ ઉગારે ? તારે જાતો રહ્યો જગદીશ;
ચારે દિશેથી સળગાવીઆં, લઈ ઓર્યાં વચ્ચોવચઃ
આમાંથી જો ઉગરીએ; પાણી બહાર પગ ન ભરીએ.

બળતી હોય તો બેસ મારી પીઠ ઉપર રાખું પ્રાણ;
નિંદા કરે મારા નાથની, એ તો મારે છે મુજને બાણઃ
વા'લો મારો આવશે વારૂ; આપણને ઉગારવા સારું

કાચબી કહે કિરતાર ન આવ્યો, આવ્યો આપણો અંત;
હરિ નથી કોના હાથમાં, તમે તે શું બાંધ્યો તંત ?
જેનો વિશ્વાસ છે તારે; તેનો ઈતબાર નહિ મારે.

વિઠ્ઠલજી મારી વા'રે ચડજો, શામળા કરજો સા'ય,
લાજ લોપાશે લોકમાં, પછી બીજી કોની વાર ?
હરિ મારી હાંસી થાશે; પ્રભુ તારી પતીજ જાશે.

કેશવજીએ કરુણા કીધી, મોકલ્યો મેઘમલાર;
આંધરણમાંથી ઉગારીઆં, આવી કાચબાનો કિરતાર;
ભોજો કહે ભરૂસો જેને; ત્રિકમજી તારશે તેને.

કાચબી તો હિંમત હારી ગઈ. તે કાચબાને દોષ દેવા લાગી કે પાણીમાંથી બહાર નીકળ્યાં ન હોત તો આ દશા ન થાત. આમ તે મનમાં ને મનમાં પસ્તાવા લાગી. ઈશ્વર વિશે તેને ઘણી ભક્તિ હોવા છતાં આ વખતે તેની બધી શ્રદ્ધા ઊડી ગઈ અને દુનિયામાં ઈશ્વર જેવું કંઈ છે જ નહિ એમ તેને થવા લાગ્યું પણ કાચબો ધીરજ ખુએ એવો નહોતો. તેનું મન તો જરાયે ડગ્યું નહિ. કાચબીના બધા વેણ એણે સાંખી લીધાં, અને તેને પોતાની પીઠ ઉપર બેસી જવાનું કહ્યું કે જેથી તેને તાપ ઓછો લાગે. આમ છેક

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

મોતને બારણે આવ્યા છતાં કાચબો જીવવાની આશા કેમ રાખતો હતો તે કાચબીને સમજાયું જ નહિ. તેને તો ''મુવા ટાણે મત મૂંઝાણી, તૂટ્યા પછી ઝાલવું તાણી'' જેવું લાગ્યું. દોરડા ઉપર લટકતો માણસ દોરડું તૂટી ગયા પછી પણ તેને વળગી રહે તેવી રીતે કાચબો ઈશ્વરને વળગી રહેતો હતો એમ તેને લાગ્યું. પણ કાચબાની ધીરજ અને શ્રદ્ધા તો અખૂટ હતી. દોરડું તૂટી ગયું છે એમ તે માનતો જ નહોતો, તેથી તે કાચબીને બને તેટલું આશ્વાસન આપતો હતો. તો પણ કાચબીની નિંદા અટકી નહિ અને બચવાની બધી આશાઓ છોડી દીધી.

પરંતુ ઈશ્વર કદિયે ભક્તોનું રક્ષણ કરવાનું ચૂક્યો નથી. તેમ આ પ્રસંગે પણ ઈશ્વર વહારે આવ્યા. એકદમ આકાશમાં વાદળાં ઘેરાઈ ગયા અને મુશળધાર વરસાદ પડવા લાગ્યો. આ જોઈને કાચબીના મનમાં કંઈક આશા આવવા લાગી. થોડીજ વારમાં વરસાદથી દેવતા ઠરી ગયો, પાણીનાં પૂરમાં હાંડલી ઊંધી વળી ગઈ અને બન્ને પ્રાણી પાણી સાથે તળાવમાં તણાઈ જઈને પારધીના પંજામાંથી ઊગરી ગયા. '' ભોજો કહે ભરોસો જેને ત્રિકમજીનો તારશે તેને.'' આ ભજન દ્વારા ઈશ્વરમાં અડગ શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસ રાખનારની કસોટી જરૂર થાય છે, પણ પાછળથી મળતું સુખ શાશ્વત હોય છે.

★ 'ભોજલરામ જ્યોત', જુલાઈ-૨૦૦૦, પ્રૉ. રામજી સાવલિયા

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

૯. સંતશ્રી જલારામબાપાનો ગુરુ મહિમા

સંતશ્રી જલારામનો જન્મ સંવત ૧૮૫૬ (ઈ.સ.૧૭૯૯) કારતક સુદ-૭ને સોમવારે વીરપુર ગામમાં થયો હતો. બાળપણથી જ ઈશ્વરમય રહેલું જીવન, યુવાનવયે સેવાભાવ-જનસેવામાં પરિણમ્યું. સેવાભાવના સંસ્કાર લઈને આવેલ પત્ની વીરબાઈની સહાયથી સાધુ-સંતોની આગતા-સ્વાગતામાં કાંઈ કમી રહેતી નહિ. પ્રભુ સ્મરણ, સંતસેવા અને ભજન-કીર્તનમાં સમય ક્યાં જતો તેની ખબર પડતી નહિ. છતાં જલારામને જીવનમાં કંઈક ખૂટતું હોવાનું લાગ્યા કરતું. ઈશ્વર પ્રાપ્તિ માટેનો માર્ગ સૂઝતો નહિ. એ માટે તો ગુરુની જરૂર પડે. પણ એવા ગુરુ ક્યાં શોધવા, જે ''રામમંત્ર''આપી શકે. જે જીવનના પથને ઉજાગર કરી શકે. ગુરુ વિના કોણ જ્ઞાન આપે. કોણ ઈશ્વરનું માહાત્મ્ય સમજાવે. આમ જલારામના મનમાં ગુરુ મેળવવાની તીવ્ર ઉત્કંઠા જાગી.

ગુરુ જ અજ્ઞાનરૂપી અંધકારમાંથી જ્ઞાનરૂપી પ્રકાશમાં લઈ જાય છે. ગુરુ એટલે કોઈપણ હેતુ (સ્વાર્થ) વિનાનો દયાનો સાગર. 'સ્વ' સ્વરૂપનું ભાન કરાવે એનું નામ ગુરુ. સત્યનું જ્ઞાન કરાવે અને માર્ગદર્શક બને એ ગુરુ. આમ ભારતીય સંસ્કૃતિ અને ધર્મપ્રણાલિમાં ગુરુ શબ્દની મોટી કિંમત આંકવામાં આવી છે. ગ્રંથોમાંથી ઉપદેશ વાંચવો અને ગુરુમુખેથી એનું શ્રવણ કરવું એ બેમાં આસમાન-જમીનનો તફાવત છે. ગુરુના મુખેથી સાંભળેલા ઉપદેશની અસર શાશ્વત હોય છે. ગુરુનુ સ્વરૂપ અને એમનો મહિમા વેદકાળથી ગવાયો છે. ગુરુનું જીવન જ ઉપદેશ હોય છે. તેથી એમના જીવન અને કથનને યથાર્થ સમજીને, અનુસરીને તથા આચરણમાં ઉતારીને મનુષ્ય આત્મસાક્ષાત્કાર કરી શકે છે.

ગુરુનું મહત્ત્વ ઈશ્વર જેટલું જ આંકવામાં આવ્યું છે. કેટલાંક સગુણ સાક્ષાત્કારવાળા સંતોએ તો ગુરુને ઈશ્વરથીય ચઢિયાતા ગણીને ગુરુનો મહિમા ગાયો છે. કારણ કે ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર ગુરુ દ્વારા જ શક્ય બને છે. ગુરુ એવી ચાવી બતાવે છે કે જેના વડે અંતરના બધા જ તાળાં ઊઘડી જાય છે અને ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. એટલે જ આપણા ધર્મ-ગ્રંથોમાં ગુરુને સાક્ષાત્ પરબ્રહ્મ કહ્યાં છે.

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

ગુરુબ્રહ્મા ગુરુર્વિષ્ણુ ગુરુર્દેવો મહેશ્વરઃ ।
ગુરુઃ સાક્ષાત્ પરબ્રહ્મ તસ્મૈ શ્રી ગુરુવેનમઃ ॥

આ પરબ્રહ્મ એ જ ગુરુ અને ગુરુ એ જ પરબ્રહ્મ એમ કહી ગુરુને શાસ્ત્રોમાં સર્વવ્યાપક, અનંત, અનાદિ, પદાર્થમાત્રના આધાર અને અધિષ્ઠાન, સર્વ સામર્થ્યવાન અને સર્વજ્ઞ કહ્યાં છે. આવા સદ્‌ગુરુને ઓળખવા મુશ્કેલ છે. આપણું દુર્ભાગ્ય છે કે સંતો જ્યારે આ પૃથ્વી ઉપર માનવદેહે વિચરે છે, ત્યારે આપણે તેઓના દિવ્યભાવને ઓળખી શકતા નથી. વિશ્વમાં સર્વત્ર ભગવાન અને સદ્‌ગુરુને ઓળખવામાં માયાવી જીવોએ હંમેશાં ભૂલ કરી છે.

જેમ સૂર્યોદય થતાં અંધારું દૂર થાય તેમ ગુરુની કૃપાથી અજ્ઞાન દૂર થઈ અંતરમાં અજવાળું પથરાય છે. ભણતરથી બ્રહ્મવિદ્યા પ્રાપ્ત ન થાય, તે માટે તો બ્રહ્મનિષ્ઠ સદ્‌ગુરુની જરૂર પડે છે. ગુરુ બે પ્રકારે શિષ્યને સહાય કરતાં હોય છે. એક માત્ર સાધન પ્રક્રિયા બતાવીને, બીજું કૃપા દૃષ્ટિ કરીને. કેટલાક ગુરુ સાધનસિદ્ધ હોય છે, જ્યારે કેટલાક કૃપાસિદ્ધ હોય છે.

શ્રી જલારામને આવા કૃપાસિદ્ધ ગુરુની જરૂર હતી. જે અગમ્ય અને અદૃશ્ય રીતે એમના ઉપર કૃપા કરે. પણ આવા કૃપાસિદ્ધ ગુરુ બહુ ઓછા હોય છે. એમને શોધવા ક્યાં ? શ્રી જલારામ જાત્રાએથી પાછા ફર્યાં બાદ એમને મનમાં એક કૃપાસિદ્ધ પુરુષ વસ્યા. જેનું નામ હતું **ભોજાભગત-ભોજલરામબાપા.** શ્રી જલારામ અમરેલી પાસે આવેલ ફતેપુર નામના ગામમાં રહેતા ભોજાભાગતના ચરણોમાં પડી પોતાને શિષ્ય-સેવક બનાવવા વિનંતી કરી. કૃપાસિદ્ધ ગુરુ ભોજા ભગતે જલારામનો ભાવ જોઈને કંઠી બાંધી, **રામમંત્ર** આપ્યો.

પૂ. ભોજાભગતને ગુરુપદે સ્થાપ્યા બાદ શ્રી જલારામે પોતાના ગુરુની સેવા શરૂ કરી. ફતેપુરમાં પોતાના ગુરુ માટે જલારામે ખોરડાં બનાવ્યા હતા. એ જમાનામાં માટી-ગારો-પથ્થરનાં મકાન બનતા. ભોજાભગતના ખોરડાં કોઈ કડિયા કે મજૂરોએ બનાવ્યા નહોતા. તે માટે ભોજાભગત અને જલારામ ભગતે જાતે મહેનત કરી હતી. જલારામ દૂર દૂરથી પથ્થરો શોધીને પોતાના ખભા ઉપર મૂકીને એકઠાં કરતાં. માથા ઉપર ગારાનાં સૂંડલા મૂકીને લઈ આવતા અને પોતાના ગુરુને આપતાં. આમ ગુરુ-શિષ્યના સંયુક્ત પ્રયાસથી એક શુદ્ધ, સાત્ત્વિક સ્થાનનું નિર્માણ થયું. કહે છે કે આ વખતે ભોજાભગતે જલારામને જીવનનાં ખોળિયા-ખોરડાંનું સાચું જ્ઞાન આપ્યું હતું. જેને ગ્રહણ કરીને જલારામે જનસેવાનો ભેખ ધર્યો હતો. ગુરુ-શિષ્યના સંયુક્ત પુરુષાર્થથી તૈયાર થયેલ ખોરડું-ધામ આજે તીર્થધામ બની રહ્યું છે. ધન્ય છે એ ગુરુ અને શિષ્યને, જેમણે જગતને સાદગી અને સેવાનો મંત્ર આપ્યો.

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

ફતેપુરમાં બે મહિના સુધી રહીને શ્રી જલારામે ગુરુની કૃપાદૃષ્ટિ મેળવી. એક દિવસ ગુરુજીને વિનંતી કરી, "ગુરુજી, આપ રજા આપો તો મારે હવે વીરપુર ગામમાં સદાવ્રત શરૂ કરવાની ઇચ્છા છે." જલારામની આવી નિ:સ્વાર્થ સેવા ભાવના જાણીને ગુરુ ભોજલરામ અત્યંત પ્રસન્ન થયા અને જલારામને સદાવ્રત ખોલવાની આજ્ઞા આપી. ત્યારબાદ વીરપુર આવીને જલારામે સદાવ્રત શરૂ કરવાની તૈયારી કરવા માંડી. આ સમય દરમ્યાન ભોજા ભગત અવારનવાર વીરપુર ગામમાં પોતાના શિષ્ય જલારામને મળવા જતાં અને થોડો સમય ત્યાં રોકાતા. આ વખતે જલારામ અને વીરબાઈ ગુરુની ભક્તિભાવથી સેવા કરતાં અને ભજન-કીર્તનની રમઝટ જામતી. આ રીતે અન્નદાન અને રામધૂનથી જલારામનો આશ્રમ રાત-દિવસ ગૂંજવા લાગ્યો. ભૂખ્યાને ભોજન અને મુખેથી રામનું નામ એ ગુરુમંત્ર એમના જીવનમાં વણાઈ ગયો.

જલારામ મહારાજે પોતાની ભક્તિ ભાવનાથી ગુરુ ભોજા ભગતને પ્રસન્ન કરી વચન માંગ્યું હતું કે અંત સમયે ગુરુદેવ તેને દર્શનનો લાભ આપશે. ભોજાબાપાને જ્યારે દેહ ત્યાગ કરવાની ઘડી આવી ત્યારે જલારામબાપાને આપેલ વચન પાળવા તેઓએ ફતેપુરમાંથી વિદાય લઈ શિષ્યને કૃતાર્થ કરવા તેઓ વીરપુરમાં આવ્યા અને પ્રેમાળ શિષ્ય જલારામના સાંનિધ્યમાં દેહત્યાગ કર્યો. ત્યારે (વિ.સં.૧૯૦૬) ઈ.સ.૧૮૫૦નું વર્ષ હતું. જલારામ મહારાજની જગ્યામાં રામજી મંદિરની સામે ગુરુ ભોજા ભગતની ફૂલ સમાધિની દેરી છે. વીરપુર ગામની ભાગોળે ભોજાભગતની સમાધિના ઓટા છે. ભોજાભગતના શિષ્યોમાં જલારામબાપા અને ગારિયાધારના ભક્ત વાલમરામજી મુખ્ય હતા.

આજે ફતેપુરના આશ્રમમાં ભોજાભગતની જ્ઞાન જ્યોતિ એકધારી પ્રકાશતી રહી છે. ભોજાભગતની જગ્યામાં એમના સ્મૃતિ ચિહ્નો ઢોલિયો, પાઘડી, માળા અને ચરણપાદુકા સચવાયા છે. ભોજાભગતના કુળમાં એની છઠ્ઠી પેઢીના વંશજ મહંત શાંતિરામજી આજે આ પરમધર્માશ્રયનો વહીવટ સંભાળી રહ્યાં છે.

આમ ભારતીય સંસ્કૃતિની ગુરુ-શિષ્ય પરંપરાને અનુસરતા ભોજલરામ અને જલારામની જ્યોતિ આજે ઝળહળી રહી છે. પૂ.સંત શ્રી જલારામબાપાની ૨૦૦મી જન્મજયંતી નિમિત્તે એમના ગુરુ ભોજા ભગતને યાદ કરીને એમનું ગૌરવ વધારીએ એજ સાચી ગુરુભક્તિ ગણાશે.

★ "જલારામ જ્યોત" દિવાળી વિશેષાંક, રાજકોટ-૧૯૯૯, પ્રો. રામજી સાવલિયા

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

વિભાગ-૨

સંસ્કૃતિ અને કલા

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

૧૦. કચ્છની આદ્ય ઐતિહાસિક નગરીય વસાહત-ધોળાવીરા

સિંધુ સંસ્કૃતિ ભારતના વિશાળ ભૂખંડમાં ફેલાયેલી છે. પંજાબ, પૂર્વમાં દિલ્હી, ઉત્તર-પશ્ચિમમાં બલુચિસ્તાન, પશ્ચિમે મકરાણ કિનારો, કચ્છ-સૌરાષ્ટ્ર અને દક્ષિણ ગુજરાતમાં નર્મદા અને તાપી નદીઓનાં મુખ સુધી આ સંસ્કૃતિ પથરાયેલી હતી. અગાઉ આ સંસ્કૃતિ સિંધુ સંસ્કૃતિ કહેવાતી, પછીથી એના એક સ્થાન હડપ્પા પરથી 'હડપ્પીય સંસ્કૃતિ' તરીકે ઓળખાવા લાગી. પશ્ચિમ અને ઉત્તર ભારતના માઈલોના વિસ્તારમાં પથરાયેલી આ સંસ્કૃતિ જગતની એક વિશાળ વિસ્તાર ધરાવતી સંસ્કૃતિ છે. આ સંસ્કૃતિ સુવિકસિત સંસ્કૃતિ હતી. એમાં નાનાંમોટાં અનેક નગરો અને સેંકડો ગામો હતાં. આ બધાંમાં એકસરખાં માટીનાં વાસણો, કાચી કે પાકી ઈંટોનાં ઘરો, કૂવાઓ, ગટર વગેરેની યોજના હોવાનું જણાયું છે. દરિયાઈ વેપાર માટે બંદરો હતાં. લોથલ એમાંનું એક અદ્વિતીય બંદર હતું.

હડપ્પા અને ત્યાર બાદ મોહેં-જો-દડોમાં તટબંધી-કિલ્લેબંધીના કેટલાક અવશેષો પ્રાપ્ત થયા છે. આવા જ અવશેષો મકરાણ કિનારા પાસે સોત્કાકોહ અને સુત્કા જેદોરમાં પ્રાપ્ત થયા છે. ત્યાર બાદ સિંધમાં કોટડીજી અને રાજસ્થાનમાં ગંગાનગર જિલ્લાના કાલિબંગનના ખોદકામમાંથી પથ્થર, કાચી-પાકી ઇંટોના તટબંધીના પુરાવશેષો મળ્યા છે. આ ઉપરથી પુરવાર થાય છે કે એ વખતના ઇજનેરો અને સ્થાપત્યકારો કેવા પ્રકારની તટબંધી કરવી તે સારી રીતે જાણતા હતા.

હડપ્પીય લોકો સિંધમાંથી કચ્છ થઈને સૌરાષ્ટ્ર-ગુજરાત તરફ આગળ વધ્યા હોવાની માન્યતાને કચ્છમાંથી પ્રાપ્ત હડપ્પીય સંસ્કૃતિનાં કેન્દ્રો પરથી પુષ્ટિ મળે છે. કચ્છમાં દેશલપુર, ગુંતલી, પાબુમઠ, નાની રાયણ, સુરકોટડા, શિકારપુર, ધોળાવીરા જેવાં સ્થાનોનાં ખોદકામમાંથી મળેલ પુરાવશેષીય સામગ્રી પ્રાચીન વસાહતીઓની સંસ્કૃતિ અને સભ્યતાનો ખ્યાલ આપે છે.

ભૂજથી ૨૫૦ કિ.મી.ના અંતરે વાગડના ખડીર બેટ વિસ્તારમાં આવેલું ધોળાવીરા આદ્ય ઐતિહાસિક સંસ્કૃતિ (ઈ.પૂ.૨૫૦૦ થી ઈ.પૂ.૧૯૦૦)નું મોટામાં મોટું સ્થાન જણાય છે. ભારત સરકારના પુરાતત્ત્વ સર્વેક્ષણ વિભાગ તરફથી ૧૯૭૦ થી ૧૯૭૨ દરમિયાન શ્રી જગત્પતિ જોશીએ આ સ્થળે પ્રારંભિક ઉત્ખનન કાર્ય કરેલું. અહીંથી એમને હડપ્પીય સંસ્કૃતિની વિશાળ વસાહત હોવાના પુરાવાઓ હાથ લાગ્યા. ત્યાર બાદ

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

૧૯૯૦થી ૧૯૯૩ દરમિયાન ડૉ. બિસ્ટે અહીં ખોદકામ હાથ ધર્યું અને પ્રાચીન મહાનગરને ખુલ્લું કર્યું. આદ્ય ઐતિહાસિક આ નગર ત્રણ વિભાગમાં વહેંચાયેલું છે. રાજમહેલનો વિસ્તાર, ઉપલું નગર અને નીચલું નગર. આ મહાનગરના રસ્તાઓ કાટખૂણે કાપતા બનાવ્યા છે. નગરમાં યોજનાબદ્ધ ગટરવ્યવસ્થા કરેલી છે. નગરવિસ્તારની મધ્યમાં રાજમહેલ અને મજબૂત કિલ્લેબંધી આવેલાં છે. રાજમહેલને ચાર દરવાજા છે અને પથ્થરના સ્તંભોથી આવૃત્ત આ દરવાજા પર હડપ્પીય લિપિનું લખાણ તથા મણકાઓનું અંકન આ સંસ્કૃતિની વિકસિત નગરીય સભ્યતાના પુરાવા પૂરા પાડે છે.

રાજમહેલમાં પાણીનો હોજ આવેલો છે, જેમાં નજીકની નદી કે તળાવમાંથી પાણી લાવવાની વ્યવસ્થા કરેલી છે. ભૂગર્ભમાં નાળાઓ બાંધી, નાળા દ્વારા આવતા પાણી સાથેનાં કચરો અને રેતી તળિયે બેસી જાય અને સ્વચ્છ પાણી હોજમાં આવે એવું આયોજન કરેલું છે. આ પ્રકારની યોજના ઐતિહાસિક કાળનાં સહસ્રાલિંગ સરોવર અને ખાનસરોવર-પાટણ તથા વિરમગામનું મીનળ તળાવ અને ધોળકાના મલાવ તળાવમાં જોઈ શકાય છે.

રાજમહેલના વિસ્તારથી થોડે દૂર ધનિકો અને વેપારીઓની વસાહત-ઉપલું નગર આવેલ છે. આ વસાહતના રહેણાંકનાં મકાનો પથ્થરમાંથી બનાવેલાં છે, જેમાં બેથી પાંચ ઓરડાઓ આવેલા છે. આ વસાહત અને રાજમહેલનો વિસ્તાર મજબૂત કિલ્લાથી રક્ષાયેલ છે. શહેરનો ત્રીજો ભાગ - નીચલું નગર - કાચાં, નાનાં, પાકાં અને સામાન્ય મકાનના બાંધકામવાળો છે. અહીં શ્રમિક વર્ગની વસતિ હોવાનું જણાય છે. ધોળાવીરાની આ નગર સભ્યતાના દરેક મકાનમાંનું પાણી ઘરની બહાર આવેલી ખાળમાં અને ત્યાંથી બંધ ગટરમાર્ગે નગર બહાર લઈ જવાની ગટર યોજના નગરીય સંસ્કૃતિનાં લક્ષણ બતાવે છે.

ધોળાવીરા સ્થળના ખોદકામ દરમિયાન ત્રણ કબરો મળી આવી છે. આ કબરોમાંથી વાસણો અને અન્ય વસ્તુઓ પ્રાપ્ત થઈ છે. પરંતુ કબરમાંથી કોઈ પ્રકારનાં હાડકાં મળ્યાં નથી, જે વિચિત્ર ઘટના ગણાય. ઉપરાંત અહીંથી હડપ્પીય સભ્યતાના માનવીનાં પગલાંનાં નિશાન મળ્યાં છે જે નોંધપાત્ર છે.

અહીંની પાણી પુરવઠાની યોજના એ નગરીય સભ્યતાનું ઉમદા ઉદાહરણ પૂરું પાડે છે. પાણીની જાળવણી, વહેંચણી અને સંગ્રહની યોજના દૂરંદેશીપણાનો ઉત્તમ નમૂનો ગણી શકાય. આજુબાજુનાં બીજાં તળાવો ખોદી વરસાદી પાણીને સંઘરવાની પદ્ધતિ પણ વિકસાવી હતી. નગરનાં મકાનો અને ગલીઓની રચના પણ એ રીતે કરેલી છે કે મકાનોનાં છાપરાંનું પાણી એક સ્થળે એકઠું કરી, મુખ્ય જળાશય સુધી પહોંચાડવામાં આવતું.

અહીંના ખોદકામમાંથી મળેલ અન્ય પુરાવશેષો પરથી આ સંસ્કૃતિ માત્ર વેપાર-વાણિજ્યનું કેન્દ્ર ન હતી, પરંતુ હસ્તઉદ્યોગમાં પણ વિકસિત હતી. અહીંથી તાંબુ, કાંસું,

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

પથ્થર, શંખ, સોનું અને અકીકમાંથી બનેલ અનેક ચીજવસ્તુઓ હસ્તકલાકારીગરીની સિદ્ધહસ્તતા પુરવાર કરે છે. અહીંથી અણીવાળાં ભાલા કે બાણ જેવાં હથિયાર તથા માટીનાં વિવિધ આકાર અને રંગનાં વાસણો, શંખ અને ધાતુની બંગડીઓ, મોતી, મણકા, સોનાનાં આભૂષણો તથા ધાતુ ગાળવાની ભઠ્ઠી, વજનિયાં વગેરે પુરાવશેષો પુષ્કળ પ્રમાણમાં મળ્યા છે. અહીંથી મળેલી છીપની એક ગોળાકાર રિંગ નોંધનીય છે, જેમાં બાર ઊભા કાપા પાડેલા છે. તેનો ઉપયોગ દિશા સૂચન માટે કે પછી તે કાપાઓ ભારતીય પંચાંગની બાર રાશિઓનાં પ્રતીક કે માપપટ્ટી હોવાનું અનુમાન કર્યું છે.

અહીંથી એક પણ ધાર્મિક સ્થાન કે ધાર્મિક વિધિ સાથે જોડાયેલ અવશેષ પ્રાપ્ત થયો નથી એ આશ્ચર્યજનક છે.

આ મહાનગરની પ્રજા કલાપારખુ કે કલાપ્રેમી હોવાના અનેક નમૂનાઓ પ્રાપ્ત થયા છે. ઉપરાંત નૃત્ય અને સંગીતનું જ્ઞાન અને શોખ ધરાવતી હોવાનું પણ જણાય છે.

આમ, ધોળાવીરાની હડપ્પીય વસાહતમાંથી પ્રાપ્ત પુરાવાઓ અને પુરાવશેષો એને નગરીય વસાહત હોવાનું પુરવાર કરે છે. સભ્યતાના વિકાસના તબક્કાઓ અહીં સંપૂર્ણપણે દષ્ટિગોચર થાય છે. આવી વિશાળ અને વિકસિત સમૃદ્ધ વસાહતનો અંત કઈ રીતે થયો હશે એ અંગે અનુમાન કરવા સિવાયના કોઈ આધાર મળતા નથી. કેટલાક પુરાતત્ત્વવિદોએ કરેલાં અનુમાનોને આધારે કહી શકાય કે, ધોળાવીરા જેવી નગરીય વસાહતનો વેપાર-ધંધો દૂરસુદૂર દેશો સાથે હશે, ત્યાં કોઈ મોટી ઊથલપાથલ થવાને લઈને અહીંનો વેપાર-ઉદ્યોગ ભાંગી પડતાં આ વસાહતીઓ સ્થળાંતર કરી ગયાં હશે. અથવા એ સમયે હવામાનમાં અચાનક ફેરફાર થતાં વસાહત નષ્ટ પામી હશે અથવા તો કોઈ કુદરતી આફતથી આ નગર જમીનદોસ્ત થયું હોવું જોઈએ અને તેની જાહોજલાલી ગુમાવી દીધાં પછી વસાહતીઓ અન્ય સ્થળે જઈ વસ્યાં હોવાં જોઈએ.

ભારતમાંથી પ્રાપ્ત અત્યાર સુધીની આદ્ય ઐતિહાસિક સંસ્કૃતિના ઊંડાણથી અભ્યાસ કરવામાં આવ્યા છે. પરંતુ તેના ધ્વંસ અંગેનો જોઈએ તેટલાં અભ્યાસ-સંશોધન થયાં નથી. એ તરફ હંમેશાં દુર્લક્ષ સેવી ફક્ત અનુમાનોને જ આધાર માનવામાં આવ્યાં છે. આવાં કેન્દ્રોમાંથી મળેલાં હથિયારો અને અન્ય શસ્ત્રસરંજામનું પૃથક્કરણ કરીને આ દિશામાં સંશોધન થાય તો તાત્કાલીન રાજકીય વ્યવસ્થા કે લશ્કરી વ્યવસ્થાને આધારે ઇતિહાસની ખૂટતી કડીઓ મેળવી શકાય. નગરરક્ષણ માટે કિલ્લેબંધી અને શસ્ત્રો ફક્ત નગરઆયોજન કે ઉદ્યોગ માટેની બાબતો પૂરતાં મર્યાદિત ગણવાં જોઈએ નહિ. તે માટે નવી ટેક્નોલૉજિનો સાથ લઈને અભ્યાસ-સંશોધન કરવાથી ઘણી ઘટનાઓની સત્યતા બહાર આવે તેમ છે.

* 'કુમાર', અંક ૮૫૭, જૂન,૧૯૯૯

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

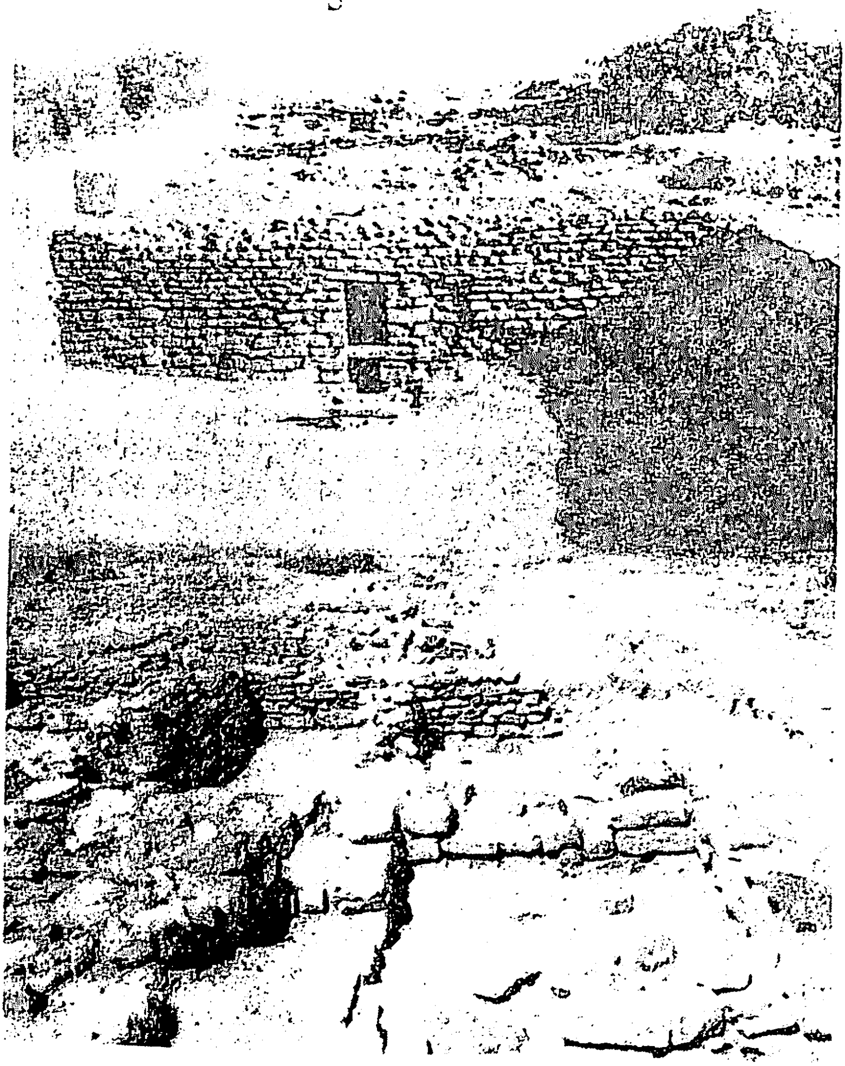

ધોળાવીરા, કચ્છ

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

૧૦. ગુજરાતના પુરાતન વસાહતીઓનો કલાવારસો

પૃથ્વી ભૂભાગ પર માનવનો પ્રાદુર્ભાવ કે સંચાર થયો ત્યારથી એના જીવનનું જે ઘડતર થવાની શરૂઆત થઈ તેને માનવવિજ્ઞાનની પરિભાષામાં ''સંસ્કૃતિ'' કહે છે. એમાં માનવ દ્વારા નિર્મિત ચીજો, હુન્નરો, ટેવો, વિચારો, મૂલ્યો આદિના સામાજિક વારસાનો સમાવેશ થાય છે.[૧] દેશ, પ્રદેશ કે પ્રજાની સંસ્કૃતિના પ્રમાણિત વિગતવાર વૃત્તાંતને ''ઇતિહાસ'' કહે છે. ઇતિહાસ માટે પૂરતી માહિતી અને નિશ્ચિત સમયાંકન અનિવાર્ય ગણાય છે.

સંસ્કૃતિનાં શરૂઆતનાં હજારો વર્ષોનો વૃત્તાંત અ-લિખિત રહ્યો છે. એ કાલની સંસ્કૃતિના વૃત્તાંત માટે અન્ય સમકાલીન સાધનો દ્વારા કેટલીક રૂપરેખાત્મક માહિતી મળે છે. આથી સંસ્કૃતિના આ પ્રાગ્-અક્ષરજ્ઞાન કે નિરક્ષરજ્ઞાન કાલને ''પ્રાગ્-ઐતિહાસિક કાલ'' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.[૨] ઐતિહાસિક કાલની સરખામણીએ પ્રાગ્-ઐતિહાસિક સંસ્કૃતિનો સમયપટ અઢીથી પાંચ લાખ વર્ષ જેટલો છે.

પ્રાગ્-ઐતિહાસિક કાલમાં માનવસર્જિત ટકાઉ ચીજો મુખ્યત્વે પાષાણની ઘડવામાં આવતી. આથી એ યુગને ''પાષાણયુગ'' કહે છે. એ ચીજોમાં મુખ્યત્વે હથિયારોનો સમાવેશ થાય છે. પ્રાગ્-ઐતિહાસિક કાલ આ પાષણયુગોનો બનેલો છે.[૩]

લેખનકલાની શોધ થતાં માનવ સંસ્કૃતિના ઇતિહાસમાં અજબ પરિવર્તન આવ્યું. હવે વ્યક્તિ, સ્થળ અને ઘટનાવિશેષોની વિગતવાર માહિતી મળી શકે છે. એના સમયાંકન વિશે ચોક્કસ અનુમાન તારવી શકાય છે. પરંતુ પુરાતનકાલના અભિલેખોની લિપિ ઉકેલી શકાતી ન હોઈ, એને લઈને એમાં લખેલી હકીકતનો ઉપયોગ કરી શકાતો નથી. આ કાલ આમ તો ઐતિહાસિક કાલનો આરંભિક તબક્કો જ છે, પરંતુ જ્યાં સુધી ઇતિહાસ માટે અનિવાર્ય એવા સમકાલીન પુરાવા અને એવી લિપિબદ્ધ માહિતી મળે નહિ, ત્યાં સુધી આ કાલને ''આદ્ય ઐતિહાસિક'' ગણવામાં આવે છે.

આ કાલ દરમિયાન માનવ ધાતુકામનો હુન્નર જાણી લઈ ધાતુની ચીજો ઘડતો થયો. આમ હવે ''પાષાણયુગ''ને બદલે ''ધાતુયુગ'' પ્રવર્ત્યો. ધાતુયુગના આરંભિક

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

તબક્કામાં એ મુખ્યત્વે તાંબાનો ઉપયોગ કરતો ને આગળ જતાં તાંબામાં કલઈ મેળવી કાંસાનો ઉપયોગ કરતો થયો. આથી આ યુગને ''તામ્રયુગ'' કે ''તામ્રકાંસ્ય યુગ'' કહે છે. શરૂઆતમાં એ તાંબા ઉપરાંત પાષાણનો પણ ઉપયોગ કરતો, તેથી એને ''તામ્ર-પાષાણયુગ'' કહે છે. ભારતમાં આ યુગની હડપ્પીય સંસ્કૃતિનાં મોટાં સ્થળોનાં ખંડેરોમાં નાના સંખ્યાબંધ અભિલેખો મળ્યા છે પણ તેની લિપિ ઊકેલી શકાતી ન હોઈ એમાં લખેલી હકીકત ઉપયોગી નીવડી નથી, આથી આ સંસ્કૃતિને હાલ આદ્ય-ઐતિહાસિક ગણવામાં આવે છે.[૪]

પ્રાગ્-ઐતિહાસિક સંસ્કૃતિના વૃત્તાંતનો સર્વ આધાર એ કાલની પુરાવસ્તુકીય સાધનસામગ્રી પર રહેલો છે. જેમાં મુખ્યત્વે માનવે ઘડેલાં પાષાણનાં હથિયારો, માનવોના અને માનવોની સાથે સંકળાયેલાં પ્રાણીઓના દેહાવશેષ, માનવે ઘડેલાં વાસણો, માનવે કંડારેલાં ચિત્રાંકનો વગેરે સામગ્રીનો સમાવેશ થાય છે. આ સામગ્રી મુખ્યત્વે સ્થળ તપાસ અને કેટલેક અંશે ઉત્ખનન (ખોદકામ) દ્વારા મળી હોય છે. આદ્ય-ઐતિહાસિક સંસ્કૃતિઓમાં કેટલીક સંસ્કૃતિઓ પુરાવસ્તુકીય સામગ્રી દ્વારા જ પ્રકાશમાં આવી છે. પુરાવસ્તુકીય સામગ્રી પરથી. હડપ્પીય સંસ્કૃતિ જેવી જ કેટલીક સંસ્કૃતિઓ જાણવા મળી છે, જેમાં મુખ્યત્વે માટીનાં વાસણો, ઈમારતો, પથ્થર, તાંબા અને કાંસાની ચીજો, સોનું-રૂપું, હાથીદાંત, હાડપિંજરો વગેરે સામગ્રીનો સમાવેશ થાય છે.[૫]

મોટી વસાહતોનાં ખંડેરોનાં સ્થળોએ કરાયેલા મોટા પાયા પરના ઉત્ખનન દ્વારા તે તે વસાહતના લોકજીવનનાં વિવિધ પાસાં વિશે વિપુલ માહિતી મળે છે. આ માહિતી પાદાર્થિક અવશેષો દ્વારા મળતી હોઈ મોટે ભાગે લોકજીવનના ભૌતિક સ્વરૂપનો ખ્યાલ આપે છે. શબનિકાલની જુદી જુદી પદ્ધતિઓ, દફનાવેલાં શબ પાસે મૂકેલાં માટીનાં પાત્રો, નાની મૂર્તિઓ વગેરે પ્રકારના અવશેષો તેમજ અમુક પ્રકારનાં ચિત્રો તથા શિલ્પો પરથી અમુક સામાજિક રીતરિવાજો તથા ધાર્મિક માન્યતાઓની પણ ઝાંખી થાય છે. આમ પ્રાપ્ત અવશેષોનો તલસ્પર્શી અભ્યાસ કરી એ સામગ્રીનું યથાયોગ્ય અર્થઘટન કરવામાં આવે છે, જે પરથી તે તે સમયની તે તે સ્થળની સંસ્કૃતિનો ઘણો ઇતિહાસ નિરૂપી શકાય છે. હુન્નરકલા તથા સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ આ યુગોના પ્રાચીન પાષણયુગ તથા નૂતન પાષણયુગ એવા બે ભેદ પાડવામાં આવ્યા છે. પ્રાચીન પાષણયુગના આદ્ય, મધ્ય અને અંત્ય એવા ત્રણ તબક્કા પાડવામાં આવ્યા છે.

ગુજરાતમાં પ્રાગ્-ઐતિહાસિક શોધ પહેલવહેલી ઇ.સ.૧૮૯૩માં રૉબર્ટ બ્રુસ ફૂટ નામના ભૂસ્તરશાસ્ત્રીએ કરેલી. સાબરમતીના પટમાં સાદોલિયા (તા.પ્રાંતિજ) ગામની સામે આવેલો અનોડિયા-કોટ (તા.વિજાપુર) નામનાં સ્થળે હાથે ઘડેલાં પથ્થરનાં બે હથિયાર મળેલાં. ૧૯૪૯ સુધી પ્રાગ્ ઐતિહાસિક શોધજૂથની પ્રવૃત્તિ ચાલુ રહી. ત્યાર

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

પછી ૧૯૫૨ થી ૧૯૬૩ સુધીમાં લાંઘણજમાં ઉત્ખનન થયાં. તાજેતરમાં સૌરાષ્ટ્ર, કચ્છ, દક્ષિણ ગુજરાત અને ઉત્તર ગુજરાતમાં થયેલાં ઉત્ખનનોમાં આવાં પથ્થરનાં હથિયારો મળ્યાં છે.[૬]

નૂતન પાષણ યુગની એક વિશિષ્ટતા એ હતી કે આ યુગમાં પથ્થરનાં હથિયાર તો માનવ વાપરતો હતો, પણ તે ધારવાળાં હતાં. ઘસીને એકદમ લીસાં, ચળકાટવાળાં બનાવવામાં આવતાં. આ હથિયારથી તે ઝાડ કાપતો, લાકડાં ચીરતો અને ઘસતો. આમ સુથારનો રોજગાર શરૂ થયો. માનવ હવે ખેતી કરી અન્ન-ઉત્પાદન કરવા લાગ્યો હતો. ઝૂપડાં બાંધી એક સ્થળે ઠરીઠામ રહેતો થયો હતો અને માટીનાં વાસણો બનાવતાં શીખ્યો હતો. માનવ હવે ગ્રામવાસી થયો ને કૃષિ તથા પશુપાલનને એના આર્થિક જીવનમાં ક્રાંતિકારક પરિવર્તન આણ્યું. એને ''પહેલી કે નૂતન પાષાણ ક્રાંતિ'' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.[૭]

હવે આપણે જોઈએ કે સ્થાનિક ગ્રામસંસ્કૃતિઓએ ઉચ્ચ કક્ષાએ વિકસેલી ભૌતિક સંસ્કૃતિ અને નાગરિક વ્યવસ્થા ધરાવતા લોકસમૂહના આગમનની કેવી અસર ઝીલી. સિંધુ સભ્યતાનાં બધાં જ મુખ્ય લક્ષણો લોથલમાં જોવા મળે છે, જે પરિપકવ હડપ્પીય સંસ્કૃતિનું સાચું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવે છે. આ સ્થળ ૧૯૫૪ના નવેમ્બરમાં શોધવામાં આવ્યું અને ત્યાં ૧૯૫૫ થી ૧૯૬૨ સુધી ઉત્ખન્ન કરવામાં આવ્યું.

હુન્નરવિદ્યા અને વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રે હડપ્પીય લોકોએ કરેલી મોટી પ્રગતિ નકશીકામ અને કુંભારકામની કળાઓ, ધાતુવિદ્યા અને સોના-ચાંદીના નકશીકામમાંની એમની ઉચ્ચ સિદ્ધિઓ સાથે સારી રીતે બંધબેસતી હતી. માટીકામ ઉપરનું ચિત્રણ, ધાતુના ઢાળા, મુદ્રા-કોતરણી અને પકવેલી માટીના ઘાટ ઘડવામાં તેઓ કોઈનાથી ઊતરતા નહોતા. કમનસીબે તેઓએ ગુજરાતમાં કરેલાં પથ્થરનાં કોતરકામો અને લાકડાનાં કોતરકામોનો ભાગ્યે જ કોઈ પુરાવો બચ્યો છે. લોથલમાં મળેલો આલાબાસ્તરમાં બનાવેલા બાવલાનો હાથ પથ્થરના શિલ્પનો સુંદર નમૂનો છે. શૈલીની દૃષ્ટિએ આ શિલ્પકૃતિ હડપ્પામાંથી મળેલી નગ્નપુરુષની આકૃતિની સાથે સામ્ય ધરાવે છે.

લોથલમાં કાંસાના ઢાળાનું કામ પ્રચલિત હતું. પરંતુ ત્યાંથી મળેલી આકૃતિઓ માત્ર પ્રાણીઓની છે. કલાદૃષ્ટિએ જોતાં કૂતરાની બે આકૃતિઓ, બેઠેલા વૃષભની માદળિયા તરીકે વપરાતી આકૃતિ, પક્ષીના મસ્તકવાળી સળી, એક સસલું અને એક કૂકડો ધ્યાનમાં લેવા જેવાં છે.

લોકપ્રિય પૂર્ણમૂર્તકલા (Art in the round) માટે ધાતુને બદલે માટી પસંદ કરવામાં આવતી હતી, કારણ કે એમાં ઘણી રૂપક્ષમતા અને સુલભતા રહેલી છે. લોથલમાં

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

માનવ-ઘાટની પકવેલી આકૃતિઓ ખૂબ જ મર્યાદિત સંખ્યામાં છે. અહીંથી મળેલી ત્રણ પુરુષ-આકૃતિઓમાંનું સહુથી મહત્ત્વનું એક ઉત્તરાંગ (bust) છે, એની ચોરસ કાપેલી દાઢી, તીક્ષ્ણ નાક, લાંબી કાપેલી આંખો અને લીસું માથું નોંધપાત્ર છે. બીજા પુરુષના હાથપગ વિનાના ધડને મોટી ફાંદ અને દૂંટી છે. હડપ્પામાંથી મળેલા પથ્થરના બાવલાને કેટલેક અંશે મળતું આવે છે. માનવ આકૃતિઓનો ત્રીજો નમૂનો પકવેલી માટીમાં ઘડેલી મિસરની ''મમી''નો છે. મોહેં-જો-દડોની લગભગ આવી જ આકૃતિ હાલ દિલ્હીના સફદર ગંજ સંગ્રહાલયમાં સુરક્ષિત રખાયેલ છે.

લોથલમાંથી પ્રાપ્ત સ્ત્રી-આકૃતિઓ વાસ્તવિક સ્વરૂપની અને સિંધુ ખીણમાંથી મળેલ આકૃતિઓ કરતાં સ્નાયુગત વિગતોમા વધુ સારું નિરૂપણ દર્શાવે છે. એમાંની એકને પાતળી કમર, ભારે સાથલ અને સુપ્રમાણ અવયવો છે. એક બીજી સ્ત્રી-આકૃતિને સુંદર રીતે ઢાળ આપેલા ખભા, કાંડું અને સાથળ વગેરે છે. બંને કિસ્સાઓમાં લગાવેલાં સ્તન પડી ગયાં છે અને મસ્તક ગૂમ થયેલું છે. અને એની નગ્નતા મોટી નાભિથી સૂચવવામાં આવી છે. અહીંથી જુદી જ શૈલીની એક બેઢંગ સ્ત્રીની આકૃતિ મળી છે, જેને મોટા સ્તન, ચીમટીને કાઢેલું નાક અને માથાની બંને બાજુએ એક એક છાલકું છે. અવયવો સ્પષ્ટ રીતે બતાવવામાં આવેલાં ન હોઈ, એટલા પૂરતી એ સિંધુખીણની કહેવાતી માતૃદેવીથી જુદી પડે છે.

અહીંની સ્ત્રીઆકૃતિઓમાં સિંધુખીણની આકૃતિઓમાં નજરે પડે છે તેવાં, અલંકરણ નથી. કુલ્લી (બલુચિસ્તાન)માંની સ્ત્રી-કુલ્લીની આકૃતિઓની જેમ લોથલની આકૃતિઓને પડઘી હોય છે, પરંતુ કુલ્લીની આકૃતિઓમાંના અલંકરણ નથી. કાલી બંગન, લોથલ, રંગપુર, દેસલપુરમાં સિંધુ ખીણની લાક્ષણિક સ્ત્રી આકૃતિઓ બિલકુલ મળી નથી. જે આશ્ચર્ય પમાડે છે. લોથલમાંથી મિશ્ર આકૃતિઓ પણ મળી છે. જેમાં શરીર માનવનું અને મસ્તક પશુનું છે ઢાળ પાડેલી પકવેલી માટીની આકૃતિમાં માનવ શરીર ઉપર ઘોડાનું માથું છે. અનુકાલીન પૌરાણિક કથાસાહિત્યમાં અશ્વમુખ માનવઆકૃતિઓ અર્ધ દૈવી તત્ત્વોનો ખ્યાલ આપે છે. અહીંથી મળેલી બીજી આકૃતિ ગોરીલાની છે. એ ઉપરાંત ગેંડો, આખલો, ગાય, ઘેટું, ઘોડો, ભૂંડ અને કૂતરા જેવી પશુ-આકૃતિઓ તેઓના સ્વભાવ અને અંગોપાંગનાં લક્ષણોના કાળજીભર્યાં અભ્યાસનો ખ્યાલ આપે છે. અહીંથી મોટાભાગની આકૃતિઓ ખૂંધવાળા આખલાની વધુ મળી છે. આ આકૃતિ કુલ્લીની સંસ્કૃતિમાંથી મળેલ આખલા સાથે વધુ સામ્ય ધરાવે છે.

લોથલના લોકોએ મૃત્પાત્રના ઘાટ અને સુશોભનની પૂર્ણતા તરફ ખૂબ ધ્યાન આપ્યું હતું. હડપ્પા અને મોહેં-જો-દડોમાં જોવામાં આવેલી આરૂઢ હડપ્પીય સંસ્કૃતિની લાક્ષણિકતા ધરાવતા માટીકામના બધા ઘાટ લાલ અને બદામી રંગમાં અહીં મળ્યા છે.

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

જેમાં જામ, ચાંચવાળો પ્યાલો, રકાબી, ઘોડીવાળી, રકાબી, ગોળાકાર ક્લેવરની બરણી, તગારું, છિદ્રિત કાન ધરાવતું પવાલું અને ઊંચી નળાકાર છિદ્રાળુ બરણી મુખ્ય છે. એમાંના કેટલાક પર લાલ લેપ ઉપર કાળા રંગથી કે બદામી લેપ ઉપર કથ્થઈ રંગથી ચિતરામણ કરવામાં આવેલાં છે. અબરખવાળા લાલ મૃત્પાત્ર પર સ્થાનિક શૈલી જોવા મળે છે. એ સાદી, પરંતુ અસરકારક શૈલી હતી અને પીંછીકામ ખૂબ જ નાજુક હતું. આ પ્રાંતીય શૈલી સિંધુ શૈલી કરતાં ખૂબ જ આકર્ષક છે. આ શૈલીથી ચિત્રણની જગ્યા ભરચક બનતી બચી જાય છે. વનસ્પતિ-જીવન સાથે પશુઓની આકૃતિઓના વાસ્તિવક અને સત્ત્વપૂર્ણ ચિત્રણને માટે એ જાણીતી છે.

લોથલમાંથી મળેલ બસોથી વધુ મુદ્રાઓ અને મુદ્રાંકોમાંથી એકે ઉપર માનવ આકૃતિ નથી. અહીંની મુદ્રાઓ પર હાથીની આકૃતિ જોવા મળે છે. ભારતવર્ષમાં સૌરાષ્ટ્ર પણ હાથીઓનું એક નિવાસસ્થાન હોઈ લોથલના કલાકારે એ પશુનો નજીકથી અભ્યાસ કર્યો હશે, કેમ કે એ ઘણી બારીકાઈથી કંડાર્યા છે. અહીંના લોકો આભૂષણોના મોટા ચાહક હતા, જેના અનેક પ્રકારના નમૂનાઓ મળી આવ્યા છે. એમના દરદાગીનામાં કંઠહાર, લટકણિયા, વાળી, વીંટીઓ, વલયો અને બંગડીઓનો સમાવેશ થતો હતો. ઘરેણાંઓમાં સહુથી વધુ સંખ્યામાં અર્ધકિંમતી પથ્થરો, સોનું, તાંબુ, ફાયનેન્સ, સેલખડી, છીપ અને હાથીદાંતમાંથી બનાવેલા વિવિધ આકારના મણકા મુખ્ય છે.[૯]

અહી આકૃતિ લેવી

લોથલ પછી રંગપુર, દેસલપુર, રોજડી અને પ્રભાસ ખાતે ઉત્તર હડપ્પીયોની સાધન-સામગ્રીમાં વધુ પરિવર્તનો થયાં.

હડપ્પીય સંસ્કૃતિમાંથી વિકસેલી નવી સંસ્કૃતિનું સર્વોત્તમ ચિત્ર રંગપુરમાં જોવા મળે છે. રંગપુર એ ગુજરાતમાં શોધાયેલું પહેલું હડપ્પીય સ્થાન છે. રંગપુર ખાતે થયેલા ખોદકામે એક બાજુ હડપ્પીય સંસ્કૃતિ સાથે, તો બીજી બાજુ નાગદા, આહાડ, એરણ, પ્રકાશ, દાઈમાબાદ, જોડવે-નાસિક, નેવાસા અને ચંદોલીની અનુ હડપ્પીય સંસ્કૃતિઓની સાથે નવી શૃંખલા સાંધી આપી. રંગપુરનો ત્રણ તબક્કામાં સાંસ્કૃતિક કાલ તારવામાં આવ્યો હતો. સૌથી જૂનો શિકારી-માછીમારી અર્થકરણવાળી ઉત્તરપાષાણયુગીન સંસ્કૃતિનો છે. થોડા સમય પછી અબરખિયા લાલ મૃત્પાત્ર વાપરનારા લોકો અને ઉચ્ચ પ્રકારની સંમાર્જિત નગર-સંસ્કૃતિમાં મીણ પાયેલાં લાલ મૃત્પાત્ર વાપરતા લોકો લગભગ ઈ.પૂ.૨૦૦૦માં લોથલમાંથી આવેલ હડપ્પીયોની સાથે ભળ્યા હતા.

હડપ્પીય ચત્રિત કુંભારકામ, ચર્ટની પતરીઓ, પથ્થરમાં ઘનાકાર તોલાં, સેલખડી તથા કાર્નોલિયનના મણકા, તાંબાની બંગડીઓ, વીંટીઓ અને ચપટ વીંધણા

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

દાખલ થયાથી હડપ્પીય લોકોનું આગમન સૂચિત થાય છે. ઈ.પૂ.૧૬૦૦ના અંતમાં નવી કુંભારી પરંપરાઓ ઊભી કરવાનો પ્રયત્ન થયો હતો. નવા કુંભારી પ્રકારોમાં કાંગરીવાળા બુઠ્ઠા વાડકા, લાંબી ડોકવાળી અને લંબગોળ ઘાટની બરણીઓ, ટૂંકી કે મણકા ઘાટની હાંસવાળી અને કાંગરી વિનાની થાળીઓ તેમ જ હાંસવાળી જાડી કોઠીઓનો નિર્દેશ કરી શકાય. આ ફેરફારોની સાથોસાથ રંગપુરમાં કેટલાંક નવાં લક્ષણ જોવા મળે છે. બેસણીવાળા વાડકાએ થડિયાવાળા વાડકામાં વિકસિત થવા નાનું થડિયું વિકસાવ્યું. વાસણોની નબળી કારીગરીને જાણે છુપાવવી હોય તે માટે, બધા વાડકાઓની, તાંસળાંની અને લંબગોળ બરણીઓની સપાટીને ચળકતો રંગ ઊભો કરવા ભીની કરી લીસી કરવામાં આવી હતી. આમ રંગપુરમાં ચળકતાં લાલ મૃત્પાત્રોનું મૂળ જોઈ શકીએ છીએ.

સૌરાષ્ટ્રમાં, ખાસ કરીને રંગપુરમાં બુઠ્ઠા દ્વિ-શંકુ મણકા હજી પણ લોકપ્રિય હતા. એ જ રીતે રંગપુરમાં માટીની પકવેલી બંગડીઓને બદલે છીપની બંગડીઓ આવી ગઈ હતી. સેલખડીના ચંદા-ઘાટના મણકાને સ્થાને છીપના ઝીણા મણકા વપરાતા ચાલુ રહ્યા હતા. પરંતુ ચળકતાં લાલ મૃત્પાત્ર વાપરનારા લોકોએ કાચી ઈંટોનાં બાંધેલાં મકાનોમાં પ્રાક્કાલીન સગવડોનો અભાવ હતો. છતાં નજરે પડતી અગ્નિવેદીઓ હડપ્પીય કર્મકાંડનું સાતત્ય સૂચવે છે.

અહીંથી ખૂંધવાળા વૃષભના નમૂનાઓ પણ મળ્યા છે. રંગપુરમાં માટીના ચળકતા લાલ વાડકાઓ ઉપર શિંગડાવાળા આખલાની રૂપરેખા ચીતરેલી છે. અજકુલનાં પ્રાણીઓમાં પાછળ વળેલાં શિંગડાંવાળું દોડતું હરણ એ ખૂબ જ લોકપ્રિય પ્રાણી છે. રંગપુર, પ્રભાસ અને ઝરેણનાં ચળકતાં લાલ મૃત્પાત્રોમાં જોવામાં આવેલાં બીજાં સર્વસામાન્ય રૂપાંકન ને રેખાંકિત પટ્ટીઓ, સીડીઓ, લટકતાં, ગૂંચળાં, સમૂહમાં દોરેલી તરંગાકાર તથા ત્રાંસી રેખાઓ તેમજ રેખાંકિત હીરાઓની અને ત્રિકોણોની હરોળ નોંધપાત્ર છે.

સૌરાષ્ટ્રનાં લોથલ અને રંગપુર એ બે મુખ્ય કેન્દ્રોમાંથી હડપ્પીય સંસ્કૃતિની અવસ્થાઓનો તાગ મેળવ્યા પછી બીજાં વધુ નાનાં કેન્દ્રો તપાસીએ, જેમણે સમય અને સ્થળની દૃષ્ટિરૂપે સિંધુ સભ્યતાના વિસ્તારમાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો અને એક બાજુ માતૃસંસ્કૃતિ સાથે તો બીજી બાજુ હડપ્પીયોનાં સમૃદ્ર પારનાં સંસ્થાનો સાથે નવો સંબંધ બાધ્યો.[૯]

દેસલપરમાં ઉત્તર હડપ્પીય લોકોનો વસવાટ હોવાનું જણાય છે. અહીંથી ચળકાટવાળાં લાલ મૃત્પાત્રો મળ્યાં નથી, પરંતુ બેસણીવાળા સીધી દીવાલના વાડકા જેવા કેટલાક હડપ્પીય મૃત્પાત્ર-પ્રકાર જોવામાં આવે છે. દેસલપરનાં બે રસપ્રદ લક્ષણો :

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

બે હડપ્પીય લાલ અને બદામી મૃત્યુપાત્રોની સાથોસાથ કોટ-દીજી મૃત્પાત્રોની હયાતી અને જે નીકવાળા છેદની હાથાવાળી કઢાઈ કહેવાય છે, તેવા નવા પ્રકારના વાડકાની હાજરી. ઈરાદાપૂર્વક વર્તુળાકાર માથાળાવાળી કરેલી આ કઢાઈ. અહીં લોથલના પ્રકારનો દટ્ટાઘાટના હાથાવાળો વાડકો પણ વપરાતો હતો. અહીં મહત્ત્વનાં કુંભારી પાત્રોમાં ચિત્રિત રાખોડિયાં પાત્ર અને ધોળાં લેપવાળાં કાળાં અને લાલ પાત્ર છે. ક્રીમ લેપવાળું દ્વિરંગી લાલ મૃત્પાત્ર દાખલ કરવામાં આવ્યું. ઉત્ખનનમાંથી પ્રાપ્ત મોટી સંખ્યાના માનવ-કૃત પદાર્થો ઉપરથી ત્યાંના રહવાસીઓની સમૃદ્ધિનો ખ્યાલ આવે છે.

દેહાભૂષણોમાં ચળકતી માટી, સેલખડી અને અર્ધ-કિંમતી પથ્થરોના મણકાઓનો સમાવેશ થતો.[૧૦]

ઈ.સ.પૂ.૧૯૦૦ પછી ભાદરની ખીણમાં રોજડી, સુલતાનપુર, દાદ અને આટકોટ, દક્ષિણ-પશ્ચિમ કાંઠે પ્રભાસ અને ઊના તથા ઘેલો અને આજી નદીઓની ખીણમાંનાં બીજાં ઘણાં ગામોના જેવી એમની ગ્રામ વસાહતોમાંથી મળતાં કુંભારી પુરાવાની કાળજીભરી તપાસ સ્પષ્ટ રીતે બતાવે છે કે હડપ્પીયોએ વિકસિત હડપ્પીય કુંભારકામના પ્રકારોનો ઉપયોગ શરૂ કરી દીધો હતો. આ હડપ્પીય સ્થાનોમાં કાંગરાવાળી થાળી અને છિદ્રવાળી બરણી જેવા કેટલાક પ્રાક્-કાલીન પ્રકાર બચી જવા પામ્યા હતા. અબરખિયાં લાલ મૃત્પાત્ર અને રાખોડિયાં મૃત્પાત્ર વાપરનારા ઉત્તરકાલીન હડપ્પીય લોકો અનુક્રમે રોજડી અને પ્રભાસમાં મળ્યા હતાં.

રોજડીમાંથી મુખ્ય કુંભારી પાત્રો લાલ મૃત્પાત્રો અને ભૂરાં મૃત્પાત્રો હતાં. અબરખિયાં લાલ મૃત્પાત્ર માત્ર નાના જથ્થાઓમાં મળ્યાં હતાં. અહીંના રહેવાસીઓ શરીરના અલંકારો માટે સેલખડીના ઝીણા મણકા અને પાકી માટીના નળી-ઘાટના મણકાનો ઉપયોગ કરતા હતા. રોઝડીના ઉત્ખનનમાંથી પકવેલી માટીના વૃષભના શરીરનો ભાગ મળ્યો છે. તેનાં મસ્તક, પગ અને શિંગડાનો ભાગ ખંડિત છે. પુચ્છ ભાગ અને નાની ખૂંધ નજરે પડે છે. આજ સ્થળેથી પકવેલી માટીનો બીજો એક ખંડિત વૃષભ મળ્યો છે. તેનું શીર્ષ, પગનાં ઘૂંટણ નીચેના ભાગ, પુચ્છ અને ખૂંધનો થોડોક ભાગ ખંડિત છે, બાકીના અવયવો સુરક્ષિત અને હૃષ્ટપુષ્ટ છે. વૃષશરીરનો મધ્યનો ભાગ પાતળો હોવાથી વૃષભ પૌરુષપૂર્ણ અને જીવંત લાગે છે.[૧૧]

પ્રભાસમાં પહેલો નિવાસ કરનાર લોકો સૌરાષ્ટ્ર દ્વીપકલ્પના આદ્ય સાંસ્કૃતિક સમૂહોમાં રાખોડિયાં મૃત્પાત્રો વાપરનારા લોકો હતા. અહીંથી પ્રાપ્ત વિસ્તૃત રીતે કોતરેલાં અને ખાંચાદાર રાખોડિયાં જેવા નવા કુંભારી કલાના નમૂના સૌથી પ્રથમવાર જોવામાં આવે છે. પ્રભાસનાં મૃત્પાત્રો લીલાશ પડતા રંગનાં કે હરિયાળા રાખોડિયા રંગનાં છે

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

અને ભૂરાશ પડતા રંગના લેપ ઉપર આછા ગુલાબી રંગમાં ચિત્રિત છે, જેમાં મુખ્ય પ્રકાર ખૂણિયા પાડતી ધાર સાથેના અંતર્ગોળ વાડકાનો છે. ચિત્રભાવોમાં સંમૂહમાં દોરેલી રેખાંકિત પટ્ટીઓ અને ત્રાંસી તથા તરંગાકાર રેખાઓનો સમાવેશ થાય છે. પ્રભાસનો કાલ ચળકતાં લાલ મૃત્પાત્રોની સંસ્કૃતિના આગમન, સમૃદ્ધિ અને પડતીનો અનુક્રમે ખ્યાલ આપતા એવા ત્રણ તબક્કાઓમાં વિભાજિત થાય છે.[૧૨]

હડપ્પીય લોકો સિંધમાંથી કચ્છ થઈને સૌરાષ્ટ્ર ગુજરાત તરફ આગળ વધ્યા હોવાની માન્યતાને કચ્છમાંથી પ્રાપ્ત હડપ્પીય સંસ્કૃતિનાં કેન્દ્રો પરથી પુષ્ટિ મળે છે. કચ્છમાં દેસલપુર, ગુંતલી, પબુમઠ, નાની રાયણ, સૂરકોટડા, શિકારપુર, ધોળાવીરા જેવાં સ્થાનોના ખોદકામમાંથી મળેલ પુરાવશેષીય સામગ્રી પ્રાચીન વસાહતીઓની સંસ્કૃતિ, સભ્યતા અને કલા વારસાનો ખ્યાલ આપે છે.

કચ્છના ખડીરબેટ વિસ્તારમાં આવેલું ધોળાવીરા આદ્ય ઐતિહાસિક સંસ્કૃતિનું મોટું સ્થાન જણાય છે. નગરીય સંસ્કૃતિનાં લક્ષણો ધરાવતી આ વસાહત વેપાર-વાણિજ્યના કેન્દ્ર ઉપરાંત હસ્ત ઉદ્યોગમાં પણ વિકસિત હતી. અહીંથી તાંબુ, કાંસુ, પથ્થર, શંખ, સોનું અને અકીકમાંથી બનાવેલી અનેક ચીજવસ્તુઓ હસ્તકલાકારીગરીની સિદ્ધહસ્તતા પુરવાર કરે છે. અહીંથી માટીનાં વિવિધ આકાર અને રંગનાં વાસણો, શંખ અને ધાતુની બંગડીઓ, મોતી, મણકા, સોનાનાં આભૂષણો તથા ધાતુ ગાળવાની ભઠ્ઠી મળી છે. અહીંથી મળેલી છીપની એક ગોળાકાર રિંગ નોંધનીય છે, જેમાં બાર ઊભા કાપા પાડેલા છે. તેનો ઉપયોગ દિશાસૂચન માટે કે પછી તે કાપાઓ ભારતીય પંચાંગની બાર રાશિના પ્રતીક કે માપપટ્ટી હોવાનું અનુમાન કર્યું છે.

આ નગરીય વસાહતની પ્રજા કલાપારખુ કે કલાપ્રેમી હોવાના અનેક નમૂનાઓ પ્રાપ્ત થયા છે. ઉપરાંત નૃત્ય અને સંગીતનું જ્ઞાન અને શોખ ધરાવતી હોવાનું જણાય છે.[૧૩]

સૂરકોટડાના ખોદકામમાંથી પ્રાપ્ત સેલખડીની એક મુદ્રા પર લિપિયુક્ત લખાણવાળી એકશૃંગી પશુની આકૃતિ કંડારેલી છે. જોખા(જિ.સુરત) ના ઉત્ખનનમાંથી પ્રાપ્ત શિંગડાવાળા પશુનું નાનું મસ્તક લાલ રંગનું છે. તેની નાની આંખો અને સહેજ ઊઘાડા હોઠ અત્યંત સુંદર કલાવૈભવ છતો કરે છે. માલવણ(સુરત)ના ખોદકામમાંથી મળેલ. અનુ-હડપ્પીય સમયની નાની વૃષની આકૃતિ નોંધપાત્ર છે.[૧૪]

આ સિવાય ગુજરાતમાં થયેલાં નાનાં-મોટાં ઉત્ખનનનો દરમિયાન પણ પ્રાચીન વસાહતીઓની કલારુચિ દર્શાવતા અનેક પુરાવશેષો પ્રાપ્ત થયા છે. જેનો ઊંડાણથી અભ્યાસ કરવામાં આવે તો આપણા પ્રાચીનોના કલા વૈભવનો સાચો ખ્યાલ મેળવી

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

શકાય. ભારતના અને ગુજરાતના પુરાતન વસાહતીઓ પોતાની કલારુચિને વિવિધ માધ્યમો દ્વારા અભિવ્યક્ત કરતા જોઈ શકાય છે. માટીનાં વાસણોના વિવિધ આકાર-પ્રકાર, તેના પરનું ચિત્રકામ, દેહ સજ્જા માટેના વિવિધ પદાર્થોમાંથી બનાવેલ આભૂષણો, મૂર્તિ-શિલ્પો, પશુપક્ષીની આકૃતિઓ વગેરે દ્વારા પુરાતન વસાહતીઓના કલા વારસાનો ખ્યાલ આવે છે જેને સાચવી અને અધ્યયન કરી એ કલા વારસાને ઉજાગર કરીએ.

* 'પથિક', દીપોત્સવાંક, ઑકટો.-ડિસે.૧૯૯૯.

પાદટીપ

1. Malinowski, 'Culture', Encyclopaedia of Social sciences, Vol. IV, p.621
2. H.D Sankalia, 'Pre-History and Proto History in India and Pakistan', Introduction, p.ix.
3. Ibid, pp.xix-xxii
4.. Ibid., pp ix-x; હ.ગં.શાસ્ત્રી, 'હડપ્પા અને મોહેં-જો-દડો', પૃ.૪-૬
5. M.R.Majmudar, 'Chronology of Gujarat', Vol. I, pp.8-10
૬. હ.ધી.સાંકળિયા, 'પ્રાગૈતિહાસિક ગુજરાત', ''ગુજરાતની ગૌરવગાથા'', પૃ.૧૮૧-૮૪; Excavations at Langhnaj, 1944-63, Part I, pp.3,11; ''સૌરાષ્ટ્રના પાષાણયુગો'', ''પથિક'', વર્ષ ૭, અંક ૧૦,૧૧, પૃ.૩૧-૩૫; 'કચ્છમાં આદિઅશ્મયુગ', 'પથિક' દીપોત્સવી, સં.૨૦૨૪, પૃ.૪૧-૪૫
7. H.D.Sankalia, op.cit., p. 152; Gordo Childe, "What Happened in History', Ch.III
૮. 'ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ' ગ્રંથ ૧, પૃ.૧૨૪-૧૩૪
૯. એજન, પૃ.૧૩૫
૧૦. એજન, પૃ.૧૭૭-૭૯
૧૧. એજન, પૃ.૧૭૯-૮૩; રવિ હજરનીસ, 'ગુજરાતની શિલ્પસમૃદ્ધિ', પૃ.૪
12. M.A. Dhanky, Indian Prehistory, pp. 124-27
૧૩. આર.ટી.સાવલિયા, 'કચ્છની આદ્ય ઐતિહાસિક નગરીય વસાહત ધોળાવીરા', ''કુમાર'' અંક ૮૫૭, જૂન,૧૯૯૯, પૃ.૩૩૪-૩૫
૧૪. રવિ હજરનીસ, ઉપર્યુક્ત, પૃ.૪

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

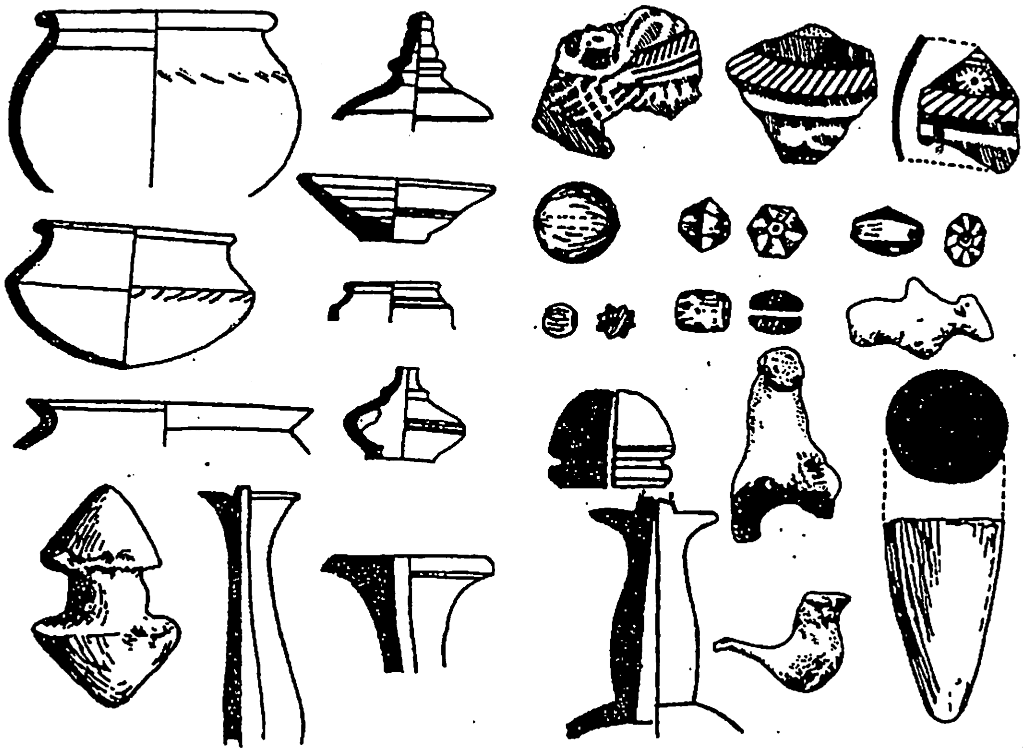

ગુજરાતના પુરાતન વસાહતીઓનો કલા વારસો

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

૧૨. હિંદુ અને જૈન મંદિરોમાંના કામ-કલાને વ્યક્ત કરતાં શિલ્પો

સમગ્ર ભારતમાં પ્રાચીનકાળનાં સ્થાપત્યોના અવશેષો ખંડિત કે પૂર્ણ સ્વરૂપમાં અડીખમ ઊભેલા નિહાળી શકાય છે. આવા સંસ્કાર અને સંસ્કૃતિ તથા કલા-સૌંદર્યના વારસાને નજરે જોતાં તેની શિલ્પકલા અને સ્થાપત્યની ઘડતર-શૈલી કલાકારની સિદ્ધહસ્તતા અને ઉચ્ચતાની ઝાંખી થાય છે. ભારતીય શિલ્પકલાનો ઉદ્દેશ ફક્ત આકૃતિઓ કે પ્રતિકૃતિઓને કલામય રીતે રજૂ કરવાનો નથી, પરંતુ વિશ્વવ્યાપી આત્માના એકત્વનું દર્શન કરાવવાનો છે, પ્રાચીન શિલ્પકલામાં જાણ્યે-અજાણ્યે લોકકલાની અસર રહેલી જોઈ શકાય છે. અત્યંત સૂક્ષ્મ કોતરણી અને એ સૂક્ષ્મતામાં પણ સળંગસૂત્રતાની સફળ રીતે પરોવણી એ તે કલાની એક વિશિષ્ટતા હતી. પ્રાચીન મંદિરોની શિલ્પકલા અનેક રીતે દર્શનીય છે. કેવળ ભારતીય જ નહિ, વિદેશી કલારસિકો અને પ્રજાઓએ પણ તેની ભરપૂર પ્રશંસા કરી છે જે આપણા માટે ગૌરવની વાત છે.

આવા આપણા સંસ્કાર, સંસ્કૃતિ અને કલાને જાળવતાં મંદિરોમાં આપણી ધર્મભાવના અને નીતિભાવનાને વિઘાતક લાગતી એવી શિલ્પકૃતિઓ મૂકેલી નજરે પડે છે. આવી શિલ્પકૃતિઓ તે કામશાસ્ત્રોક્ત કામ-કલાને વ્યક્ત કરતી પ્રતિમાઓ છે. આધુનિક યુગમાં કલાવિદોમાં કેવળ નગ્ન શિલ્પાકૃતિનું પ્રદર્શન સર્વસંમત ગણાય છે. પરંતુ આવા ભોગાસનોની પ્રતિમાઓ બનાવવાનો તો કોઈ ભાગ્યે જ વિચાર કરે. આમ છતાં આશ્ચર્યની વાત એ છે કે જે દેશના ધર્મપ્રવર્તકોએ કામેચ્છાની ભયંકરતા અને સંસારત્યાગના કલ્યાણપથનો ઉપદેશ ખૂબ જ ભારપૂર્વક કર્યો છે તે દેશનાં દેવમંદિરોમાં આવાં કામ-કલાને વ્યક્ત કરતાં શિલ્પો દષ્ટિગોચર થાય છે.

કામ-કલાને લગતાં શિલ્પો મધ્યકાલીન મંદિરોમાં વિશેષ નજરે પડે છે. આ શિલ્પો ઈ.સ.૯ મી થી ૧૪મી સદી દરમ્યાનનાં છે[૧]. મધ્યકાલીન મંદિરો કેવળ દેવ-પ્રતિમાઓ કે ધર્મનાં અન્ય પાસાઓ સાથે જ જોડાયેલાં નથી રહ્યાં; પરંતુ તેમાં સમકાલીન સંસ્કૃતિનાં વિવિધ પાસાં પણ મૂર્ત રૂપમાં અભિવ્યક્ત થયાં છે. એના ઉપર ધાર્મિક મૂર્તિઓ ઉપરાંત નૃત્ય, સંગીત, શિકાર-યુદ્ધ, શિક્ષણ, કામ-કલા, વ્યાપાર તથા દૈનિક જીવનશૈલીના વિવિધ અંકન નજરે પડે છે. મંદિરોમાં કામ-કલાને લગતી મૂર્તિઓના અંકનની કેટલીય

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

વ્યાખ્યાઓ રજૂ કરવામા આવી છે.[૨] આ પ્રકારના શિલ્પાંકનને માનવની સહજ પ્રવૃત્તિ અને આવશ્યકતાની મૂર્ત અભિવ્યક્તિ ગણવી એ જ યોગ્ય જણાય છે. જીવનમાં કામની લૌકિક અને ધાર્મિક અનિવાર્યતા સ્વીકાર્યા પછી મંદિરોમાં એના આલેખનમાં લોકોએ કોઈ સંકોચ અનુભવ્યો નહિ હોય.[૩] શાલભંજિકા, મિથુન તથા અપ્સરા મૂર્તિઓનું અંકન પ્રાચીનકાલથી પ્રચલિત હતું, જેના દ્વારા નારી-સૌંદર્ય તથા એના આકર્ષણને શિલ્પમાં અભિવ્યક્ત કરવામાં આવતું. તાંત્રિક પ્રભાવને કારણે મધ્યયુગમાં મંદિરોમાં કામક્રિયાની પ્રચુર મૂર્તિઓ બની.

કામ-કલાને વ્યક્ત કરતાં શિલ્પો ભારતના કોઈ એક પ્રદેશના કે કોઈ એક ધર્મનાં મંદિરોમાં જ જોવા મળે છે એવું નથી. પરંતુ સર્વ પ્રાંતો અને સર્વ ધર્મનાં મંદિરોમાં તેમનું આલેખન વત્તાઓછા પ્રમાણમાં થયેલું છે. પર્વત કોરીને બનાવેલાં ઈલોરાનાં મંદિરો, જગન્નાથપુરીનું સુપ્રસિદ્ધ મંદિર, ભુવનેશ્વરનાં અનેક મંદિરો, કોણાર્કનું જગપ્રસિદ્ધ સૂર્યમંદિર, બુંદેલખંડમાં ખજૂરાહો ગામનાં શૈવ, વૈષ્ણવ અને જૈન મંદિરો, વિશાખાપટ્ટમનાં કેટલાંક મંદિરો, કોયલી પર્વતમાં આવેલું હરસિદ્ધમાતાનું મંદિર, સતારા અને પંઢરપુર વચ્ચે આવેલું કોટેશ્વરનું મંદિર, બંગાળનાં કેટલાંક વૈષ્ણવ મંદિરો, નેપાળમાં પશુપતિનાથનું મંદિર, મારવાડમાં રાણકપુરના પ્રસિદ્ધ જૈન મંદિરની પાસેના પ્રાચીન મંદિરના ખંડેર, આબુ ઉપર અચલેશ્વરની પાસે આવેલાં જૈન મંદિરો, વસ્તુપાલ-તેજપાલે બંધાવેલ લૂણવસહી, ઉપરાંત ગુજરાતમાં વડનગરનું હાટકેશ્વર મહાદેવ મંદિર, દ્વારકાનું દ્વારકાધીશનું તેમ જ ત્રિકમજીનું મંદિર, સમુદ્રકિનારે આવેલું રુક્મિણીનું મંદિર, પ્રભાસ-પાટણમાં સૂર્યમંદિરનાં ખંડેર, મહેસાણા જિલ્લાના મોટપ ગામનું સોલંકીકાલીન મંદિર, દેલમાલ ગામમાં લિંબજા માતાનું મંદિર, નુગર ગામનું સૂર્યમંદિર, સિદ્ધપુર પાસેના કાંબળી ગામનું બ્રહ્માણી માતાનું મંદિર, ખેરાળુ પાસેના મન્દ્રોપુર ગામમાં વાવ પાસેનું શિવમંદિર, મોઢેરાનું ભારતપ્રસિદ્ધ સૂર્યમંદિર, તારંગાના ડુંગર ઉપરનું અજિતનાથનું વિખ્યાત જૈન મંદિર, દાહોદ પાસેના બાવકા ગામનું ખંડિત શિવમંદિર, શામળાજીનું વૈષ્ણવ મંદિર, ઇત્યાદિ ઉપરાંત સૌરાષ્ટ્રનાં અનેક નાનાં મોટાં પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન મંદિરોમાં કામ-કલાનાં શિલ્પો મૂકેલાં જોવા મળે છે.

આવાં શિલ્પો મંદિરોમાં એક કે બે અથવા એક સાથે સેંકડોની સંખ્યામાં નજરે પડે છે. કેટલાંક મંદિરોમાં આ શિલ્પોની સંખ્યા એટલી મોટી છે કે મુલાકાતીનું ધ્યાન સૌથી પહેલું એ તરફ દોરાય છે. જેમાં ગર્ભગૃહની બહાર નૃત્યમંડપ અથવા સભામંડપમાં તથા મંદિરની બહારની બાજુની દીવાલો ઉપર તેમજ મંડોવરની નીચે આવેલાં ''નરથર''- જેમાં સમસ્ત લોકલીલાને નાની શિલ્પાકૃતિઓ દ્વારા દર્શાવવામાં આવે છે, તેમાં પણ આવાં શિલ્પો કંડારેલાં હોય છે.

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

ધાર્મિક સ્થાનોમાં આવાં શિલ્પો પ્રથમ દષ્ટિએ અસંગત લાગે. આ અંગે અનેક કલાવિદો અને વિદ્વાનોએ તેમની સૂચકતા વિશે વિવિધ તર્કો કર્યા છે. અજ્ઞાન લોકમાનસે પણ નગ્ન આકૃતિઓના નિરૂપણથી ચમકીને તે અંગે કપોલકલ્પિત સમજૂતીઓ આપવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.[૪] તો પછી કામ-કલાને રજૂ કરતાં શિલ્પની ખરેખરી સૂચકતા શી હોઈ શકે ? એ પ્રશ્ન થાય. આ બાબતમાં લગભગ બધા જ વિદ્વાનો અને અભ્યાસુઓએ આ વિષયને જોયા- ન જોયો કરીને અંધકારમાં હડસેલી દીધો છે. આથી ઊલટું શંકાનું સમાધાન થવાને બદલે, આપણી સંસ્કૃતિ અને કલા વિશે ભળતી જ માન્યતાઓના ઉદ્ભવને વેગ મળે છે.[૫]

ભારતીય કલાનાં મૂલ્યો મુખ્યત્વે ધર્મ, સંસ્કૃતિ અને તત્ત્વજ્ઞાન પર નિર્ભર છે. હિંદુ ધર્મ વિશ્વને વિશ્વનિયંતાનું પરમ પરિસ્ફૂરણ માને છે. ભારતીય કલામાં પરિસ્ફુરણાનો આ દિવ્ય અંશ નજરે પડે છે. મોક્ષપ્રાપ્તિ એ ભારતીયજનોનો અંતિમ આદર્શ છે. આ ધાર્મિક દષ્ટિબિંદુ પર ભારતીય કલા નિર્ભર છે. ધર્મની માફક કલામાં પણ ધ્યાનનું મહત્ત્વ સ્વીકારાયું છે. ભારતીય કલાનું હાર્દ તેના વાચ્યાર્થ કરતાં વ્યંગ્યાર્થમાં સવિશેષ રહેલું છે. ભારતીય કલાને તો આત્મિક સૌંદર્યનાં પ્રાગટ્ય સાથે નિસ્બત છે. આ તત્ત્વ જ ભારતીય કલા, ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનમાં એક સરખી રીતે નિષ્પન્ન થાય છે. ભારતીય કલાનાં તમામ પ્રતીકો લોકમાનસમાં રૂઢ થઈ ગયેલા આત્મિક સૌંદર્યની નિષ્પત્તિ સાથે સંબંધ ધરાવે છે. આધિભૌતિક, આધિદૈવિક અને આધ્યાત્મિક જગતને નિયંત્રિત કરનારા પરિબળ પરબ્રહ્મનો આવિર્ભાવ કરવો એ ભારતીય કલાનો પ્રધાન હેતું છે. આ પરમતત્ત્વ પ્રગટ કરવા કલાનો દરેક અંશ મથે છે. ભારતીય કલાકાર પ્રકૃતિનું અનુકરણ નથી કરતો, પરંતુ પ્રતીકો દ્વારા પ્રકૃતિનાં સ્વાભાવિક પરિબળોનાં આલેખનો કરી ભારતીય જનમાનસને અનુરૂપ અર્થ યા વ્યંજના પ્રગટ કરે છે. આમ ભારતીય કલાનો ઉદ્દેશ વ્યક્તિગત સૌંદર્ય બતાવવા કરતાં વિશ્વવ્યાપી આત્માના વિવિધ સ્વરૂપોનું દર્શન કરાવવાનો વિશેષ રહ્યો છે. આ વૈવિધ્યપૂર્ણ સ્વરૂપોનું દર્શન લોકલીલાં દર્શાવવાથી જગતના સર્વવ્યાપારોનું નિરૂપણ કરવાથી-થઈ શકે. આવું નિરૂપણ કરવાનું સ્પષ્ટ વિધાન શિલ્પશાસ્ત્રનાં ગ્રંથોમાં અપાયું છે.[૬]

આવાં શિલ્પોના સંબંધમાં શિલ્પશાસ્ત્રના મૂળ ગ્રંથોમાં કંઈ વિધાન છે કે નહિ એ તપાસવું જોઈએ. આ ગ્રંથો તપાસતાં જે કંઈ ઉલ્લેખો મળ્યા તે ઉપરથી પ્રસ્તુત શિલ્પોની સૂચકતા શી હોઈ શકે તે દર્શાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. આ સંબંધમાં કોઈ નિર્ણય પર આવતાં પહેલાં શિલ્પગ્રંથોમાંના ઉલ્લેખોને યોગ્ય રીતે તપાસવાની જરૂર છે.

વિષ્ણુધર્મોત્તર પુરાણ (ખંડ ૩, અ.૪૩/૬૮-૮૪)માં દેશવિશેષ, આસન, શયન, યાન, વેશ વગેરેનું ચિત્રમાં કઈ રીતે આલેખન કરવું એ બતાવ્યું છે. અહીં ચિત્રમાં લોકલીલાનું દર્શન કરાવવાનું જે પુરાણકારનું વિધાન છે એ સ્પષ્ટ છે.

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

શિલ્પરત્ન (અ.૪૬/૧-૨)માં પણ ચિત્રમાં-શિલ્પમાં લોકલીલાનું નિરૂપણ કઈ રીતે થાય ? એનો ખુલાસો પણ શિલ્પના ગ્રંથોમાંથી મળે છે.

ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચાર પુરુષાર્થ લોકમાત્રની પ્રવૃત્તિમાં કોઈને કોઈ પ્રકારે જોવા મળે છે અને આપણી એવી પરંપરાગત માન્યતા છે કે મનુષ્યમાત્રની પ્રવૃત્તિનો સમાવેશ એ ચાર પુરુષાર્થના ચોકઠામાં થવો જોઈએ. એમાં પહેલાં ત્રણ પુરુષાર્થોનું સેવન પરમપુરુષાર્થ-મોક્ષ છે તેની પ્રાપ્તિ માટે છે અને મોક્ષની પ્રાપ્તિમાં સહાયભૂત થાય તેટલે જ અંશે ધર્મ આદિ ત્રિવર્ગની ઇષ્ટતા મનાય છે, એવા રઘુના આદર્શ વંશજોનો કાવ્યમય ઇતિહાસ મહાકવિ કાલિદાસ વર્ણવે છે. જીવનના સર્વ અનુભવો માણીને અંતે યોગથી તનનો ત્યાગ કરવાનો આદર્શ તો સર્વે સંસ્કારી ભારતવાસીઓનો છે.

કામશાસ્ત્રના સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં પણ જે નિર્દંભ સ્પષ્ટતા છે તે આનો જ્વલંત પુરાવો છે. આપણા પ્રાચીનોની માન્યતા મુજબ કામ એ પણ એક પુરુષાર્થ છે અને ચરમ પુરુષાર્થ મોક્ષની પ્રાપ્તિના પ્રયત્નમાં તેનું ચોક્કસ સ્થાન છે, તો તેનું યથાર્થ નિરૂપણ કરવામાં સંકોચ શા માટે ?

પ્રાચીનોએ સૃષ્ટિક્રમનો જરાયે હલકો ખ્યાલ બાંધ્યો નથી. તેમજ એ ખ્યાલને વ્યક્ત કરવામાં નિરર્થક દાંભિક ચોખલિયાપણાને જરાયે સ્થાન આપ્યું નથી. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ગીતામાં કહે છે કે, धर्माऽविरुद्धः कामोऽस्मि અર્થાત્ ''ધર્મથી અવિરુદ્ધ એવો કામ હું છું.''કામશાસ્ત્રના ગ્રંથોમાં જણાવ્યું છે કે सत्त्वोपकारपरमा हि ममाग्रपूजा અર્થાત્ ''મારી પ્રવૃત્તિ પ્રાણીમાત્રના હિત માટે છે.'' बुधैर्विधेया न कुदृष्टिरस्मिन्- આવા હિતના વિષય પ્રત્યે સુજ્ઞોએ કુદૃષ્ટિ રાખવી નહીં. વ્યવહાર ગમે તે હો, પણ આદર્શ આવો હતો, એટલે ધર્મ, કામ ઇત્યાદિ પુરુષાર્થોનું આલેખન દેવમંદિરમાં કરવું એવું વિધાન શિલ્પશાસ્ત્રના ગ્રંથોમાં છે તે જ આસનો કામ પુરુષાર્થોના નિરૂપણ માટે દેવમંદિરો બનાવવામાં આવે તો તેમાં કંઈ આશ્ચર્ય જેવું નથી.[૭] કેટલાંક મંદિરોનાં શિલ્પમાં ચારે પુરુષાર્થોનું આલેખન થયેલું હોય છે. એમાં મંદિરના રથના ચાર ભાગ પાડેલા હોય છે. તેમાં સૌથી નીચે પોતાની હજાર ફણાઓ ઉપર સમગ્ર પૃથ્વીના ભારને વહન કરતા આદિશેષનું આલેખન હોય છે. અહીં આદિશેષ એ ધર્મ પુરુષાર્થના પ્રતીક તરીકે રજૂ થાય છે. તેની ઉપર લગ્નવિધિ અથવા પ્રાચીનકાળના રાજાઓના સંગ્રામો અને વિગ્રહોનું આલેખન હોય છે, તે અર્થ પુરુષાર્થની ભાવના રજૂ કરે છે. તેની ઉપરના ત્રીજા ભાગમાં કામશાસ્ત્રોક્ત આસનો, નૃત્ય અને વિલાસચેષ્ટાઓનું આલેખન હોય છે, તે કામ પુરુષાર્થની ભાવનાને વ્યક્ત કરે છે અને સૌથી ઉપર ઋષિઓ, સિદ્ધો અને યોગીઓની પ્રતિમાઓ હોય છે, તે સર્વોચ્ચ પુરુષાર્થ મોક્ષની ભાવના મૂર્તિમંત કરે છે.[૮]

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

શિલ્પના ગ્રંથોમાં નવરસના નિરૂપણને પણ સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે અને ક્યા રસોનું આલેખન ક્યાં કરવું એ વિશે નિયમો રચેલા છે એમાં દેવમંદિરોમાં સર્વે રસોનું આલેખન કરવું એમ જણાવ્યું છે. શૃંગારહાસ્યાદિ નવ રસોમાં પણ લોકપ્રવૃત્તિ મૂર્તિમંત થાય છે. એ ઉપરથી સમસ્ત લોકલીલાને દેવમંદિરોમાં આલેખવાની ભાવના કામ કરી રહી હતી. પ્રાચીનકાળનાં મંદિરો એ અત્યારની જેમ રૂઢિજડ ધાર્મિક સ્થાનો નહોતાં. સમસ્ત લોકસમાજની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓનાં મહત્ત્વનાં-અને કદાચ એકલાં જ - એવાં એ કેન્દ્રસ્થાનો હતાં. ઈતિહાસના આરંભકાળમાં નજર કરીએ તો પુસ્તકાલય, અજાયબ ઘર અને દવાખાનું એ ત્રણેનું કામ કરવાને મથન કરતાં મંદિરો નજરે પડશે. દોડધામ વિહોણા એ યુગમાં મંદિર આનંદ-વિનોદની મુખ્ય જગા હતી. સમસ્ત લોકલીલાના આલેખન માટે પ્રાચીન કાળનું મંદિર એ સૌથી સમુચિત સ્થાન હતું. શિલ્પરત્ન[૯] અને વાસ્તુરત્નાકર[૧૦] જેવા ગ્રંથોમાં એવું વિધાન છે કે, નગ્ન આકૃતિઓ ગૃહસ્થોનાં ઘરમાં ન બનાવવી. આ ઉપરથી એવું ફલિત થાય કે પર્યાયે દેવમંદિરોમાં તે બનાવવાનું યોગ્ય હતું.

આમ મંદિરનાં શિલ્પોમાં શાસ્ત્રમાં જણાવ્યા મુજબના કામ-કલાનાં શિલ્પો સહિત સમગ્ર લોકલીલા આલેખવાનો ઉદ્દેશ હતો. જીવનની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓનું આલેખન એ શિલ્પમાં કંડારી ગર્ભગૃહમાં પ્રતિષ્ઠિત દેવને અર્પણ કરવામાં આવેલું હોય છે. જીવનની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિમાં એક યા બીજી રીતે પરમાત્માની ઈચ્છા કે શક્તિ કાર્ય કરી રહેલી હોય છે. એટલા માટે શિલ્પમાં જીવનના કોઈ એક પાસાનું આલેખન કરવાનું બાકી રાખવું તે સર્વસંચાલક પરમાત્માની શક્તિનો અંશતઃ અસ્વીકાર કરવા બરાબર ગણાય. આથી જ ભારતીય શિલ્પકલા દેવમંદિરોમાં ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ પુરુષાર્થોનું નિરૂપણ કરવા છતાં, એમાંના પ્રત્યેકના નિરૂપણને ગૌણતા અર્પીને, તે દ્વારા વિશ્વની વિવિધતામાં એકતાનું દર્શન કરાવે છે.

બ્રાહ્મણ મંદિરોમાં આ પ્રકારના શિલ્પાંકનની પ્રમુખતા જાણીતી છે. પણ જૈન મંદિરોમાં આ પ્રકારની મૂર્તિઓ હોવા અંગેની ચર્ચા આજ સુધી થઈ નથી. ઈ.સ. ૧૦મી થી ૧૨મી સદીના મધ્યના કેટલાક જૈન મંદિરોમાં પણ કામ-કલાને લગતી મૂર્તિઓ આવેલી છે. જે હજુ સુધી અપ્રકાશિત છે. જૈન ધર્મમાં શ્રવણ-શ્રમણીઓની સાથે જ ગૃહસ્થોનું પણ મહત્ત્વ રહ્યું છે. જૈનો વ્યાપાર, વ્યવસાય, યુદ્ધ તથા અન્ય પ્રવૃત્તિમાં સમાજના અન્ય વર્ગોના સહભાગી હતા. પરંતુ કામાચાર પ્રત્યે એમનો ભાવ બ્રાહ્મણ તથા બૌદ્ધોની અપેક્ષાએ સંયમિત રહ્યો છે.

બ્રાહ્મણ, બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મોમાં ૭મી સદી પછી તાંત્રિક પ્રભાવ પડ્યો. બ્રાહ્મણ અને બૌદ્ધોની તુલનામાં જૈન ધર્મ પર તાંત્રિક પ્રભાવ ઓછો અને મુખ્યતઃ મંત્રવાદના

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

રૂપમાં પડ્યો. જૈનધર્મ તાંત્રિક પૂજાવિધિ, માંસ, મદિરા અને સ્ત્રીઓથી હંમેશાં દૂર જ રહ્યો છે - મુક્ત રહ્યોં છે. આ જ કારણ છે કે, જૈનધર્મમાં દેવતાઓને યુગ્મ સ્વરૂપે કે પોતાની શક્તિઓ સાથે આલિંગનમુદ્રામાં ભાગ્યે જ નિરૂપ્યા છે. જૈન આચાર્યોએ તાંત્રિક વિદ્યાના ઘૃણાસ્પદ આચરણનો પૂર્ણતઃ અસ્વીકાર કરી દીધો અને તંત્રના કેવળ યોગ અને સાધનાનો જ સ્વીકાર કર્યો. આગમ ગ્રંથોમાં ભૂત, ડાકણો, પિશાચોના પર્યાપ્ત ઉલ્લેખ છે.[11] તાંત્રિક પ્રભાવવાળા કેટલાક જૈન ગ્રંથો પણ લખાયા.[12] કેટલાક જૈન ગ્રંથોમાં યક્ષપૂજાના સંદર્ભમાં પણ તાંત્રિક પ્રભાવના સંકેત મળે છે. તે સાથે યક્ષિણીઓ, યોગિનીઓ, પૈશાચિકવિદ્યા વગેરે પર નિયંત્રણના સંદર્ભમાં ઉલ્લેખ છે.[13] જૈન ધર્મમાં તાંત્રિક પ્રભાવ ક્યારેય પ્રખર થયો નથી. જેના ફળ સ્વરૂપ બ્રાહ્મણ મંદિરોની જેટલા જૈનમંદિરમાં કામ-કલાને લગતા અંકનની પ્રચુરતા જોવા મળતી નથી.

જૈનોએ ધર્મના સંદર્ભમાં ઉદારતાની નીતિ અપનાવી અને જૈનધર્મની પ્રાસંગિકતા તથા લોકપ્રિયતા જાળવી રાખવા માટે આવશ્યકતાનુસાર એમાં કેટલાંક શિથિલનનો પણ સ્વીકાર કર્યો. તાંત્રિક પ્રભાવના ફળ સ્વરૂપ જૈન દેવકુળમાં થયેલી વૃદ્ધિના સમયે જૈનોએ બ્રાહ્મણધર્મ અને ક્યારેક બૌદ્ધધર્મના દેવી-દેવતાઓને ઉદારતા સાથે પોતાના ધર્મમાં સામેલ કર્યાં. પોતાની આ ઉદારતા કે ધર્મસહિષ્ણુતા દ્વારા જૈનોએ સંભવતઃ ઇતર ધર્માવલંબીઓને જૈન ધર્મ તરફ આકર્ષિત કરવાની ચેષ્ટા પણ કરી હતી. સંભવતઃ આવા ભાવને કારણે જૈનોને કામ-સંબંધી અંકનોની પ્રાસંગિકતાનો પણ ખ્યાલ આવ્યો જણાય છે. ફળસ્વરૂપ જૈનધર્મમાં આવા પ્રસંગમાં થોડી શિથિલતા આવેલી જણાય છે,[14] જે જૈન ગ્રંથ હરિવંશપુરાણ (ઈ.સ.૭૮૩)ના એક સંદર્ભથી કેટલુંક વધારે સ્પષ્ટ થાય છે. એમાં જણાવ્યું છે કે, શેઠ કામદત્તે પ્રજાના કૌતુક માટે એક જિનમંદિરમાં કામદેવ અને રતિની મૂર્તિઓ બનાવરાવી. કામદેવ-રતિને જોવા કુતૂહલથી જગતના લોકો જિનમંદિરમાં આવતા હતા અને આમ કૌતુકવશ આવેલા લોકોને જિનધર્મની પ્રાપ્તિ થઈ હતી. આ જિનમંદિર કામદેવ મંદિરના નામથી જ પ્રસિદ્ધ હતું.[15]

જૈનમંદિરોમાં કામ-કલાને લગતાં શિલ્પોનાં ઉદાહરણ ખજૂરાહોનું પાર્શ્વનાથ મંદિર (દિગંબર, ઇ.સ. ૯૬૦-૭૦), દેવગઢ (ઉ.પ્ર) દિગંબર મંદિર નં.૧૮(૧૧મી સદી), કુંભારીયા (ગુજરાત)નું નેમનાથ મંદિર તથા તારંગાનું અજિતનાથ મંદિર (શ્વેતામ્બર, ૧૨મી સદી), નાડૂલાઈ (પાલી, રાજસ્થાન)નું શાંતિનાથ મંદિર (શ્વેતામ્બર ૧૧મી સદી)માં જોવા મળે છે.[16]

કામ-કલાને લગતાં અંકનોમાં કામ-ક્રિયાનાં જે ઉદ્દામ રૂપ મોઢેરા, ખજૂરાહો, કોણાર્ક અને ભુવનેશ્વરના મંદિરો પર અભિવ્યક્ત થયાં છે, તે નિશ્ચિતપણે અસ્વાભાવિક છે. એમાં સ્ત્રી-પુરુષ યુગલોનાં સામાન્ય રતિ-અંકનોની સાથે ત્રણ, ચાર કે વધારે

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

આકૃતિઓના સમુહમાં પણ કામ-ક્રિયાને લગતાં અંકન છે. એક સ્ત્રીની સાથે બે કે એથી વધુ પુરુષ અને એક પુરુષની સાથે બે કે વધુ સ્ત્રીઓની રતિ-ક્રિયા એમનો વિષય રહ્યો છે. એમાં માનવ-પશુ કામક્રિયાને પણ બતાવવામાં આવી છે. આ દૃશ્ય સ્પષ્ટતઃ સમાજમાં વ્યાપ્ત કામના ઉદ્દામ અને સ્વચ્છંદ સ્વરૂપને અભિવ્યક્ત કરે છે, આની પાછળ ગમે તે કારણ રહ્યું હોય. આ મૂર્તિઓ કામની સ્વાભાવિક અભિવ્યક્તિથી શરૂ થઈ અસ્વાભાવિક સ્થિતિ સુધી જાય છે, જ્યારે મનુષ્ય અને પશુ વચ્ચેનું અંતર સંપૂર્ણ સમાપ્ત થઈ જાય છે અને મનુષ્ય પશુવત્ આચરણ કરવા લાગે છે. માનવ-પશુ સમાગમનાં અંકન આ સ્થિતિના સૂચક છે. આ રતિ-અંકનોમાં રાજ-પરિવાર તથા સામાન્ય વ્યક્તિઓ સિવાય દાઢી તથા જટાધારી અને મયુરપીચ્છિકા ધારણ કરેલ મુંડનયુક્ત મસ્તકવાળા સાધુ પણ નજરે પડે છે. સંભવ છે કે આ પ્રકારના ઉદ્દામ કામ-શિલ્પના મંદિરો પર અંકનના માધ્યમથી ધર્માચાર્યોએ તેને સંપૂર્ણ રીતે પ્રકટ કરી લોકોને એનાથી દૂર રાખવાનો મનોવૈજ્ઞાનિક પ્રયાસ કર્યો હોય. મનોવૈજ્ઞાનિક તથ્ય છે કે, જો મનુષ્યની દબાયેલી ઇચ્છાઓને પૂરી રીતે પ્રકટ થવાનો અવસર મળી જાય તો કટલાક સમય પછી સ્વયં એમાં જ સાચા-ખોટા વિચારનો વિવેક ઉત્પન્ન થતો હોય છે. ધર્માચાર્યોએ પણ સંભવતઃ સમાજમાં વ્યાપ્ત કામની ઉદ્દામ સ્થિતિને નિયંત્રિત કરવા માટે આ મનોવૈજ્ઞાનિક પ્રયોગ મંદિરો પર એમની પૂર્ણ અને સ્વચ્છંદ અભિવ્યક્તિ દ્વારા અપનાવ્યો હશે. આ જ કારણ છે કે આ પ્રકારના અસ્વાભાવિક કામ-શિલ્પોમાં કેટલીક આકૃતિઓને આ કૃત્યો પર આશ્ચર્ય કે શરમ વ્યક્ત કરતાં પણ બતાવાયાં છે.

* 'પથિક', એપ્રિલ-જૂન, ૨૦૦૦

પાદટીપ

1. Devangna Desai, 'Erotic sculptures of India A Socieo-Cultural study', Delhi, 1975.
2. Prakash Vidhya, 'Khajuraho- A study in the Cultural Conditions of Chandel society', Bombay, 1967, pp. 153-77,
3. बृहत्संहिता, ७४-२०
4. Rakhaldas Benerjee, 'The Presence of Indecent figures on religious edifices is still a puzzle', "Vede History of Orissa," Vol. II pp.400f.
5. ભોગીલાલ સાંજેસરા, 'ઇતિહાસની કેડી', પૃ.૮૭-૮૯, વડોદરા, ૧૯૪૫

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

૬. આર.ટી.સાવલિયા, 'કલાવિમર્શ', અમદાવાદ, ૨૦૦૦, પૃ.૧થી૩

૭. ભોગીલાલ સાંડેસરા, ઉપર્યુક્ત.

8. Shama Shastry, ' Significance of Temple Architecture (Proceedings and transactions of the Seventh All India Oriental Conference, Baroda, 1933, p.781

९. शिल्परत्न, अ.. ४६, श्लोक, ९-१०

१०. वास्तुरत्नाकर, गृहोपकरण प्रकरण, श्लोक, ७७-७८

11. Brijnarayan Sharma, 'Social life in Northern India', Delhi, 1966, pp. 212-13.

12. U.P. Shah, Yaksha Worship in early jain Literature, J.O.I. (baroda), Sep. 1953, Vol. III, pp.54-71

13. Ramanath mishra, 'Yaksh Cult and Iconography, pp. 52-53.

१४. मारुतिनन्दन तिवारी, 'जैन मन्दिरों मे कामशिल्प', ''कल्याण'', पृ.१७-२१.

૧૫. જિનસેનકૃત, હરિવંશપુરાણ, અ.૨૯, શ્લોક, ૧-૫.

16. L.K. Tripathi, 'The eratical Sculputures of Khajuraho and their probable explanation', ''भारती'', अंक, ३, पृ. ८२-१०४

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

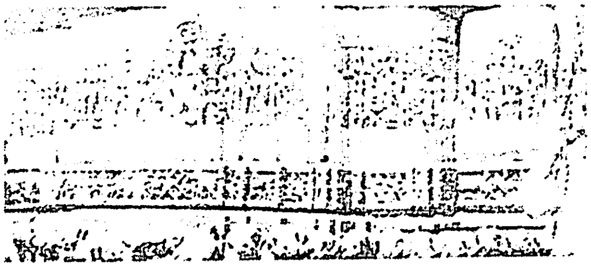

કામશિલ્પો, શિવમંદિર, બાવકા

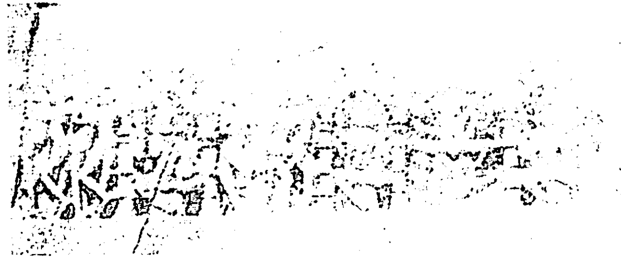

ભોગાસન શિલ્પો, શિવમંદિર, બાવકા

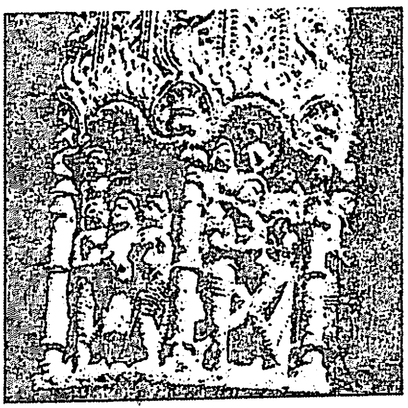

કામશિલ્પો, સૂર્યમંદિર, મોઢેરા

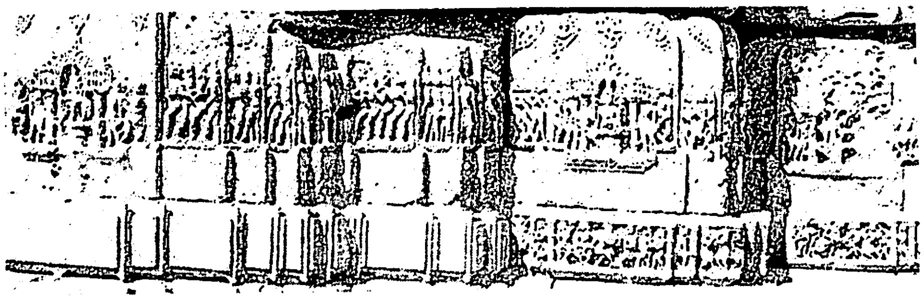

કામકલાને વ્યક્ત કરતાં શિલ્પો, રુકિમણી મંદિર, દ્વારકા

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

૧૨. પાટણની રાણીવાવ એક સૌંદર્યધામ, કલાધામ

મનુષ્ય જીવનની સૌંદર્ય ભાવના કાળે કાળે અને પ્રદેશે પ્રદેશે બદલાતી રહી છે. માનવીનું મન કલાની ખોજમાં ઊર્મિના તરંગ સાથે રસહિલોળે વિચરીને પણ અગોચર ખૂણેખૂણા ફંફોળી રસ-શૃંગારના અધિકતમ આનંદ માટે કંઈ ને કંઈ સર્જવા ભમતું જ રહે છે. પોતાની કલ્પનાસારની રચના-શોભા-આભા રચીને તેને ઉચ્ચતમ કલાનું નિરાલું' મૂર્તસ્વરૂપ સાદશ્ય કરી લે છે, ત્યારે જ તેની સમગ્ર રસરુચિ તૃપ્ત થાય છે અને સમગ્ર રસ તરબોળતામાં આપણને સાચા સૌંદર્યદર્શી કલા-માનવનાં દર્શન થાય છે.

ગુજરાતની આ વિવિધ કલાઓનો પ્રદેશ ક્યારેય સાંકડો બન્યો નથી કે તેનાં ધોરણ પણ ક્યાંય ઘટ્યાં નથી, કારણ કે હૈયાની સુઝથી, ઊર્મિની ઓળખથી અને પસંદગીના રંગોથી આલેખાતી એ પ્રત્યેક કૃતિ ગરીબજનની ઝૂંપડીથી માંડીને ભવ્ય રાજમહેલો સુધી પથરાયેલી છે, કેમ કે કલાકારની લાગણીઓને ક્યારેય મર્યાદા કે બંધન નડતાં નથી અને એ બંધનવિહીન લાગણીઓથી જ્યારે કોઈ પણ કલાકાર પોતાની સુંદરતાની ભાવનાને ગમે તે પ્રકારે જીવનમાં પ્રત્યક્ષ કરી અનુભવે છે, તેને જ સાચી ''કલા'' કહેવાય છે. અર્થાત્ કલાકારના આત્મામાં વસેલા સૌંદર્યભાવનું મૂર્તિવિધાન પછી તે શબ્દનું હોય. સૂરનું હોય, રંગનું હોય, રેખાનું હોય, વાણીનું હોય કે અન્ય કોઈ સ્વરૂપમાં હોય, પણ મૂર્તિવિધાન જ્યારે જ્યારે માનવ-હૃદયમાં સૌંદર્યનું ભાન કરાવવાની વૃત્તિ જગવનારું બની રહે છે, ત્યારે ત્યારે એ કલાના નામે જ ઓળખાયું છે. છતાં એકલી સુંદરતા એ જ કાંઈ 'કલા' નથી ગણાઈ, કેમ કે સુંદરતા એ તો આકસ્મિક છે, જ્યારે કલા સંયોજિત છે - મનુષ્યકૃત પ્રવૃત્તિ છે. આવી એક સંયોજિત કલામાંથી સર્જાઈ પાટણની 'રાણીવાવ' કે 'રાણકી વાવ'.

આ વાવ મહેસાણા જિલ્લાના પાટણ શહેરથી ઉત્તર-પશ્ચિમે બે કિ.મી. દૂર આવેલી છે. આ વાવ સરસ્વતી નદીના કિનારે છે. વાવની બાજુમાં પુરાણો કિલ્લો અને સહસ્ત્રલિંગ તળાવ આવેલું છે.

ગુજરાતની પ્રસિદ્ધ પ્રાચીન રાજધાની અણહિલવાડ પાટણની સ્થાપના અનુશ્રુતિ અનુસાર ઈ.સ.૭૪૬માં, પણ ઈતિહાસ દૃષ્ટિએ ૮૪૬માં વનરાજ ચાવડાએ કરી હતી. પાટણ ચાવડા, સોલંકી અને વાઘેલાઓનું રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક મથક રહ્યું હતું. પાટણ એ ગુર્જરેશ્વરોની રાજધાની ઉપરાંત જ્ઞાનપિપાસુ વિદ્વાનોની કર્મભૂમિ પણ હતી અને તે વિદ્યાનું અને કલાનું શ્રેષ્ઠ ધામ પણ હતું.

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

પાટણ એ ગુજરાતની રાજધાની રહી હોવાથી ત્યાં અનેક પ્રવૃત્તિઓનો વિકાસ થયેલો. સોલંકી યુગ એ ગુજરાતની કલાઓના વિકાસનો સુવર્ણ યુગ ગણાયો હતો. સમૃદ્ધિની રેલમછેલથી છલકાતા ગુજરાતમાં તે વખતે કલા અને કલાકારનું આગવું સ્થાન હતું. એ સમયના અભૂતપૂર્વ કલાકોતરણીનાં સ્થાપત્યો આજે પણ એ સુવર્ણ યુગની કલા ભાવનાનાં સાક્ષી બનીને સૌ કોઈને આકર્ષે છે.

ગુજરાતમાં પથ્થરની જે સુંદર અને અલંકૃત વાવો જળવાઈ રહી છે. તેમાં સૌથી પ્રાચીન વાવ રાણકીવાવ છે. આ વાવ ચૌલુક્ય રાજા ભીમદેવ ૧લા (ઈ.સ.૧૦૨૨ થી ૧૦૬૪)ની પત્ની રાણી ઉદયમતીએ બંધાવી હોવાનો ઉલ્લેખ ''પ્રબંધચિંતામણી''માં આવે છે. રાણી ઉદયમતી સંસ્કારશીલ, લાગણીશીલ અને કલાપ્રેમી તથા ધાર્મિક વૃત્તિની હતી, જેનો ખ્યાલ આ વાવનું સ્થાપત્ય અને શિલ્પ-સમૃદ્ધિ જોતાં આવે છે. ઈ.સ. ૧૯૮૬માં ભારત સરકારનાં પુરાતત્વ ખાતા તરફથી એનું ખોદકામ-સમારકામ કરવામાં આવ્યું. એમાંથી રાણી ઉદ્યમતીની સુંદર પ્રતિમા પણ મળી આવી છે. અહીંથી મળેલ શિલ્પાવશેષ-સમૃદ્ધિ પરથી એ ગુજરાતની સર્વોત્તમ કોતરણીવાળી વાવ હોવાનું માલુમ પડે છે આ વાવમાંનાં શિલ્પોને મોઢેરાના સૂર્યમંદિરના અને આબુ પરના આદિનાથ મંદિરનાં શિલ્પો સાથે સરખાવી શકાય.

આ વાવનું બાંધકામ પૂર્વ-પશ્ચિમ થયેલું છે. વાવનું પ્રવેશદ્વાર પૂર્વ તરફ અને કુંડ (કૂવો) પશ્ચિમે આવેલ છે. મૂળમાં આ વાવ સાત મજલાની હતી. શિલ્પશાસ્ત્રના ગ્રંથોમાં આપેલા વાવના પ્રકારો જોતાં આ વાવને ''નંદા પ્રકાર''ની ગણવી જોઈએ. હાલમાં પ્રવેશ, બંને બાજુની દીવાલો, પગથિયાં, થોડા મંડપ, કૂવાની પાછલી દીવાલ અને પાંચ મજલા જળવાયા છે. દીવાલમાં સાત પડથાર છે. નીચેથી ઉપર તરફ જોતાં છ મજલા સુધી દીવાલમાં શિલ્પો જળવાયાં છે. પ્રથમ મજલો તૂટી પડ્યો છે. આ વાવ ૬૫ મીટર લાંબી અને ૨૦ મીટર પહોળી છે. કૂવાનો ભાગ ૨૮ મીટર ઊંડો છે.

૧૧મી સદીના ગુજરાતના લોકજીવનના ઉચ્ચત્તમ કલા-સંસ્કારો અને સૌંદર્યનિષ્ઠાની આ વાવ હૂબહૂ દ્યોતક છે. અહીં પથ્થરોમાં કંડરાયેલી કવિતા છે. સુંદર અને રમણીય ભાવાવેશ અભિવ્યક્ત કરતા આ પથ્થરો પણ ગરવા ગુજરાતીઓની સૌદર્યઝંખના અને મનુષ્યની કલામાત્રનાં જીવંત પ્રતીકો છે. જ્યારે ૧૧માં સૈકામાં આ વાવ બંધાતી હશે ત્યારે શિલ્પકલાના પારંગતો દ્વારા પથ્થર પર થતા સંયમિત પ્રહારોથી, ટાંકણાના ગૂંજનથી આ વાવ છલકાતી, મહેકતી હશે. આ વાવ કલારસિકો અને સૌંદર્યના જિજ્ઞાસુઓ માટેનું એક નયનરમ્ય કલાધામ છે. આ વાવનાં શિલ્પોમાં ચૈતન્યનો ધબકાર છે. સુડોળ અંગો અને તે અંગલયથી સર્જાતા કમનીય અંગવળાંકો એ સુંદરતાને વધુ સુરેખ કરી આપે છે. કોમળતાને પ્રસ્થાપિત કરનારા પથ્થરોમાં પણ એ સમયની ગુજરાતની કલા-કૌશલ્યપૂર્ણ જીવનશૈલીનું અહીં ઉજ્જવળ પ્રતિબંબ પડે છે. અહીંનાં નારી-શિલ્પો લાવણ્ય, લજ્જાભર્યાં અંગ મરોડ અને અનુપમ દેહલાલિત્યથી શોભી રહ્યાં છે.

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

આ વાવની વિપુલ શિલ્પસમૃદ્ધિમાં શૈવ, વૈષ્ણવ શક્તિ સંપ્રદાયને લગતાં અનેક શિલ્પો જોવા મળે છે. શૈવ સંપ્રદાયનાં શિલ્પોમાં શિવ, તેના યુગલ સ્વરૂપ, ઈશાન સ્વરૂપ, ગણેશ અને પરિવારના દેવતાઓનાં શિલ્પો છે.

વૈષ્ણવ સંપ્રદાયમાં વાવના પડથારમાં સળંગ પેનલમાં વિષ્ણુનાં ચોવીસ સ્વરૂપની પ્રતિમાઓ, દશાવતાર પૈકી વરાહની શાસ્ત્રોક્ત વિધાનવાળી પ્રતિમા, વામનજીની આકર્ષક મૂર્તિ, રામ, બલરામ, બુદ્ધ અને કલ્કી અવતારની ઘોડેસ્વાર પ્રતિમા અનેરું આકર્ષણ ઊભું કરે છે. ઉપરાંત લક્ષ્મી નારાયણની બેઠેલી અને ઊભેલી તેમજ મહાલક્ષ્મીની સ્વતંત્ર સુંદર પ્રતિમા સાથે દેવતા પરિવારનાં ઉત્કૃષ્ટ શિલ્પો કંડારેલાં છે.

શક્તિ સંપ્રદાય કે દેવી પ્રતિમાઓમાં લક્ષ્મી, પાર્વતી, સરસ્વતી, સપ્તમાતૃકાઓ, ચામુંડા તથા દુર્ગાનાં વિવિધ સ્વરૂપો અને તંત્રગ્રંથોને આધારે ઘડાયેલાં અનેક શિલ્પો છે. અહીં ગૌરીના બાર સ્વરૂપો ઉપરાંત પાર્વતી તથા પંચાગ્નિ તપ તપતા પાર્વતી અને એક પગે ઊભા રહી કૌપિન ધારણ કરેલ ઉમાનાં અનુપમ શિલ્પોનું પ્રાધાન્ય જોઈ શકાય છે. ૨૦ હાથવાળા મહિષમર્દિની અને ભૈરવના શિલ્પો ગ્રંથોમાં આપેલા વર્ણનને આધારે ઘડાયેલાં જણાય છે બ્રહ્મા, સૂર્ય, દિક્પાલોનાં શિલ્પો મનોહર છે. બ્રહ્મા-સાવિત્રી, ઉમા-મહેશ્વર, ગણેશ-શક્તિ, કુબેર-શક્તિનાં સુંદર યુગલ સ્વરૂપો ઉલ્લેખનીય છે. મહાલક્ષ્મી, વિશ્વરૂપ વિષ્ણુની પ્રતિમા તથા તાંત્રિક દેવી શિલ્પો અને યોગિનીઓ તથા સપ્તમાતૃકાના તથા હનુમાનજીનાં શિલ્પો આકર્ષક છે.

વાવના કૂવાની દિવાલોમાં દેવ-દેવીઓનાં શિલ્પો તથા શેષશાયી વિષ્ણુનું ઉત્કૃષ્ટ શિલ્પ પ્રવાસીઓને દિગ્મૂઢ બનાવી દે છે.

પ્રવાસી દર્શકોને સ્તબ્ધ બનાવી દેતાં અપ્સરાઓનાં વિવિધ શિલ્પો છે. નૃત્યના આરંભ પૂર્વે પગમાં ઝાંઝર બાંધતી સ્ત્રીની શૃંગાર-મુગ્ધતા અને નિર્દંભ અભિનયનું આકર્ષણ તરત જ આગંતુકની આંખની અનિમેષ કરી દે છે.

સ્નાન કરી બહાર આવતી નારીની લહેરાતી કેશલતામાંથી ટપકતાં જલબિંદુઓની મોતી સમજી હંસ પોતાના મોંઢામાં ઝીલે છે. પોતાના આ દશ્યને નિહાળીને સ્તબ્ધ થયેલ યૌવના પ્રવાસી-દર્શકોને પણ સ્તબ્ધ બનાવી દે છે. ઉપરાંત પત્રલેખિની, દર્પણ કન્યા, અંજન શલાકાથી આંખમાં સૂરમો આંજતી યૌવનાઓની કૌમાર્યપૂર્ણ દેહલતા અને પ્રસન્ન મુખભાવ દ્વારા સ્ત્રી-પુરુષની આદિકાળથી ચાલી આવતી સંસારયાત્રાના આ વાવમાં પડઘા સંભળાય છે.

વાવના સ્તંભો અને દીવાલોમાં વેદમાં બતાવેલ સ્વસ્તિક, પૂર્ણ કુંભ, અમરવેલ, કીર્તિમુખ અને કલ્પવૃક્ષનું અંકન તેમજ રામાયણ, મહાભારતના કથા પ્રસંગોનાં શિલ્પો, ઉપરાંત લોકજીવનનાં શિલ્પોનું બારીકાઈથી કરેલું કોતરકામ સિદ્ધહસ્ત કલાકારની સિદ્ધિનું સોપાન જણાય છે. ખરેખર, આ રાણકીવાવ પથ્થરમાં કંડારેલું કલા-સૌંદર્યનું મહાકાવ્ય છે.

* 'ગુજરાત', દીપોત્સવી, સં.૨૦૫૧

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

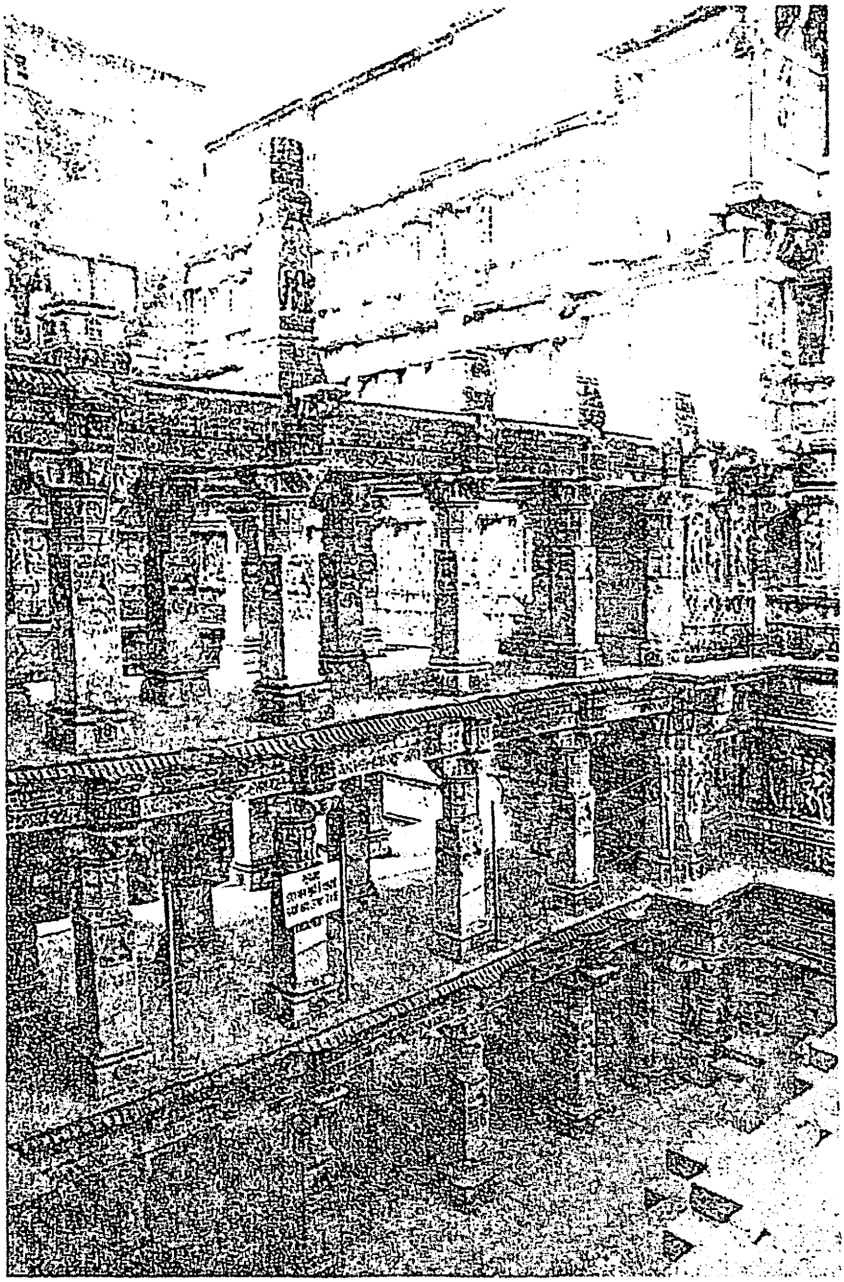

રાણીવાવ, પાટણ

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

૧૪. ગુજરાતની શિલ્પસમૃદ્ધિમાં લોકકલાનાં પ્રતિબિંબો

લોકકલા એ તત્કાલીન સમાજની સ્વયંભૂ પ્રવૃત્તિ છે, પ્રજાના ત્યારના જીવનને તે કઈ રીતે સમૃદ્ધ અને પરિપુષ્ટ કરતી હતી એ આસ્વાદવાનું સાધન છે. તેમાં એમને બહારની બનાવટો કે દેખાડાની જરૂર લાગતી નથી. પ્રજાની પોતાની ભૂમિ, પોતાનાં સાધનો અને પોતાની વાણીમાં તે પ્રકટ થાય છે. એને શિષ્ટ કલાનાં વ્યાકરણ કે નિયમોની પડી હોતી નથી. એને તો તત્કાલની જીવનપ્રણાલી, દેશકાલ, ઋતુઓ અને જીવનમર્યાદાઓમાં જે આનંદ કે અનુભવો પ્રાપ્ત થાય અને પ્રકટ સ્વરૂપ આપવામાં જ મોજ મળે છે, એટલું જ બસ છે. તેથી જ એમાં પ્રામાણિકતા, સચ્ચાઈ અને જામ હોય છે. જે પળે એમાં કોઈ સુધારાવધારા કે બહારની ટાપટીપ ઉમેરવાનો પ્રયત્ન થાય છે તે જ વખતે એમાંથી લોકકલાનું તત્ત્વ ઊડી જાય છે.

ભારતના પ્રાંતેપ્રાંતમાં લોકભાષા અને લોકકલાએ એ રીતે યુગની પ્રધાન ભાવનાઓ અને આદર્શોને વિશાળ જનસમુદાયમાં પ્રતિષ્ઠા અને સન્માન અપાવ્યા છે. દેશના સંસ્કૃતિ કાલમાં જ્યારે મહાકાવ્યો અને ગ્રંથો રચાતાં હતાં ત્યારે પણ નગરોથી દૂર વસેલી ગ્રામજનતાએ મંદિરોને શિલ્પો, ચિત્રપટોથી સભર બનાવી તેમજ વસ્ત્રો, વાહનો અને પશુઓના શણગાર દ્વારા કલાપ્રેમ વ્યક્ત કર્યો છે.

લોકકલામાં જનસમાજનાં વિસ્તારવાળાં ઘરોમાં એમના મનોભાવોનું ચિરંજીવ તત્ત્વ ગર્ભાયેલું હોય છે. તેથી દરેક વસ્તુના અસલ રૂપનિર્માણમાં એમની સર્જનશક્તિનું પ્રતિબિંબ દેખાય છે. લોકકલા પણ લોકમાનસ અને લોકજીવન જેટલી જ પુરાણી છે. એમાં અનેક જમાનાની સર્જનભાવનાનાં કલાસ્વરૂપો ઝળહળી ઊઠ્યા છે. અનેકની કૃતિઓના એ સમુદાયને અખંડરૂપે આલોકવાનું આજની દૃષ્ટિથી સરળ બનતું નથી.

કલા સર્વત્ર ફાલતી. એના અનામી સર્જકોને ઓળખવા હોય તો એમની સાદી કલાકૃતિઓ કે સાદાં કલાસ્વરૂપોમાં જ એમને શોધવા જોઈએ. એ કલાકૃતિઓમાં ચિરયૌવન ઝગારા મારે છે. કંઈક મધૂરું મનોહર રચવાની કે કરવાની વૃત્તિથી એમણે સુશોભનો કર્યાં, અલંકારો અને વસ્ત્રોમાં તે ઉતાર્યાં. રસવૃત્તિ વિકસાવી અને કંઈક

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

ફેરબદલીઓ કરી શુદ્ધ લોકકલાને સ્વરૂપ આપ્યાં. એમાં કોઈ મહાન કલાસ્વામીએ જશ ન લીધો, કે ન કોઈએ પોતાની છાપ મારી. એ બધાં સ્વરૂપ પ્રજાજીવનના પારણામાંથી જ બહાર પડ્યાં છે.

લોકજીવન અને લોકસંસ્કૃતિમાં રસ ધરાવતા અભ્યાસીઓ મોટેભાગે ઘડનાર પોતે જ હોય છે. એમાં જીવનવ્યવહારમાંથી નીપજેલું લાગણીનું સંવેદન વાચા પામ્યું હોય છે.

લોકકલાના આવા કેટલાક નમૂનાઓ ગુજરાતની પ્રાચીન શિલ્પસમૃદ્ધિમાં જળવાયેલા દૃષ્ટિગોચર થાય છે, જેમાં ગુજરાતની લોકજીવનની સરવાણી વહેતી જોઈ શકાય છે.

ભારતવર્ષમાં પાષાણયુગમાં માનવી પશુ-પક્ષી અને મનુષ્યની રોજિંદી ક્રિયા-પ્રક્રિયાના આકારો પથ્થરમાં ઉતારવા મથ્યો હોય તેવા કેટલાય નમૂનાઓ પથ્થરયુગી વસાહતોનાં ખોદકામમાંથી મળી આવ્યા છે. તામ્રયુગી વસાહતોમાંથી પણ કેટલીક તામ્રની અને પથ્થરની લોકકલાને પ્રદર્શિત કરતી આકૃતિઓ ઉપલબ્ધ થઈ છે. મૌર્યકાલ અને તે પછીના કાલમાં શિલ્પકલાનો ખૂબ જ વિકાસ થયેલો જોઈ શકાય છે, જેમાં પણ આવાં લોકકલાનાં અનેક શિલ્પો નજરે પડે છે, જે તત્કાલીન સમાજજીવનનું પ્રતિબિંબ પૂરું પાડે છે. ગુજરાતમાં સાબરકાંઠા જિલ્લાના શામળાજી નજીકના દેવની મોરીના ખોદકામમાંથી મળેલ સ્તૂપની જગતિ ઉપર અર્દિત પટ્ટિકા (અડદિયાની પટ્ટી)નું લોકશિલ્પ પથ્થરના કે ઈંટના ઊભા કે આડા પટ્ટામાં નાના નાના ચોરસ ખાડાઓ કરી કોતરવામાં આવેલું છે. આવા ખાડાઓ સમચોરસ અને ઊભી, આડી તથા ત્રાંસી રેખાઓથી જોવામાં આવે તો હારબંધ દેખાય છે. આ અર્દિત પટ્ટિકાનું લોકશિલ્પ છેક ક્ષત્રપકાલથી આદ્યપર્યંત થયેલી કોતરણીમાં જોવા મળે છે. આ ઉપરાંત સ્તૂપમાંથી મળેલ બૌદ્ધમૂર્તિઓ, સ્થંભાવલીઓ, પટ્ટિકાઓ અને ભરણીના ભાગ ઉપર થયેલ કંડારકામમાં લોકકલાની ઝાંખી ઊપસી આવે છે. દેવની મોરીના સ્તૂપને કંઈક અંશે મળતા તત્કાલીન મીરપુર ખાસ (પાકિસ્તાન)ના સ્તૂપમાંથી પ્રાપ્ત બુદ્ધમૂર્તિઓનું ભાસ્કર્ય, ખાસ કરીને મુખાકાર અને મુખભાવમાં સ્થાનિક લોકકલાની અસર નજરે પડે છે.

મૈત્રકકાલમાં નિર્માણ પામેલાં મંદિરો, વાવો, કુંડો વગેરે સ્થાપત્યોના કંડારકામ ઉપર ગુપ્તકાલીન ચૈત્યક્ક્માનનું અને અમુક પ્રકારના રૂપકામ સિવાય લોકકલાની સંપૂર્ણ અસર દેખાય છે. મૈત્રકકાલનાં મંદિરો મહદ્ અંશે ગુજરાતની સ્થાનિક બાંધણી અને સ્થાનિક લોકકલાનાં અંગો કહી શકાય. આવાં મંદિરોમાં ગોપ, ખિમેશ્વર, બિલેશ્વર, વિસાવાડા, હરિસિદ્ધમાતા - મિયાણી, ઘુમલી, કળસાર વગેરે ગણી શકાય.

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

રાષ્ટ્રકૂટ, સૈંધવ અને ચાપકાલ દરમિયાન ગુજરાતની શિલ્પસમૃદ્ધિ ઠીકઠીક અંશે ગુપ્તકાલીન અસરવાળી દેખાય છે, પણ આ શિલ્પોમાં ગુજરાતની આગવી લોકશિલ્પ-કલાની અસર તો વરતાય જ છે.

ખાસ કરીને ઇસુના સાતમાં સૈકાથી દસમા સૈકા સુધીમાં બંધાયેલા મંદિરોમાં લોકકલા મળી હોવાનું જણાય છે. આ સમયનાં મંદિરોનાં શિલ્પોનાં વેશપરિધાન અને આભૂષણોમાં ચોખ્ખી સ્થાનિક અસર દેખાય છે. રોડા, વઢવાણનું રાણકદેવીનું મંદિર વગેરેનાં મૂર્તિ વિધાનમાં તથા ભદ્ર ઉપરના કંડારકામમાં અને રૂપપટ્ટિકામાં રાજસ્થાન, મધ્યપ્રદેશ, મહારાષ્ટ્ર વગેરેનાં સમકાલીન એકાંકી મંદિરો જેવી શૈલી દેખાય છે, છતાં ગુજરાતે પોતાનાં આગવાં અંગોનો વિકાસ કર્યો હોય એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. ઉપરોક્ત મંદિરોમાં જોવા મળતી ફુલપટ્ટિકાઓ ગુજરાતના વારસાગત કાષ્ઠકામમાં નજરે પડે છે. ટાચકાઓની પટ્ટી (લુમ પટ્ટિકા) ગુજરાતની લોકકલાનું આગવું અંગ છે. આવી પટ્ટિકાઓ ગુજરાતભરમાં પુરાણા કાષ્ઠ કામમાં જોવા મળે છે.

સોલંકીકાલ દરમિયાન ગુજરાતમાં દરેક પ્રકારનાં બાંધકામો અંગેની વ્યવસ્થિત પીઠ (કેન્દ્ર) શરૂ થઈ હોય એમ સ્પષ્ટ દેખાય છે. આ પીઠના સોમપુરા સ્નાતકો કે ગુરુ પરંપરા જાળવનાર કારીગર વર્ગે શિલ્પકામમાં લોકકલાને ખૂબ આદર આપ્યો જણાય છે. ગુજરાતના સોમપુરા શિલ્પીઓએ તથા બીજા સલાટોએ ગુજરાતની લોકકલાને મૂર્તિવિધાનમાં અને બીજી કોતરણીમાં પચાવી હોવાનું તે કલાના પ્રાપ્ત નમૂનાઓથી પ્રતીત થાય છે. ગુજરાતમાં વપરાતાં વિવિધ પરિવાહનનાં સાધનો, લોકજીવન, વેશભૂષાં, આભૂષણો, કેસગુંફન અને વસ્ત્રપરિધાનને શિલ્પીઓએ મૂર્તિવિધાનમાં સુંદર રીતે વણી દીધું છે.

આ કાલમાં ગુજરાતના ગ્રામ વિસ્તારમાં વસતા સાધારણ કારીગરોએ એ યુગની સત્તાવાર સોલંકી શ્રેણીનું અમુક બાબતમાં અનુકરણ કર્યું છે, જ્યારે અમુક બાબતમાં લોકકલાનાં અંગોને વિકસાવ્યાં છે. જેમ કે પોશીના પટ્ટામાં આવેલ મહાદેવના મંદિરનું બાંધકામ સોલંકી શ્રેણીને અનુસરે છે છતાં એ મંદિરના સ્તંભો ઉપર કોતરાયેલ કળશકન્યા, ચામરધારિણી વગેરેનાં શિલ્પો લોકકલાથી સભર છે. આ જ રીતે પંચમહાલ જિલ્લો, સૌરાષ્ટ્રના કેટલાંક ભાગો અને સાબરકાંઠાના અમુક ભાગોનાં તથા સંશોધકો માટે લોકસાહિત્યનો અને લોકકલાનો પરિચય કેળવવો અનિવાર્ય બની જાય છે. લોકસંસ્કૃતિનાં અંગપ્રત્યાંગોનું નિરૂપણ કરવા માટે એકલી પ્રત્યક્ષ નિરીક્ષણની સ્થૂલ દૃષ્ટિ કામ આવતી નથી. એની સાથે સાથે ઇતિહાસમાંથી મળતું દર્શન તથા પ્રજા પ્રજા વચ્ચેના સંપર્કોનું તુલનાત્મક અધ્યયન પણ આવશ્યક બને છે.

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

લોકકલાની વાત કરીએ તો લોકજીવનમાં સાહજિક બની ગયેલી કપડાનાં ભરતની કલા, ગૃહસુશોભનોની કલા, જુદી જુદી જાતિઓના પહેરવેશનું અને આભૂષણોનું વૈવિધ્ય એ કાંઈ અમસ્તું ઊભુ થયું નથી. આ બધી ગૃહકલાઓ તથા હસ્તકલાઓ પાછળ જે સંસ્કૃતિની ભૂમિકા રહેલી છે તેમાં લોકસમાજની પ્રકૃતિપરાયણતા કારણભૂત મનાઈ છે.

આપણું લોકજીવન સર્વાંશે પ્રકૃતિપરાયણ છે. આવી પ્રકૃતિને ખોળે રમતાં ગ્રામ બાળકો જન્મથી જ પ્રકૃતિની સાથે એકરૂપતા કેળવે છે. એટલે જ એમના જીવનમાં પ્રકૃતિનાં અનેકવિધ તત્ત્વોને સ્થાન હોય છે. આવી રીતે જન્મેલું અને પ્રેરાયેલું જે લોકજીવન છે એમાં ભક્તિ, શક્તિ અને સૌંદર્યનો અનુપમ સમન્વય સધાયો હોય એ સ્વાભાવિક છે.

આમ, લોકજીવનમાં જોવા મળતી સમૂહજીવનની કલા એ બહારથી આવેલી હોતી નથી. પરંતુ જીવનમાંથી જ અથવા જીવન સાથે એ જડાયેલી હોય છે. લોકકલા એ જીવનના સાદા પોત ઉપર ચોડેલું ઉપરનું થીંગડું માત્ર નથી; એ તો પોતાની સાથે જ તૈયાર થયેલી રંગરંગીન ભાત છે. તેમ ગ્રામજીવનની કલા એ પણ આગંતુક વસ્તુ નથી, એ તો જીવન સાથે અને જીવનમાંથી જ અવતરણ પામેલી કલા છે. લોકકલા એ લોકોના જીવનના વ્યવહારમાંથી નીપજેલી છે. આ કલા કાંઈ લોકોને રીઝવવા માટે રચાઈ નથી; એ તો 'સ્વસુખાય' રચાયેલી છે. એમાં જોનાર અને અનુભવનાર મંદિરોમાં લોકકલાનો ઠીકઠીક વિકાસ થયેલો નજરે પડે છે. સૌરાષ્ટ્રનાં કેટલાક સોલંકીકાલીન મંદિરોનાં શિલ્પોમાં કારીગરોએ લોકકલાને મંદિરોનાં મંડોવરો, રંગમંડપો, સભામંડપો, ભદ્રભાગ અને વિત્તાનમાં ઇરાદાપૂર્વક ઉતારી હોય એમ સોલંકીકાલીન શિલ્પોના નમૂનાઓ ઉપરથી જોઈ શકાય છે. ત્યાર પછીના સમયમાં મંદિરોમાં આ પ્રકારે લોકકલાના નમૂનાઓ અવિરતપણે કંડારેલા દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

લોકકલાની શિલ્પશૈલી ખાસ કરીને વધારેમાં વધારે ખાંભી-પાળિયાઓમાં વિકસેલી જોવા મળે છે. સાધારણ કારીગરોથી માંડીને સારા શિલ્પીઓ અને આદિવાસી કારીગરોએ ખાંભીઓને લોકકલાના ઉત્કૃષ્ટ નમૂનાઓ બનાવ્યા છે. એક હાથમાં ભાલો ધારણ કરી અશ્વ ઉપર સવાર થઈ ભૂંડનો શિકાર કરતા અજેપાળ આરસની ખાંભીઓ લોકશિલ્પને વાચા આપતી છેક આઠમા સૈકાથી માંડીને ચૌદમાં સૈકા સુધીમાં કંડારાયેલી ગુજરાતમાં અનેક ઠેકાણે નજરે પડે છે. દેલમાલની જેઠ્ઠી પહેલવાનોની ખાંભીઓ, પોળોની કેન્યાટા મહાદેવ મંદિર નજીક ટેકરા ઉપરની ખાંભીઓ વગેરે પહેલવાનોનાં લોકશિલ્પના પ્રતીક સમી છે. પોળોના જંગલમાં સારણેશ્વર મહાદેવ પાસેની, શામળાજીના રણછોડરાય મંદિરના પ્રાંગણમાં તથા સોખડાના વૈજનાથ મહાદેવ મંદિરની ખાંભીઓમાં શિવપૂજા કરતા મનુષ્યોનું શિલ્પાંકન લોકકલાના અંગોનો વિકાસ દર્શાવે છે.

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

સોલંકીકાલ અને તે પછીના સમયની ખાંભીઓમાં ઘોડેસ્વાર, ઊંટસવાર, રથમાં બેઠેલ, બળદગાડીમાં બેઠેલ, પાયદળ ચાલતા એમ જુદી જુદી રીતિઓના મનુષ્યોનું ખાંભીઓમાં થયેલું અંકન ગુજરાતની લોકકલાનો સંપૂર્ણ વિકાસ થયાનું સૂચવે છે.

ગુજરાતની રાજસત્તા મુસ્લિમ બાદશાહોના હાથમાં ગયા પછી મંદિરોનાં બાંધકામોમાં ઓટ આવી, પણ મસ્જિદોનાં બાંધકામોમાં થયેલું કંડારકામ, ખાસ કરીને ફૂલવેલો, ભૂમિતિના કોણોવાળી જાળીઓ, વૃક્ષો, વેલીઓ વગેરેનાં કંડારકામથી ગુજરાતની લોકકલાને આદર આપ્યો છે.

પંદરમાં અને સોળમા સૈકામાં અને ત્યાર પછી બંધાયેલાં કેટલાંક હિંદુ અને જૈન મંદિરોમાં કારીગરો સોલંકી શ્રેણી વિસરી ગયા હોઈને આવા બાંધકામમાં ઝીણી કોતરણી, ફૂલવેલો વગેરેને વધારે પડતો ઓપ આપી જૂનું મૂર્તિવિધાન સારું દેખાડવાના પ્રયત્નો કર્યાં છે. સાથોસાથ મૂર્તિવિધાન થોડું ભારે અને અણઘડ બન્યું હોવાથી લોકકલાની અસર થઈ હોય એવું દેખાય છે. આ કાળનાં મંદિરોની મૂર્તિઓમાં આભૂષણો, વેશભૂષા, વગેરેમાં તત્કાલીન સમાજમાં પ્રચલિત ઘરેણાં અને વસ્ત્રપરિધાનનું પ્રતિબિંબ પડેલું જોઈ શકાય છે. આમાંની કેટલીક મૂર્તિઓ તો લોકકલાના ઉત્તમ નમૂનાઓ ગણાય છે. જેમ કે દૂધરેજના મંદિરનાં શિલ્પો, સુપેડીના મોરલી મનોહરનાં મંદિર અને દેવગામના હેમજામાતાના મંદિરનાં શિલ્પોને ગણી શકાય.

કેટલાક લોકશિલ્પને કે મૂર્તિવિધાનને બેડોળપણું ગણે છે અને એ નજરે જુએ છે. પરંતુ સ્થાનિક કારીગરો પોતાની નજરે જે જુએ તેવું કંડારવાનો પ્રયત્ન કરે એને બેડોળપણું કહેવું યોગ્ય નથી, કેમ કે એ જનમાનસ અને સમુદાયની કલા છે. જે લોકશિલ્પમાં લોકહાર્દના ધબકારા સંભળાય એ જ ખરું લોકશિલ્પ - લોકકલા.

* 'કુમાર', અંક ૮૬૧, ઑક્ટોબર,૧૯૯૯

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

મહાકાલીની કાષ્ઠમૂર્તિ (પાટણ)

ગાત્રંડા માતા - વલ્લભીપુરના બુદ્ધેશ્વર મહાદેવનું
સંવતના ૧૯મા સૈકાનું લોકશિલ્પ

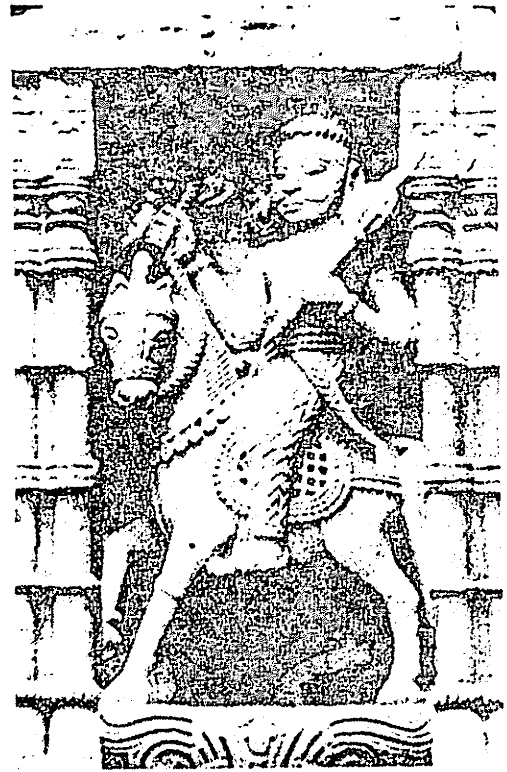

ભીમ,વડનગરના હાટકેશ્વર મંદિરનું
૧૬મા સૈકાનું એક લોકશિલ્પ

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

ખાંભીનું લોકશિલ્પ - ૧૮મો સૈકો (શિહોર)

લોકશિલ્પનાં કાર્તિકેય - સંવતનો ૬ ઠ્ઠો સૈકો (ઢાંક)

સંવત ૧૫મા સૈકામાં લોકશિલ્પમાં ચામરધારિણી (પોશીનો પટ્ટો)

અજપાલની ખાંભી-દેલમાલનું ૧૩મા સૈકાનું લોકશિલ્પ

કિશનગઢના ચામુંડા મંદિરના સભામંડપની પેનલ ઉપરથી તૈયાર કરાવેલા ગૌખેલનું લોકશિલ્પ

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

૧૫. જૈન શાસનદેવી પદ્માવતીની વિભાવના અને સ્વરૂપ

જૈન પરંપરામાં શાસનદેવી પદ્માવતી રિદ્ધિ-સિદ્ધિની દાતા તરીકે લોકપ્રિય છે. ત્રેવીસમાં તીર્થંકર પાર્શ્વનાથની એ યક્ષિણી છે.

જૈન ધર્મની બંને પરંપરામાં પદ્માવતીને યક્ષિણી તરીકે સ્વીકારી છે. પદ્માવતી એ શ્રી મા દેવતા અને જૈનધર્મના ઉદ્‌ગમ સ્થાન મગધની નાગ સ્વરૂપની દેવીનું મિશ્રણ હોવાનું મનાય છે.

દુનિયાના બધા ધર્મોમાં એક યા બીજા સ્વરૂપે શક્તિ ઉપાસના જોવા મળે છે. 'શક્તિ' શબ્દ સંસ્કૃત ધાતુ स्क् પરથી બન્યો છે. જેનો અર્થ સમગ્ર વિશ્વમાં વ્યાપેલી દિવ્ય શક્તિ થાય છે. જૈન ધર્મમાં શક્તિની ઉપાસના તીર્થંકરોની પરિકર દેવી તરીકે કરવામાં આવે છે. હિંદુધર્મની અસરને કારણે જૈનધર્મમાં પણ પોતાની કામનાઓ પરિપૂર્ણ કરવા માટે કેટલાક તાંત્રિક વિધિવિધાન દાખલ થયા. આ કારણે વૈદિક ધર્મની જેમ જૈનધર્મમાં પણ અનેક દેવોની કલ્પના રજૂ થતાં તે તે દેવોનાં પૂજન-અર્ચન શરૂ થયાં. આવા દેવોમાં કેટલાક હિંદુ દેવોને આયુધોના ફેરફાર સાથે જૈનધર્મમાં સ્થાન મળ્યું છે. તેમાં ખાસ કરીને તીર્થંકરની સાથે પરિવાર દેવો યક્ષો, શાસનદેવીઓ, વિદ્યાદેવીઓ વગેરે જૈનધર્મના મૂર્તિશાસ્ત્રમાં વિશિષ્ટ સ્થાન ધરાવે છે. આ સર્વમાં પાર્શ્વનાથનાં શાસનદેવી (યક્ષિણી) પદ્માવતીનું વિશેષ મહત્ત્વ જોવા મળે છે.

જૈનોમાં પદ્માવતીનું સ્થાન એક તાંત્રિક દેવી તરીકે ઊંચું છે. એની ઉપાસના માટે કવિ શેખર શ્રી મલ્લિષેણસૂરિ વિરચિત ''ભૈરવ પદ્માવતી કલ્પ'' નામનો ગ્રંથ ઘણો પ્રસિદ્ધ છે.

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

વૈદિક ધર્મમાં પદ્માવતીની કલ્પના તો છે જ. દેવી-કવચમાં 'पद्मावती पद्मकोशे' જણાવી એનું સ્થાન પદ્મકોશ ઉપર હોવાનું નોંધ્યું છે. નારદીય પુરાણમાં એનું પૂજન, બલિદાન, ઉપાસનાનાં વિધાનો આપ્યા છે. રુદ્રયામલમાં પદ્માવતીનું પૂજન-અર્ચન કરવાનું દર્શાવ્યું છે.

આ ઉપરાંત શ્રી ચન્દ્રસૂરિ વિરચિત 'અદ્ભુત પદ્માવતી કલ્પ', શ્રી ઇન્દ્રનન્દિ કૃત શ્રી પદ્માવતી પૂજનમ્, રક્ત પદ્માવતી કલ્પ, પદ્માવતી સ્તુતિ, શ્રી પદ્માવતી સહસ્રનામસ્તોત્રમ્, શ્રી જિનપ્રભસૂરિ વિરચિત પદ્માવતી ચતુષ્પદિકા, શ્રીધરાચાર્ય વિરચિત શ્રી પદ્માવતી સ્તોત્રમ્, શ્રી પદ્માવતી કવચમ્ વગેરે તંત્રગ્રંથોમાં પદ્માવતીની ઉપાસના અંગેનાં વિધાનો આપેલાં છે. જ્ઞાનાર્પવતંત્રમ્ અને નિરુત્તરતંત્રમાં પદ્માવતી (ત્રિપુર ભૈરવી સ્વરૂપ) ને શ્રીકુલની દેવી તરીકે માનવામાં આવતી હોવાનું જણાય છે. ઉપરાંત 'નિત્યશોવિકાર્ણવકાર'માં સોળ નિત્યાઓમાં પદ્માવતીનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હોવાનું નોંધ્યું છે. 'સાધનમાલા' ગ્રંથમાં બૌદ્ધ દેવી તારા સાથે પદ્માવતી કેટલુંક સામ્ય ધરાવતી હોવાનો નિર્દેશ છે. શ્રીનયનવિમલસૂરિ (ઇ.સ.૧૧મી સદી)એ ''શંખેશ્વર પાર્શ્વનાથ સ્તવન''માં પદ્માવતીને સરસ્વતી, દુર્ગા, તારા, શક્તિ, અદિતિ, લક્ષ્મી, કાલી, ત્રિપુરસુંદરી, ભૈરવી, અંબિકા અને કુંડલિની કહીને સંબોધી છે. કેટલેક સ્થળે પદ્માવતી દેવીને હ્રીંકર કહી છે. હ્રીંકર એ એમનું અક્ષર સ્વરૂપ છે.

દેવી પદ્માવતીની ઉપાસના મંત્ર, જાપ અને યંત્ર સિદ્ધાર્થ, પંચોપસાર, અષ્ટોપચાર અને ષોડ્શોપચાર દ્વારા કરવામાં આવે છે. પદ્માવતી દેવી વિશેની ૧૪૮ રચનાઓ ''તંત્રોનું તારણ'' નામના ગ્રંથમાં મંત્રતંત્ર અંગેની અનેક કૃતિઓની સૂચિમાં આપેલી છે.

શ્રી મલ્લિષેણસૂરિ રચિત ''ભૈરવ પદ્માવતી કલ્પ''માં પદ્માવતી દેવીનાં સ્વરૂપ વિશે વર્ણન આપેલું છે. જેમાં એને ત્રણ લોચનવાળી અને પદ્મરૂપી આસન પર બિરાજમાન રાતા પુષ્પ જેવા વર્ણવાળી, એણે ચતુર્ભુજમાં પાશ, ફળ, વરદ અને અંકુશ ધારણ કરેલ હોય છે. આ જ ગ્રંથમાં એનાં અન્ય છ વિવિધ સ્વરૂપો વર્ણવ્યાં છે. જેમાં **(૧) તોતલા :** એના ચાર હાથમાં પાશ, વજ્ર, ફળ અને કમળ હોય છે. **(૨) ત્વરિતા :** એનો વર્ણ સૂર્ય જેવો તથા હાથમાં શંખ, કમળ, અભય અને વરદ ધારણ કરે છે. **(૩) નિત્યા :** એની જટામાં બાલચંદ્ર શોભે છે. સૂર્ય જેવો વર્ણ અને ચતુર્ભુજમાં પાશ, અંકુશ, કમળ અને અક્ષમાલા હોય છે. વાહન હંસનું બતાવેલ છે. **(૪) ત્રિપુરા :** એને આઠ હાથ હોય છે. જેમાં શૂળ, ચક્ર, કળશ, કમળ, ધનુષ, બાણ, ફળ અન અંકુશ ધારણ કરે છે. એનો વર્ણ કંકુ જેવો લાલ હોય છે.

(૫) કામસાધિની સ્વરૂપમાં કુર્કટ સર્પનું વાહન અને ચાર હાથમાં શંખ, કમળ,

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

ફળ અને પદ્મ ધારણ કરે છે. **(૬) ત્રિપુર** ભૈરવને ત્રણ નેત્ર અને અષ્ટભુજામાં પાશ, ચક્ર, ધનુષ, બાણ, ઢાલ, તલવાર, ફળ અને કમળ હોય છે.

'શ્રી ત્રિષષ્ઠિશલાકા પુરુષચરિત' નામના ગ્રંથમાં પદ્માવતીનું સ્વરૂપ વિધાન આપેલું છે. જેમાં સુવર્ણ જેવા વર્ણવાળી, ચતુર્ભુજમાં પાશ, પદ્મ, અંકુશ અને ફળ ધારણ કરનારી અને કુર્કટ જાતિના સર્પના વાહનવાળી બતાવી છે. 'લીલાવતી પુરાણ'માં પદ્માવતીને ચતુર્ભુજ બતાવી તેના હાથમાં પદ્મ, પાશ, ફળ અને અંકુશ હોવાનું જણાવ્યું છે. રૂપમંડન, શિલ્પરત્ન અને દેવતામૂર્તિ પ્રકરણમાં દેવીના ચાર હાથમાં પદ્મ, પાશ, અંકુશ અને બિજોરું હોય છે. કુકકુટ સર્પનું વાહન હોવાનું બતાવ્યું છે.

'પદ્માવતી દંડક' નામના ગ્રંથમાં પદ્માવતીનું સ્વરૂપ તદ્દન જુદું બતાવ્યું છે. શ્રી પાર્શ્વનાથ પ્રભુની પાદસેવિકા પદ્માવતી દેવી મનુષ્યના ભવના ભય હરનારી છે. હંસ પર બેઠેલી આ દેવી ત્રણ લોકને મોહિત કરનારી છે. તેને ચોવીસ હાથ છે. જેમાં જમણા હાથમાં વજ્ર, મસ્તક, તલવાર, અગ્નિ જ્વાલા, મુંડમાળા, વરદ, ત્રિશૂલ, પરશુ, નાગ, મુદ્ગર, દંડ, નાગપાશ છે. જ્યારે ડાબા હાથમાં અંકુશ, કમળ, ચક્ર, છત્ર, ડમરું, ઢાલ, ખપ્પર, ખડ્ગ, ધનુષ, બાણ, મુશળ, હળ વગેરે હોય છે. તેનું શરીર સોળ શણગારથી સજેલું અને રાતાં વસ્ત્રો ધારણ કરેલું હોય છે.

જૈનધર્મની દિગંબર પરંપરાના પ્રાચીન ગ્રંથ 'પ્રતિષ્ઠાસાર સંગ્રહ'માં પદ્માવતીને ચાર, છ, આઠ કે ચોવીસ હાથ હોવાનું નોંધ્યું છે. ચાર હાથ હોય તો બેમાં પદ્મ અને ત્રીજામાં અંકુશ અને ચોથામાં માળા હોય છે. છ હાથ હોય તો પાશ, ખડગ, ભાલો, અર્ધચંદ્ર, ગદા અને દંડ હોય છે. આઠ હાથ હોય તો ઉપર્યુક્ત છ આયુધ ઉપરાંત મુશળ અને વરદ કે અભયમુદ્રા હોય છે. ૨૪ હાથ હોય તો શંખ, ચક્ર, ખડગ, બાલેન્દુ,પદ્મ, નીલપદ્મ, ધનુષ, ભાલો, પાશ, કુશ, ઘંટા, બાણ, દંડ, ઢાલ, ત્રિશૂલ, કુઠાર, વજ્ર, માળા, ફળ, ગદા, પત્ર, પલ્લવ, વગેરે આયુધો હોવાનું નોંધ્યું છે.

શ્વેતાંબર પરંપરામાં એને પદ્માસના, ચતુર્ભુજમાં અંકુશ, અક્ષસૂત્ર અને બે હાથમાં પદ્મ ધારણ કરે છે. છ ભુજા હોય તો પાશ, ખડગ, ભાલો, અર્ધચંદ્ર, ગદા, અને મુશળ હોય છે. ૨૪ હાથ હોય તો શંખ તરવાર, ચક્ર, અર્ધચંદ્ર, પદ્મ, નીલોત્પલ, ધનુષ્ય, શક્તિ, પાશ, ઘંટા, બાણ, મુશળ, ઢાલ, ત્રિશૂલ, પરશુ, કુન્ત, વજ્ર, માળા, ફળ, ગદા, પત્ર, પલ્લવ, પર્ણ, વરદમુદ્રા હોય છે. જૈનધર્મમાં પાર્શ્વનાથની યક્ષિણી પદ્માવતીની પૂજાનો વ્યાપક પ્રચાર છે. આ દેવીના શિલ્પ કે ચિત્ર લગભગ બધાં જ જૈન દેરાસરોમાં ચીતરેલાં કે કંડારેલા નજરે પડે છે. પદ્માવતીની સ્વતંત્ર તથા જિન સંયુક્ત પ્રતિમાઓ મોટી સંખ્યામાં મળી આવે છે.

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

જૈન પ્રતિમા વિધાનમાં પ્રાચીન સમયમાં યક્ષ-યક્ષિણી તરીકે સર્વાનુભૂતિ અને અંબિકા જોવા મળે છે. પરંતુ પાછળના સમયમાં ધરણેન્દ્ર અને પદ્માવતીનું યક્ષ-યક્ષિણી તરીકેનું આલેખન થયેલું જોઈ શકાય છે. ઈશુના ૯મા સૈકાથી પદ્માવતીની સ્વતંત્ર પ્રતિમા મળવા લાગી. જ્યારે પાર્શ્વનાથની પ્રતિમામાં શાસન દેવી તરીકે મૂકવાની પરંપરા ગુજરાતમાં ઈ.સ.ના૧૦ મા શતક પછીથી નજરે પડે છે.

ભારતમાં પદ્માવતીની પ્રાચીન મૂર્તિ પ્રતિહાર સમયની મથુરા સંગ્રહાલયમાં આવેલી છે. અહીં પાર્શ્વનાથની પ્રતિમાના પરિકરમાં પદ્માવતીની મૂર્તિ છે. ઓસિયાના મહાવીર મંદિરના મુખમંડપમાં પદ્માવતીની કુકકુટ સર્પ ઉપર બેઠેલી તથા દ્વિભુજમાં સર્પ અને ફળ ધારણ કરેલ છે. ખંડગિરિ ગુફા નં.૭ અને ૮ માં પદ્માવતીની મૂર્તિઓ છે. ગુફા નં.૮માં ત્રણ ફણા સર્પના છત્ર નીચે કમલાસના પદ્માવતીની મૂર્તિઓ છે. ગુફા નં.૮માં ત્રણ ફણા સર્પના છત્ર નીચે કમલાસન પદ્માવતીને અષ્ટ ભુજા છે. જેમાં જમણા હાથમાં વરદ, તીર, તલવાર અને ઢાલ છે. ડાબા હાથમાં વરદ, ધનુષ્ય, ઢાલ અને કમંડલ છે. દક્ષિણ ભારતનાં કર્ણાટકના કન્નડ શોધ સંસ્થાનમાં પદ્માવતીની બે સ્વતંત્ર મૂર્તિઓ છે. કર્ણાટકમાંથી પ્રાપ્ત અન્ય ત્રણ પ્રતિમાઓ હાલ મુંબઈના પ્રિન્સ ઑફ વેલ્સ મ્યુઝિયમમાં આવેલી છે. બાદામી ગુફા નં.પની દીવાલ પર પદ્માવતીની ચતુર્ભુજ પ્રતિમા કંડારેલી છે. આ ઉપરાંત પદ્માવતીની ભારત અને પરદેશનાં સંગ્રહાલયોમાં મૂર્તિઓ આવેલી છે. ઉત્તર ભારત, બિહાર, પશ્ચિમ બંગાળ, મધ્યપ્રદેશ, રાજસ્થાન અને ગુજરાતમાં વિવિધ સ્થળે આવેલા જિનપ્રાસાદોમાં પદ્માવતીની પ્રતિમા પ્રતિષ્ઠિત થયેલી જોવા મળે છે. ભારતના સંગ્રહાલયો ઉપરાંત પરદેશમાં લંડનનાં બ્રિટિશ સંગ્રહાલય અને વિકટોરિયા ઍન્ડ આલ્બર્ટ સંગ્રહાલયમાં, ફ્રાંસ, પેરિસના સંગ્રહાલયમાં તથા બર્લિનના સંગ્રહાલયમાં પદ્માવતીની સુંદર મૂર્તિઓ સંગ્રહાયેલી છે.

ગુજરાતમાં પદ્માવતીની પ્રતિમાઓ વિશેષ સંખ્યામાં જોવા મળે છે. જે તેની ઉપાસનાની પ્રધાનતા સૂચવે છે. મહુડીમાંથી મળેલ અને હાલ વડોદરા મ્યુઝિયમમાં સંગ્રહાયેલ પાર્શ્વનાથની ધાતુ પ્રતિમામાં પદ્માવતીનું અર્ધમાનવ અને અર્ધ સર્પ એમ મિશ્ર સ્વરૂપ જોઈ શકાય છે. આ પ્રતિમા ૧૧માં શતક જેટલી પ્રાચીન છે. ઈડરમાંથી મળેલ ૧૪માં શતકની તાડપત્રીય હસ્તપ્રત પરના ચિત્રમાં પદ્માવતીના મસ્તક ઉપર ત્રણ ફણા સર્પનું છત્ર છે, જે શ્વેતાંબર પરિપાટીનું છે. પાટણના શીતલનાથ મંદિરમાં પદ્માવતીની દ્વિભુજ પ્રતિમા વિક્રમની ૮મી શતાબ્દીની છે. ખંભાતના વિવિધ વિસ્તારના જિનાલયોમાં પદ્માવતીની પરંપરાગત પ્રતિમાઓ પ્રતિષ્ઠા પામેલી છે, જેમા શાંતિનાથ દેરાસરના ગ્રંથ ભંડારમાં ૧૩મી સદીના તાડપત્ર પર ચતુર્ભુજ પોળમાં શ્રી સોમચિંતામણિ પાર્શ્વનાથના જિનાલયમાં પદ્માવતી દેવીની પ્રાચીન મૂર્તિ ચમત્કારી મનાય છે. ખારવાડમાં આવેલ

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

સ્થંભન પાર્શ્વનાથના દેરાસરમાં, માણેકચોક વિસ્તારના દેરાસરોમાં પદ્માવતીની સુંદર મૂર્તિઓના દર્શન થાય છે.

પાટણ (ઉ.ગુ.)ના ભોંયરા પાડામાં પદ્માવતીની સપરિકર પ્રતિમા આવેલી છે. કુંભારિયાના નેમિનાથ મંદિરમાં આવેલી પદ્માવતીની બે ચતુર્ભુજ પ્રતિમાઓ ૧૨મી સદી જેટલી પ્રાચીન છે. પાટણના પંચાસરા પાર્શ્વનાથ દેરાસરમાં આયુધોના ફેરફાર સાથેની પાછળના સમયની પ્રતિમા નજરે પડે છે. અહીં દેવીના ઉપલા બે હાથમાં પદ્મ છે. જમણા નીચલા હાથમાં પાશ અને ડાબા હાથમાં અંકુશ છે.

અમદાવાદમાં જુદા જુદા વિસ્તારોમાં આવેલાં જિનાલયોમાં પદ્માવતીની અનેક મૂર્તિઓ પ્રતિષ્ઠિત કરેલી છે. રિલીફ રોડ - પાંજરાપોળમાં આવેલ મુલેવાજી પાર્શ્વનાથના જિનાલયમાં પદ્માવતીની આરસની પ્રતિમા છે. અહીં દેવી પદ્મના આસન પર પદ્માસનવાળી બિરાજેલ છે. દેવીના મસ્તક પર ત્રણ ફણા સર્પનું છત્ર છે અને એના ઉપર પાર્શ્વનાથજીની પ્રતિમા મૂકેલી છે. દેવીએ સર્વ પ્રકારનાં વસ્ત્રાભૂષણો ધારણ કરેલ છે. ચાર હાથમાં અનુક્રમે વરદમુદ્રા, પાશ, અંકુશ અને બિજોરું છે. આસન પાસે કુકકુટ સર્પનું વાહન બતાવ્યું છે.

અમદાવાદના જગવલ્લભ પાર્શ્વનાથના દેરાસરમાં પદ્માવતીની મનોહર મૂર્તિ પ્રતિષ્ઠિત કરેલી છે. દેવીના મસ્તક પર મુકુટ અને નવફણા નાગનો છત્રવટો છે. પરિકરના ઉપરના ભાગમાં મધ્યમાં પાર્શ્વનાથ અને બંને બાજુ બે-બે એમ પાંચ તીર્થંકરોની મૂર્તિઓ સ્થાપિત કરેલી છે. દેવીના ચતુર્ભુજમાં અક્ષમાલા, અંકુશ, સનાળ પદ્મ અને બિજોરું છે. આસનની મધ્યમાં કુકકુટનું વાહન છે. આ ઉપરાંત અન્ય વિસ્તારનાં જિનાલયો જેવાં કે, નરોડા, વાઘણપોળના દેરાસરમાં સમેત શિખરની પોળમાં, ભઠ્ઠીની બારીમાં આવેલ વીરના ઉપાશ્રયમાં, ધનાસુથારની પોળના દેરાસરમાં, વટવાના જૈન આશ્રમમાં પદ્માવતીની પરંપરાગત પ્રતિમાઓ આવેલી છે. અમદાવાદ પાસેના ચાંદખેડાના જૈન મંદિરમાં પદ્માવતીની સપરિકર અર્વાચીન પ્રતિમા આવેલી છે. જેમાં પદ્માવતી કુકકુટ સર્પ પર પદ્મના આસન ઉપર લલિતાસનમાં બિરાજમાન છે. પરિકરમાં ઉપર મધ્યમાં પાર્શ્વનાથજી અને બંને બાજુ માલાધરો છે. દેવીના મસ્તક પર સપ્તફણા સર્પનો છત્રવટો છે. પરિકરના ઊભા પાટમાં બંને બાજુ વાજિંત્રવાદકો તથા પદ્માવતીની નાની નાની મૂર્તિઓ અને ચામર ધારિણીઓની આકૃતિ છે. દેવીના ચાર હાથમાં પદ્મ, પાશ, અંકુશ અને બિજોરું ધારણ કરેલ છે.

ઉપર મુજબના સ્વરૂપની પરિકરમાં થોડા ફેરફાર સાથેની પદ્માવતીની અન્ય પ્રતિમાઓ ખંભાતમાં માણેકચોક વિસ્તારમાં ઋષભદાસ શેઠની પોળ, શંખેશ્વર પાર્શ્વનાથ

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

દેરાસરમાં વડોદરામાં લાલબાગ જિનાલયમાં, પ્રતાપનગર શ્રી ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથ પ્રાસાદમાં, અમદાવાદમાં કૃષ્ણનગર (સૈજપુર બોઘા)માં ધરણીધર સોસાયટીમાં, શામળાની પોળમાં લાકડાની ભવ્ય મૂર્તિ છે. વાઘણપોળમાં ધાતુની પ્રાચીન મૂર્તિનાં દર્શન થાય છે. આ ઉપરાંત પરિકર વગરની **પદ્માવતીની કેટલીક પ્રતિમાઓ** ગુજરાતમાં જુદાં જુદાં સ્થળોએ પ્રતિષ્ઠા પામેલી છે, જેમાં નવરંગપુરા (અમદાવાદ)માં ચિંતામણિ દેરાસરમાં, વાસણા સ્થિત શ્રી સંભવનાથ જિનપ્રાસાદમાં, બાપુનગર શ્વેતાંબર જૈન સંઘ, સરખેજ, બાવળા પાસે, શ્રી સાવત્થીનગરના શ્રી સંભવનાથ જિન પ્રાસાદમાં, અમદાવાદ કેશવનગર સુભાષબ્રીજ ભુવનશેખરસૂરિ જૈન જ્ઞાન મંદિરમાં તથા મુનિસુવ્રત સ્વામી જૈન મૂર્તિપૂજક પેઢીમાં, ઝવેરીપાર્ક આદીશ્વર જૈન સંઘમાં, શ્રી મહાવીર જૈન આરાધના કેન્દ્ર-કોબા, પીપરલા (પાલિતાણા) તીર્થધામ જૈન મંદિરમાં, વિજાપુર સ્ફૂર્લિંગ પાર્શ્વનાથ જૈન મંદિરમાં, પાલિતાણા - શેત્રુંજી ડેમ ઉપરના જિનપ્રાસાદમાં, ભરૂચ શ્રીમાળી પોળ વગેરેમાં છે.

આ ઉપરાંત હાથીદાંત, સુવર્ણ ચાંદી, ચંદન, સુખડ, સ્ફટીક, કાચ, પ્રવાલરત્ન, ટીનના પતરા વગેરે પદાર્થો પર પદ્માવતીની આકૃતિઓ કંડારવામાં આવી છે. પદ્માવતીની ૨૪ હાથવાળી હાથીદાંતમાંથી કંડારેલ મનોહર મૂર્તિ શ્રી મુક્તિધામ જૈન વિદ્યાપીઠ થલતેજ-અમદાવાદમાં આવેલી છે.

આમ જૈન ધર્મમાં પાર્શ્વનાથનાં શાસનદેવી પદ્માવતી લોકપ્રિય દેવી તરીકે પ્રતિષ્ઠા પામ્યાં છે. નાગફણાનો છત્રવટો, કમળ અને કુકકુટ સર્પનું વાહન એની ઓળખનાં પ્રતીકો છે. જૈનધર્મમાં અંબિકા, ચક્રેશ્વરી પછી પદ્માવતીનું સ્થાન અગત્યનું ગણાય છે. તંત્ર માર્ગમાં દેવી પદ્માવતીનું મહત્ત્વ ઘણું અંકાય છે.

* 'ભવોદધિ', વર્ષ ૨, અંક ૧૦, ઑકટો. ૧૯૯૯

<u>સંદર્ભ ગ્રંથ</u>

૧. સારાભાઈ નવાબ (સંપા) 'ભૈરવ પદ્માવતી કલ્પ', અમદાવાદ
૨. ક.ભા.દવે, 'ગુજરાતનું મૂર્તિવિધાન', અમદાવાદ-૧૯૬૩
૩. પ્રિયવાળા શાહ, 'જૈન મૂર્તિવિધાન', અમદાવાદ-૧૯૮૦
૪. નંદલાલ દેવલુક (સંપા.) 'શાસનદેવી શ્રી પદ્માવતી માતા', ભાવનગર
૫. આર.ટી.સાવલિયા, 'હિંદુ દેવીઓનું પ્રતિમા વિધાન' અમદાવાદ-૧૯૯૧.

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

૧૬. જૈન ગિરિતીર્થ તારંગા અને અજિતનાથ જિનાલય

પ્રાચીન ભારતમાં ગિરનગરો સ્થાપવાની પરંપરા જોઈ શકાય છે. ઊંચા પર્વતો ઉપર કિલ્લેબંધી અનેક નગરો આજે પણ વિદ્યમાન છે. આ જ પરંપરાએ જૈનધર્મમાં પણ પર્વતીય સ્થળો પર તીર્થધામો નિર્માણ કરવાની એક પરંપરા નજરે પડે છે. આ પ્રકારનાં ગિરિતીર્થો પૂર્વ ભારતમાં સમ્મેતશિખર, મધ્યપ્રદેશમાં સોનાગિરિ, કર્ણાટકમાં શ્રવણ-બેલગોળ, કોપ્પણ અને હુમ્બચ તથા પશ્ચિમભારતમાં સૌરાષ્ટ્રમાં ઉજ્જયન્ત ગિરિ (ગિરનાર) તેમજ શત્રુંજયગિરિ અને રાજસ્થાનમાં અર્બુદાગિરિ કે આબુપર્વત તથા જાબાલિપુર (જાલોર)નો કાંચનગિરિ સુપ્રસિદ્ધ છે. આવું જ એક ગિરિતીર્થોની શ્રેણીનું ગિરિતીર્થ ગુજરાતમાં અરવલ્લીની ટેકરીઓમાં આવેલું તારંગા તીર્થ છે. આ તારંગાના જિન અજિતનાથના તીર્થનું મહત્ત્વ ઘણું જ છે.

આ ગિરિતીર્થ તારંગા જવા માટે મહેસાણાથી તારંગા રેલવે લાઈન છે. તેમજ મહેસાણાથી સડક માર્ગ પણ છે. આ પ્રાચીન તીર્થ ટીંબા ગામ પાસે ખંડેર કિલ્લાની પાછળની ટેકરીઓની વચ્ચે આવેલું છે. અહીં શ્વેતાંબર સંપ્રદાયનો અજિતનાથનો મધ્યકાલીન મંદિરસમૂહ આવેલો છે અને પાછળના ભાગે પશ્ચિમ તરફ ઊંચાણમાં દિગંબર સંપ્રદાયનાં જિનાલયોનો સમૂહ નજરે પડે છે.

'તારંગા'નામની વ્યુત્પત્તિ અને તેના ઇતિહાસ વિશે શ્રી મધુસૂદન ઢાંકીએ સાહિત્યમાંથી કેટલાક ઉલ્લેખો તારવ્યા છે. હાલ તારંગા સ્થિત જિન પ્રસાદો કરતાં પ્રાચીન બૌદ્ધ ધર્મના મહાયાન સંપ્રદાયની નાની ગુફાઓ ત્યાં આવેલી છે. જેમાંની એક ગુફામાં બૌદ્ધદેવી તારા ભગવતીની ઉપાસ્ય મૂર્તિ પ્રતિષ્ઠિત કરેલી છે.

આ ગુફા આઠમા-નવમા શતકના પ્રારંભની ગણી શકાય. બૃહદ્ગચ્છીય આચાર્ય સોમપ્રભ રચિત 'જિનધર્મ પ્રતિબોધ' (સં.૧૨૪૧, ઈ.સ.૧૧૮૫)માં વેણી વત્સરાજ નામના રાજાએ અહીં તારાદેવીની સ્થાપના કરેલી અને ત્યાં આગળ 'તારાઉર' એટલે કે તારાપુર નામનું ગામ વસાવેલું એવો ઉલ્લેખ મળે છે. આ સ્થળનું વ્યવહારમાં નામ તારાગ્રામ અને તેના પરથી અપભ્રંશ તારાગામ તારાગાંવ જેવું થઈ 'તારંગા' થયું હોય

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

એ સંભવ છે. અહીંના અને આબુના મધ્યકાલના કેટલાક અભિલેખોમાં તેનાં તારંગક, તારણદુર્ગ, તારણગઢ જેવાં નામોનો નિર્દેશ થયેલો છે.

તારાપુર વસ્યા પહેલાં અહીં કોઈ જૈન સ્થાન હોવાના પુરાવા મળતા નથી. જૈન લેખક જટાસિંહ નંદીના 'વરાંગ ચરિત' (પ્રાયઃ૭મી સદી)નામના જૈન પૌરાણિક ગ્રંથમાં આનર્તપુર અને સરસ્વતી વચ્ચે મણિમાન પર્વત અને રાજા વરાંગે બંધાવેલા જિનાલયનો ઉલ્લેખ છે. આ મણિમાન પર્વત એ જ તારંગાનો પર્વત હોવાનું સૂચન થયું છે. જોકે અહીંથી મળતા જૈન પ્રાચીન પુરાવાઓમાંના કોઈ જ ૧૧મી સદી પહેલાંના નથી. અહીં દિગંબર સંપ્રદાયના અધિકાર હેઠળના મંદિરની પાછળની પહાડીમાં એક કુદરતી ગુફા આવેલી છે. જેમાં અચલ સંપ્રદાયના જૈન મુનિઓ ધ્યાન કરતાં હોવાની પરંપરા છે.

આચાર્ય સોમપ્રભના ગ્રંથ 'જિનધર્મ પ્રતિબોધ' અનુસાર તારંગાનું અજિતનાથનું જિનાલય સોલંકી સમ્રાટ ગુર્જરેશ્વર કુમારપાળ (ઈ.સ.૧૧૪૩-૭૪)ના આદેશથી દંડનાયક અભયપદ દ્વારા નિર્માણ પામેલું. આ મહાપ્રાસાદનો નિર્માણકાળ વીરસંવત મુજબ સં.૧૨૨૧ (ઈ.સ.૧૧૬૫) હોવાનું જણાવ્યું છે. 'પ્રભાવકચરિત' (ઈ.સ. ૧૨૭૮)માં આ પ્રાસાદ કુમારપાળના ગુરુ આચાર્ય હેમચંદ્ર ઉપદેશાત્મક સૂચનથી અને રાજાના આદેશથી બંધાયાની નોંધ છે. કુમારપાળે શકંભરિ-વિજય (ઈ.સ.૧૧૫૦ પહેલાં કરેલાં) વખતે જિન અજિતનાથનું જિનાલય બાંધવાનો જે નિશ્ચય કરેલો તેનું સ્મરણ થતાં એણે આ જિનપ્રાસાદ બંધાવેલો. આ વિશાલ જિનાલયના પ્રાંગણમાં એક દેરીમાં જળવાયેલ સ્તંભ પર કુમારપાળના શાસનના અંતિમ વર્ષનો લેખ કોતરેલ છે. આ મહાપ્રસાદમાં મંત્રીશ્વર વસ્તુપાલે (ઈ.સ.૧૨૨૯) આદિનાથ અને નેમિનાથની ભરાવેલી પ્રતિમાઓના બે લેખ મળી આવ્યા છે, જેની પ્રતિષ્ઠા વસ્તુપાલના કુલગુરુ નાગેન્દ્રગચ્છીય વિજયસેનસૂરિએ કર્યાનો નિર્દેશ છે. ત્યારબાદ અહીં રાજગચ્છીય વાદીન્દ્ર ધર્મઘોષસૂરિની પરંપરાના ભુવચંદ્ર સુરિએ અજિતનાથનાં બે બિંબોની પ્રતિષ્ઠા કરાવેલી હોવાનું માલૂમ પડે છે.

રત્નમંડનગણિ રચિત ઉપદેશ તરંગિણી તથા સુકૃતસાગર (૧૫મા સૈકાનો મધ્યભાગ) ગ્રંથોમાં જણાવ્યા અનુસાર માલવ મંત્રી પૃથ્વીધર (પેથડ)નો પુત્ર ઝાંઝણ અહીં તપાગચ્છીય ધર્મઘોષ સાથે પ્રાયઃ ઈ.સ.૧૨૬૪માં સંઘ સહિત યાત્રાએ આવેલો અને ૧૩માં સૈકાના અંત ભાગમાં ખરતરગચ્છીય તૃતીય જિનચંદ્રસૂરિ પણ સંઘ સહિત વંદન દેવા અહીં આવ્યા હતા. આમ તારંગા ૧૩મા શતકમાં તીર્થસ્થળ તરીકે ખ્યાતિ પામી ચૂક્યું હતું.

અજયપાળ દ્વારા કુમારપાળે તેમજ એમના અગાઉના મંત્રીઓએ બંધાવેલા જિનાલયોનાં ઉત્થાપન કરાવેલાં. તેમાંથી તારંગાના મહાન જિનાલયને કેવી રીતે

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

યુક્તિપૂર્વક પાટણના શ્રેષ્ઠી આભડ વસાહે આબાદ બચાવી લીધું તે અંગેની રસપ્રદ હકીકત પ્રબંધચિંતામણિ (ઈ.સ.૧૩૦૫) અને પછીના કેટલાક પ્રબંધોમાં નોંધાયેલી છે.

૧૪મી સદીના પ્રારંભમાં થયેલા મુસ્લિમ આક્રમણ વખતે અને અણહિલ્પત્તન પરના મુસ્લિમ આક્રમણ અને શાસન દરમિયાન ગુજરાતના મોટા ભાગના બ્રાહ્મણીય અને જૈન મંદિરો ખંડિત થયા અને કેટલાંય મંદિરોનો ધરમૂળથી ધ્વંસ કરવામાં આવ્યો. જે સપાટામાંથી તારંગાનું આ જિનાલય પણ બચવા પામ્યું નહોતું. આ સંબંધની નોંધ ૧૫માં સૈકાના પ્રથમ ચરણમાં તપાગચ્છીય મુનિ સુંદરસૂરિના જિનસ્તોત્ર રત્નકોશ અંતર્ગત 'શ્રી તારુણદુર્ગાલંકાર શ્રી અજિત સ્વામી સ્તોત્ર'માં આપવામાં આવી છે. ૧૫મા શતકની શરૂઆતમાં અમદાવાદના સુલતાન અહમદશાહના ઝવેરી ગુણરાજે સોમસુંદરસૂરિ સાથે તીર્થયાત્રાઓ કરેલી, એમાં તારંગાનો પણ સમાવેશ થતો હતો. ૧૭મા શતકમાં આ જિનાલનો જીર્ણોદ્ધાર (ઈ.સ.૧૬૨૯ થી ૧૬૩૨) કરવામાં આવ્યો હતો. આ જૂના બાંધકામને ટેરા કણોથી મજબૂત કરવાનો યશ જામનગર-કચ્છના શ્રેષ્ઠી બંધુઓ વર્ધમાન સાહ અને પદમસી શાહને અચલગચ્છીય કલ્યાણસાગરસૂરિ રચિત રાસમાં આપવાંમાં આવ્યો છે. પરંતુ તપાગચ્છીય પટ્ટાવલીની નોંધ મુજબ હીરવિજયસૂરિના શિષ્ય વિજયસેનસૂરિના ઉપદેશથી ઉદ્ધાર થયેલો.

આમ, ઉપરોક્ત સાહિત્ય સાધનોમાંથી તારંગાતીર્થ અને અજિતનાથ મહાપ્રાસાદ અંગેની વિપુલ માહિતી દ્વારા આ ગિરિતીર્થનું માહાત્મ્ય અને પ્રાચીનતા જાણી શકાય છે.

હાલના અજિતનાથના આ મહાપ્રાસાદનો અનેકવાર જીર્ણોદ્ધાર થયો છે. ૧૯મા શતકમાં બંધાયેલા નાનાં નાનાં મંદિરોમાં અષ્ટાપદ, નંદીશ્વર, સહસ્રાકૂટ આદિની સ્થાપનાઓ કરેલી છે. અજિતનાથનું આ જિનાલય પૂર્વાભિમુખ છે. હાલનાં મંદિરમાં ગર્ભગૃહ એને ફરતો પ્રદક્ષિણાપથ, એની સંમુખ બાવીસ સ્તંભયુક્ત ગૂઢમંડપ અને એ ગૂઢમંડપમાંથી ત્રણ બાજુએ કાઢેલી શૃંગારચોકીઓ પ્રાસાદના રચના વિધાનને વધુ સુંદર બનાવે છે. ઊર્ધ્વદર્શનમાં મંદિરના મહાપીઠને ગજથર, અશ્વથર, નરથર વડે વિભૂષિત કરવામાં આવેલ છે. ગર્ભગૃહ પર રેખાન્વિત શિખર અને ગૂઢમંડપ પર ભારે કદની સંવર્ણા છે. શૃંગારચોકી પર સમતલ છાવણ છે. ભદ્રપીઠ લગભગ ૪૭ ફીટ પહોળી અને મૂલ પ્રાસાદની ઊંચાઈ ૧૨૫થી ૧૩૦ ફીટ જેટલી છે. ગર્ભગૃહમાં વિશાળ પીઠિકા પર મૂલનાયક અજિતનાથની ૨૦૬ મીટર ઊંચી પ્રતિમા બિરાજમાન છે.

હવે મંદિર સ્થાપત્યની દૃષ્ટિએ વિવરણ જોઈએ તો, આ વિશાલ જિનાલનું ગર્ભગૃહ અંદરની બાજુએ સાદું છે, પરંતુ પ્રદક્ષિણાપથમાં પડતી એની બહારની દીવાલો નિર્ગમથી વિભૂષિત છે. ભદ્રના બંને છેડા અર્ધ અષ્ટાસ્રઘાટના છે, જે ઊભડક રચના

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

પરત્વે અર્ધઅષ્ટાસ્ર સ્તંભ જેવા દેખાય છે. ગભારાની આજુબાજુના પ્રદક્ષિણાપથની બાહ્ય દીવાલો દરેક બાજુએ મધ્યમાં ભદ્ર પ્રતિરથના નિર્ગમોથી સુશોભિત છે. ભદ્રમાં મુખભદ્ર તથા ભદ્ર અને પ્રતિરથ વચ્ચે નંદી નામે નિર્ગમ છે.

પ્રદક્ષિણાપથના ભદ્રનિર્ગમની દરેક બાજુએ એક એક ઝરુખાની રચના કરેલી છે. આ ઝરુખો અંદરની બાજુએ સ્તંભો અને બહારની બાજુએ વેદિકા પર આવેલા બબ્બે યુગલ વામન સ્તંભોથી ટેકવેલ છે. વેદિકાના મથાળે કક્ષાસનોની રચના છે. ગૃર્ભગૃહની ઉપરની બાજુની વેદિકાની નીચે મકરમુખ અને ઊર્મિવેલનું અલંકરણ છે. પાણીના નિકાલ માટે પરનાળની રચના કરી છે.

ગર્ભગૃહની આગળ આઠ સ્તંભો પર ટેકવેલ અંતરાલની રચના છે. અંતરાલની સામેનો ગૂઢમંડપ કુલ ૨૨ સ્તંભો પર ટેકવેલો છે. આ સ્તંભો પૈકીના ઉચ્છાલક સહિતના આઠ સ્તંભ મધ્યમાં અષ્ટાકોણાકારે ગોઠવેલા છે. એના ઉપર વેદિકા, વામન, સ્તંભો વગેરેની યોજના કરીને ગૂઢમંડપની બીજા મજલે આવેલ કરોટક આકાર પામ્યો છે. બાકીના ૧૪ સ્તંભો પૈકીના બે સ્તંભ અંતરાલ અને ગૂઢમંડપની સ્તંભાવલિની વચ્ચે ઉત્તર-દક્ષિણ સ્થાન પામ્યા છે અને બાકીના ૧૨ સ્તંભ પાર્શ્વમાર્ગની છતોને ટેકવી રહ્યાં છે. ગૂઢમંડપના તલમાનમાં પૂર્વ, ઉત્તર અને દક્ષિણ તરફ ભદ્રને એવી રીતે નિર્ગમ આપ્યો છે કે એ સંલગ્ન દરેક બાજુએ એક એક શૃંગારચોકીની રચના થાય. ઉત્તર અને દક્ષિણ તરફની શૃંગારચોકી બે-બે છૂટા સ્તંભો પર આધારિત છે. પૂર્વ તરફની મહાશૃંગારચોકી ત્રિકમંડપ પ્રકારની છે. એમાં કુલ ૧૦ છૂટા સ્તંભોની યોજના છે. મધ્યના ઉત્તુંગ પ્રવેશ દ્વારની બંને બાજુએ એક એક મોટા ખત્તકો (ગવાક્ષો)કરેલા છે. એમાંના એકમાં આસનસ્થ દેવી અને બીજામાં અશ્વારોહી કોઈક દાનેશ્વરીનું શિલ્પ છે. શૃંગારચોકીની આગળ સોપાન શ્રેણીની રચના કરેલી છે.

ગૂઢમંડપના સ્તંભોની ત્રિદલ કુંભી પ્રમાણમાં સાદી છે. નીચલા છેડે સ્તંભો અષ્ટાસ્ર, મધ્ય ભાગે ષોડશાસ્ર, પરંતુ અર્ધ ઉપરના ભાગે વૃત્તાકાર છે. આ ભાગમાં એકબીજાને છેદતાં અર્ધવર્તુળો, હીરાપટ્ટી અને ગ્રાસપટ્ટી છે. સ્તંભોની ઉપર બેવડી શિરાવટી અને ઉચ્છાલકની યોજના છે.

ગર્ભગૃહના પંચનાસિક તલમાન પર જાલકભાતથી વિભૂષિત રેખાન્વિત શિખર છે અને ચારે બાજુએ ઉર:શૃંગો, પ્રત્યંગો, શૃંગો અને તિલકાદિ અંગોથી આચ્છાદિત છે. શિખરના અગ્રભાગે અંતરાલ પર શુકનાસની રચના છે. તથા બાકીની ત્રણે બાજુએ ભદ્રાદિ નિર્ગમો ને દેવદેવીઓ તથા અપ્સરાનાં શિલ્પોથી વિભૂષિત રથિકાઓની રચના છે.

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

ગૂઢમંડપ પર ભારે કદની સંવર્ણાની તથા શૃંગારચોકીઓ પર સમતલ છાવણોની રચના છે. પરંતુ પૂર્વની ત્રિકચોકીના સમતલ છાવણના પૃષ્ઠ ભાગે હવા-ઉજાસ માટે ભવ્ય વાતાયનની યોજના છે.

મંદિરની કામદપીઠમાં મુખ્યત્વે જાડયકુંભ, કણી અને ગ્રાસપટ્ટીના થર છે. પીઠ નીચે અર્ધરત્ન અને મુક્તા પંક્તિઓથી વિભૂષિત ભીટનો બેવડો થર છે. પીઠ પરના મંડોવરમાં સૌથી નીચેથી અનુક્રમે ખુરક, રત્નપટ્ટિકા અને ગવાક્ષમંડિત દેવીઓનાં શિલ્પોથી સુશોભિત કુંભ, મુક્તાદામની લહર-પંક્તિઓથી વિભૂષિત કલશ, અંતરપત્ર, કપોતાલી, કામરૂપ, મંચિકા તથા રત્નપટ્ટના થર આવેલા છે. એના પર પ્રથમ જંઘની દાંતાવાળી કાનસ પર નરથરની પંક્તિ આવેલી છે. એના પર લગભગ પૂરા મનુષ્ય-કદનાં મૂર્તિશિલ્પોને સમાવી દેતાં સ્તંભિકા ને તોરણાવલિ તથા ઉદ્ગમથી વિભૂષિત ગવાક્ષોની હારમાળા છે. આ ગવાક્ષોમાં અનેક દેવ-દેવીઓ, દિક્પાલો-દિક્પાલિકાઓ અને નર્તિકાઓ, તાપસો તથા વ્યાલાદિનાં શિલ્પ છે. ગવાક્ષના ઉદ્ગમની ઉપર મંચિકાનો થર છે. અહીંથી જંઘાનો બીજો થર શરૂ થાય છે. એમાં ગવાક્ષોમાં લલિતાસનમાં બેઠેલાં અને દેવ-દેવીઓનાં શિલ્પ છે. ગવાક્ષોની બંને બાજુએ મોટા કદનાં રત્નપટ્ટ અને ઉપર ઉદ્ગમ છે. વાનર થરની પણ અહીં યોજના જોવામાં આવે છે અને એના પર ગ્રાસપટ્ટી આવેલી છે. અધોમુખી તમાલપત્રથી વિભૂષિત ભરણી અને એના પર મહાકપોતાલી તથા ઊંડા તક્ષણવાળી અંતરપત્રિકા આવેલાં છે. સૌથી ઉપર ભારે નિર્ગમવાળું કૂટછાદ્ય છે.

ગર્ભગૃહના પ્રદક્ષિણાપથમાં આવેલા ઝરુખાઓ (ચંદ્રાવલોકનો)ની પીઠ પર વેદિકાની રચના છે. વેદિકામાં રત્નપટ્ટિકાથી વિભૂષિત રાજસેનકનો થર તથા દેવતાઓનાં શિલ્પ છે. વેદિકાના મથાળે આસનપટ આવેલા છે. એના પરના વામનસ્તંભોમાં ભરણી, શિરાવટી અને એના મથાળે પાટ સાથેના દંડછાદ્યની રચના છે. વામન સ્તંભોના ગાળામાં છિદ્રાળુ જાળીઓ છે.

મંડપ, પ્રદક્ષિણાપથ અને શૃંગારચોકીઓમાં સ્તંભોની કુંભીઓમાં સ્કંધ, કર્ણ અને કણી તથા મુખબંધની સમતલ રચનાઓ આવેલી છે. વળી કુંભીની દરેક બાજુએ પહોળી અણિયાળી ભાત છે. સ્તંભદંડ નીચેથી ઉપર જતાં અનુક્રમે અષ્ટાસ્ર, ષોડશાસ્ર અને વૃત્તાકાર ઘાટના છે. વૃત્તાકારઘાટ તોરણમાલા, હીરાઘાટની મોયલાપટ્ટી, ગ્રાસમુખ અને તમાલપત્રની ભાતથી અંગિત કરેલાં છે. સ્તંભની શિરાવટી પર કર્ણ, સ્કંધ, અંતરપત્ર અને કામરૂપથી વિભૂષિત ભરણી અને એના પર ઉચ્છાલકની યોજના છે. સ્તંભ અંતરાલમાં મકરમુખમાંથી નિષ્પન્ન થતાં તોરણ (કમાનો) આવેલાં છે.

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

ગૂઢમંડપનો કરોટક નવ થરનો છે. એમાંના સૌથી નીચેના ત્રણ કોલ-કાચલા ઘાટના છે. એના ઉપર પદ્મ પલ્લવ-ઘાટનો કર્ણદર્દરિકાનો થર છે. એના પરના રૂપકંઠના થરમાં વિદ્યાદેવી તથા સુરસુંદરીઓનાં શિલ્પ છે. એના પરના ત્રણ થરમાં પદ્મક પ્રકારની ૧૬ લુમા છે અને એના પરના બીજા ત્રણ થરમાં મંદારક વગેરેનાં સુશોભન છે. મધ્યની પદ્મશિલા ઉત્તુંગ કોટિની રચના ધરાવે છે. શૃંગારચોકીના સમતલ વિતાનમાં પ્રફુલ્લિત વિશાળ પદ્મ કોતરેલાં છે અને એમાં ચડ-ઉતર ક્રમે કોલ-કાચલાના થર તથા પમકનાં સુશોભન છે. ગર્ભગૃહની દ્વારશાખા, પંચશાખા પ્રકારની છે. એમાં અનુક્રમે પદ્મશાખા, બાહ્યશાખા, બે રૂપશાખા અને મધ્યનો રૂપસ્તંભ આવેલાં છે. દ્વારશાખાના નીચલા ભાગે દ્વારપાલનાં શિલ્પ છે. દ્વારશાખાના ઉપલા છેડા હીરગ્રહક અને ભરણીથી વિભૂષિત છે. એના ઓતરંગમાં પાંચરથિકા (ગવાક્ષો) છે. એમાં અનુક્રમે ગણેશ, બ્રહ્મા, સૂર્ય, વિષ્ણુ અને દેવીનાં શિલ્પ છે. ઉદુંબરમાં મંગલઘટ, ધનેશ અને હંસયુગલનાં શિલ્પોની મધ્યમાં મંદારકની રચના છે. ગૂઢમંડપની આગળ આવેલા મુખ્ય પ્રવેશ ચોકીનું દ્વાર સપ્તશાખા પ્રકારનું છે. એમાં અનેકવિધ સમતલ થરોનું આયોજન થયું છે. પણ રૂપસ્તંભ અને ઓતરંગની રચના ગર્ભગૃહને મળતી છે.

મંદિરની શિલ્પસમૃદ્ધિ ઉત્તમ કોટિની છે. પીઠ, મંડોવર, વેદિકા, શુકનાસ, સંવર્ણા વગેરે અંગો વિવિધ દેવ-દેવીઓ, દિક્પાલ,દિક્પાલિકાઓ, વ્યાલ અને મિથુન શિલ્પોથી વિભૂષિત છે. મંડોવરની જંઘાના બેવડા થરમાં દ્વિભંગ અગર ત્રિભંગમાં આલિખિત વિદ્યાદેવીઓ, નૃત્યાંગનાઓ વગેરેનાં શિલ્પોનો પ્રતિમા વિધાનની દૃષ્ટિથી અભ્યાસ કરવામાં આવે તો સ્વતંત્ર ગ્રંથ તૈયાર થઈ શકે એમ છે. શિલ્પશાસ્ત્રમાં રસ ધરાવનારા વિદ્યાર્થી કે સંશોધકની પાસે આવા પ્રકારનું કામ લઈને વણ ઉકેલ જૈન શિલ્પોને સમાજ સમક્ષ લાવવાં જોઈએ. આવાં શિલ્પ ફક્ત મંદિરની દીવાલોના ગવાક્ષને શોભાવવા પૂરતા નથી મૂકાતાં. પરંતુ તેની પાછળનો ચોક્કસ હેતુ, ભાવના અને ઉચ્ચ કલાવિધાન રહેલું છે. જો આ પ્રકારનું કાર્ય કરવા-કરાવવામાં આવે તો જૈન શિલ્પોના વૈભવનું સાચું ચિત્ર સમાજ સમક્ષ મૂકી શકાય અને સમાજ તેના સાચા સ્વરૂપને ઓળખી શકે અને તેનો આદર કરે.

* 'ધર્મધારા', દીપોત્સવી વિશેષાંક, ૧૯૯૯

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

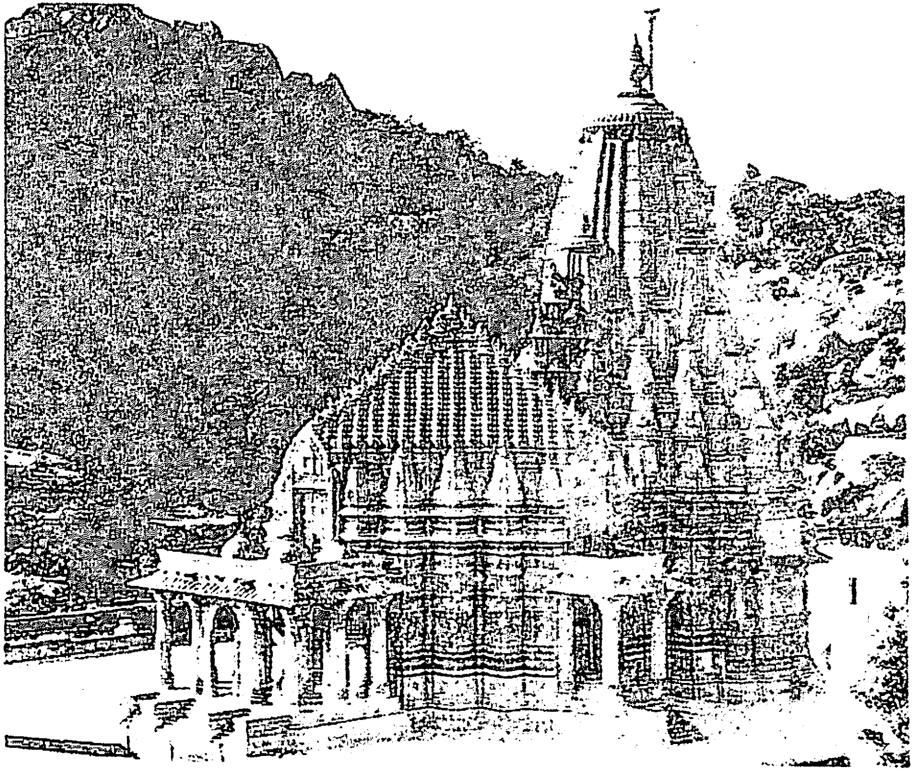

અજિતનાથ જિનાલય, તારંગા

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

૧૭. ગુજરાતનાં પ્રસિદ્ધ હસ્તપ્રત સંગ્રહાલયો

ગુજરાતની ભૂમિ ભૂતકાળનો ભવ્ય સાંસ્કૃતિક અને વિદ્યાકીય વારસો ધરાવે છે. એની વિદ્યા-પ્રવૃત્તિના ઘડતરમાં પ્રાચીન હસ્તલિખિત ગ્રંથસંગ્રહાલયોનું બહુમૂલ્ય પ્રદાન છે.

આ હસ્તલિખિત ગ્રંથસંગ્રાહાલયો એટલે પ્રાચીન કાળનાં પુસ્તકાલયો. એમાં તાડપત્ર, કાપડ અને કાગળ પર લખાયેલા વિવિધ વિષયોને લગતા હસ્તલિખિત અને સચિત્ર ગ્રંથોનો સંગ્રહ કરેલો હોય છે.

ગુજરાતનાં આવાં સંગ્રહાલયોની સંસ્થા ઘણી પ્રાચીન છે. ઈ.સ.ની ૫મી સદીની આસપાસ સૌરાષ્ટ્રનું વલભી એક વિદ્યાધામ તરીકે આખા ભારતમાં વિખ્યાત હતું. તમામ જૈન આગમગ્રંથો, જે અગાઉના કાળમાં મુખપાઠથી ચાલતા હતા, તે આચાર્ય શ્રી દેવર્ધિગણિ ક્ષમશ્રમણના અધ્યક્ષપણા હેઠળ પુસ્તકોરૂપે વલ્ભીમાં લખવામાં આવ્યા.[૧] ભારતીય વિદ્યાપ્રવૃત્તિના ઈતિહાસમાં આ ઘણો મહત્ત્વનો બનાવ છે. આ રીતે લખાયેલાં પુસ્તકોની અનેક નકલો થઈ હશે અને તે જુદા જુદા ગ્રંથભંડારોમાં રાખવામાં આવી હશે. પ્રાચીન કાલમાં ગુજરાતમાં બૌદ્ધો, જૈનો અને બ્રાહ્મણોની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ સારા પ્રમાણમાં ચાલતી હતી. આથી કોઈ પ્રકારનાં પુસ્તકાલયોનું અસ્તિત્વ તો ત્યાં હોવું જ જોઈએ. પરંતુ ચૌલુક્યવંશના બે ગુર્જર રાજાઓ સિદ્ધરાજ જયસિંહ અને કુમારપાળના સમય પહેલાંના ગુજરાતના જ્ઞાનભંડારો વિશે કોઈ વિશ્વાસપાત્ર માહિતી ઉપલબ્ધ નથી. રાજા સિદ્ધરાજની વિનંતીથી હેમચંદ્રાચાર્યે ગુજરાતનું પ્રધાનવ્યાકરણ રચ્યું અને ત્યારથી ગુજરાતની સાહિત્યપ્રવૃત્તિનો મધ્યાહ્નકાળ શરૂ થયો. વિજેતા સિદ્ધરાજે ત્રણસો લહિયાઓ પાસે સતત ત્રણ વર્ષ સુધી વિવિધ લેખનકાર્ય કરાવી રાજકીય પુસ્તકાલયો સ્થાપ્યા અને સિદ્ધહેમવ્યાકરણની સેંકડો પ્રતો લખાવી વિદેશનાં પુસ્તકાલયોમાં ભેટ મોકલી. સિદ્ધરાજ પછી રાજા કુમારપાળે પણ એકવીસ જેટલા જ્ઞાનભંડારો સ્થાપ્યા હતા અને રાજકીય પુસ્તકાલય માટે જૈન આગમગ્રંથો તથા આચાર્ય હેમચંદ્રના ગ્રંથોની સુવર્ણાક્ષરવાળી ૨૧ પ્રતિઓ લખાવી હતી. ધોળકાના રાજા વીરધવલનાં સુપ્રસિદ્ધ મંત્રી વસ્તુપાલે કરોડો રૂપિયાના ખર્ચે ત્રણ જ્ઞાનભંડારો સ્થાપ્યાની હકીકત પ્રાચીન ગ્રંથોમાંથી મળી રહે છે.[૨] આ પ્રાચીન જ્ઞાનભંડારોમાંની એક માત્ર તાડપત્રીય હસ્તપ્રત હાલ ઉપલબ્ધ છે અને તે

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

ઉદયપ્રભસૂરિએ રચેલી ''ધર્માભ્યુદય'' કાવ્યની. માંડવગઢના મંત્રી પેથડ શાહે ભરૂચ વગેરે સાત નગરોમાં ભંડારો સ્થાપ્યા હતા. આ ઉપરાંત કેટલાક ધનાઢ્ય ગૃહસ્થોએ પણ જ્ઞાન-સંગ્રહો લખાવ્યા હતા.

જાહેર માલિકોના આવા હસ્તલિખિત ગ્રંથભંડારો રાખવાની પ્રથા જૈનસમાજમાં વિશેષ અંશે પ્રચલિત હતી. ગુજરાત અને રાજસ્થાનમાં જૈન ધર્મનો વિશેષ પ્રસાર હોઈ ગ્રંથભંડારોની સંખ્યા અહીં ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. આ ગ્રંથભંડારોમાં માત્ર જૈન ધર્મને લગતા જ ગ્રંથો નથી, શાસ્ત્ર અને વિજ્ઞાનના જે વિષયોનું પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન ભારતમાં અધ્યયન-અધ્યાપન થતું એ તમામ વિષયોને આવરી લેતા ગ્રંથભંડારો છે. આવા વિષયોમાં કાવ્ય, કોશ, છંદ, અલંકાર, જ્યોતિષ, નાટક, શિલ્પ, દર્શનશાસ્ત્ર વગેરે વિષયક સમગ્ર સાહિત્યના ગ્રંથોનો સમાવેશ થતો.

ગુજરાતના હસ્તલિખિત ગ્રંથભંડારોમાં પાટણ, ખંભાત અને અમદાવાદના ભંડારો સહુથી વધારે ખ્યાતિ પામેલા છે. આ ઉપરાંત વડોદરા, છાણી, પાલનપુર, ખેડા, પાદરા, હરીપરા, સિનોર, ભરૂચ, સૂરત અને સૌરાષ્ટ્રમાં ભાવનગર, ઘોઘા, પાલીતાણા, લીંબડી, જામનગર, વઢવાણ કેમ્પ, માંગરોળ વગેરે સ્થળોએ અનેક નાનામોટા ગ્રંથભંડારો છે.

ઈ.સ.ના અગિયારમાં, બારમા અને તેરમા શતકમાં પાટણનું રાજકીય મહત્ત્વ ચરમ સીમાએ પહોંચ્યું હતું અને આચાર્ય હેમચંદ્રસૂરિના પ્રભાવથી વિદ્યાપ્રવૃત્તિને રાજ્યાશ્રય તથા ઉત્તેજન મળતાં હતાં ત્યારે ઇતિહાસ ધર્મ, નીતિ, તત્ત્વજ્ઞાન, સાહિત્ય વગેરે વિષયોના ગ્રંથોની રચનાને ઘણો જ વેગ મળ્યો હતો. આ સમયે રચાયેલા ગ્રંથો ભારતીય સંસ્કૃતિના સંદર્ભમાં ખૂબ મહત્ત્વના નીવડ્યા. વળી જૈન ધર્મને જે રાજ્યાશ્રય મળ્યો, તેથી જૈન સાધુઓ અને આચાર્યોએ જ્ઞાનવર્ધક પ્રવૃત્તિઓ વિકસાવવામાં ખૂબ જ રસ લીધો. આવી સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિથી મોટા મોટા જ્ઞાનભંડારો અસ્તિત્વમાં આવ્યા અને એમાં પ્રાચીન, સમકાલીન અને નવા ગ્રંથોનો સંગ્રહ થતો રહ્યો.

પાટણના હસ્તલિખિત ગ્રંથભંડારો :

પાટણના લગભગ વીસ જેટલા હસ્તપ્રતભંડારોનો એક રસપ્રદ ઇતિહાસ છે. એમાં પ્રાકૃત, સંસ્કૃત, જૂની ગુજરાતી, હિંદી, મરાઠી વગેરે ભાષાઓમાં રચાયેલા લગભગ બધા જ વિષયોના ગ્રંથો સચવાયા છે, જેમાં જૈન અને બીજા ધર્મોની રચનાઓનો સમાવેશ થાય છે. આને લીધે પાટણના ભંડારો દેશ-વિદેશમાં વિદ્વાનોના આકર્ષણનું કેન્દ્ર રહ્યા છે. આજે પાટણના બે સિવાયના બધા જ ભંડારોની તાડપત્ર ઉપરની તેમજ કાગળ પરની હસ્તપ્રતોનો સંગ્રહ એકત્રિત થઈને પાટણના જૈન સંઘના તાબાના ''શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય જૈન જ્ઞાનમંદિર''માં સચવાઈ રહ્યો છે. આશરે વીસ હજાર પ્રતો કાગળ પર લખાયેલી સચવાઈ છે. આ જ્ઞાનમંદિરની સ્થાપના સને ૧૯૩૯માં થઈ હતી. પાટણના વિખ્યાત ગ્રંથભંડારો

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

કાયમને માટે સચવાઈ રહે અને પ્રાચીન વિદ્યા તથા સાહિત્યના ક્ષેત્રે કામ કરતા વિદ્વાનો એ હસ્તપ્રતોનો સરળતાથી લાભ લઈ શકે એ હેતુથી આ જ્ઞાનમંદિરની સ્થાપના થઈ છે.

પાટણના નામાંકિત ભંડારોમાં સંઘવીના પાડાનો તાડપત્રીય ગ્રંથભંડાર વિદ્વાનોના આકર્ષણનું કેન્દ્ર બનેલો. આ ભંડારની મુલાકાતે પાશ્ચાત્ય, વિદ્વાનો અને સંશોધકો આવતા હતા. ભંડારમાં કુલ ૪૩૪ તાડપત્ર ઉપરની હસ્તપ્રતો છે. એમાંની કેટલીક હસ્તપ્રતો સચિત્ર છે. એમાંના ચિત્રો મધ્યકાલીન પશ્ચિમ ભારતની ચિત્રશૈલીના ઉત્તમ નમૂના પૂરા પાડે છે. આ શૈલીનાં ચિત્રો લઘુ-ચિત્રો સ્વરૂપે મળે છે. પશ્ચિમ ભારતની ચિત્રકલાનું જન્મસ્થાન અને પોષણસ્થાન ગુજરાત છે. એમાં ગુજરાતના ધર્મ અને સમાજજીવનનું પ્રતિબિંબ પડે છે. આ લઘુચિત્રોની શૈલીના નમૂના મોટે ભાગે ગુજરાત અને રાજસ્થાનના જૈનભંડારોમાંથી અને ખાસ કરીને જૈન કે જૈનાશ્રિત લખાયેલા ગ્રંથોનાં લઘુ ચિત્રોરૂપે મળે છે. ચિત્રોની આ શૈલીને ગુજરાતની શૈલી કે મારુ-ગુર્જર શૈલી પણ કહે છે. પાટણના સંઘવીપાડાનાં ભંડારમાં કેટલીક તાડપત્ર પરની સચિત્ર હસ્તપ્રતો સુરક્ષિત છે. એમાં શ્વેતાંબર જૈન સંપ્રદાયના ગ્રંથ ''નિશીથચૂર્ણિ''ની ઈ.સ.ની ૧૨મી સદીની પ્રત ગુજરાતી સચિત્ર તાડપત્રનો સહુથી જૂનો નમૂનો છે.[૩] આ પ્રત ભૃગુકચ્છ (ભરૂચ)માં લખાયેલી છે. એમાં એક પત્ર ઉપર વર્તુળાકારમાં હાથીસવારનું ચિત્ર આલેખાયેલું છે. ચિત્રમાં માળા ધારણ કરતી સ્ત્રીઓનાં આલેખન છે, જે ઘણું કરીને અપ્સરાઓ હોવાનું જણાય છે. આ સંગ્રહમાંની ''કલ્પસૂત્ર''ની એક ૧૩મી સદીની હસ્તપ્રતમાં જૈન સાધ્વીઓ અને શ્રાવિકાઓનાં ચિત્રો આલેખેલાં છે. ૧૩મી સદીની ''કથારત્નસાગર''ની હસ્તપ્રતમાં પાર્શ્વનાથ અને શ્રાવક-શ્રાવિકાનાં સુંદર ચિત્રો મળે છે.

આવી જ એક બીજી આ જ સમયની ''કલ્પસૂત્ર''ની હસ્તપ્રતમાં જૈનપરંપરામાં વત્તે ઓછે અંશે પૂજાતા બ્રહ્મશાંતિ યક્ષ અને લક્ષ્મીદેવીનાં આકર્ષક ચિત્રો મળે છે. આ ઉપરાંત ''ઋષભદેવચરિત''ની આશરે ૧૩મી સદીની હસ્તપ્રતમાં ઋષભદેવ અને જૈન યક્ષિણી ચક્રેશ્વરીનાં સુંદર ચિત્રો દોરેલાં છે. ''ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત''ની પ્રતનાં છેલ્લાં ત્રણ પત્રો ઉપર હેમચંદ્રસૂરિ, રાજા કુમારપાલ અને શ્રાવિકા શ્રીદેવીનાં મનોહર ચિત્રો આલેખાયાં છે.

પાટણનાં વખતજીની શેરીના ભંડારામાંની એક પ્રતમાં ચાર સુંદર ચિત્રો અંકિત કરેલાં છે,[૪] જેમાં હેમચંદ્રચાર્યને વ્યાકરણનો ગ્રંથ લખવા માટે વિનંતી કરતો રાજા સિદ્ધરાજ, વ્યાકરણગ્રંથને અંબાડી પર મૂકીને ફરતી યાત્રા, પાર્શ્વનાથનું મંદિર અને વ્યાકરણગ્રંથની નકલ મેળવવા આનંદપ્રભ ઉપાધ્યાયને વિનંતી કરતા કર્મણ મંત્રી વગેરે પ્રસંગોનાં આબેહૂબ ચિત્રો આલેખેલાં છે. આ ચિત્રોમાં કલાકારનાં પ્રતિભા તથા કૌશલ્યનાં દર્શન થાય છે.

પાટણના હેમચંદ્રાચાર્ય જ્ઞાનમંદિરમાં કલ્પસૂત્રની ૧૫મી સદીની બે હસ્તપ્રતો છે, એમાંની એક પ્રતમાં લક્ષ્મીદેવી અને ચંદ્રદેવનાં ચિત્રો મળે છે.

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

કાપડ પર ચિત્રાંકનો કરવાની જૈન પરંપરા ઈ.સ.૧૪મી સદી જેટલી પુરાણી છે. એમાં યંત્રો, વિશ્વરચના (Cosmology) યાત્રાસ્થળો અને માંગલિક ચિહ્નો જેવા વિષયોને રજૂ કરતાં કાપડ પરનાં ચિત્રો ભારત અને વિદેશોનાં સંગ્રહાલયોમાં સચવાયેલાં છે. વૈષ્ણવોની જેમ જૈનોમાં પણ કાપડ ઉપર ધાર્મિક ચિત્રો આલેખવાની પ્રથા છે. એને 'પટ્ટ' કહેવામાં આવે છે. વીંટો વાળીને આવા પટ્ટ મંદિરમાં કે ખાનગી ગૃહોમાં સાચવી રાખવામાં આવતા.

આ પ્રકારના સહુથી પ્રાચીન ચિત્રનો નમૂનો પાટણના સંઘના ભંડારમાં સચવાયેલી ''ધર્મવિધિપ્રકરણ''ની ૧૪મી સદીની હસ્તપ્રતમાં મળે છે. એમાં સરસ્વતીની સાદી આકૃતિ ચિત્રિત કરેલી છે. સંઘવી પાડાના ભંડારમાંનો ૧૫મી સદીનો કાપડ પર ચિતરેલો પંચતીર્થી પટ્ટ ખૂબ પ્રસિદ્ધ છે. આ પટ્ટ ચાંપાનેરમાં તૈયાર થયેલો છે. એમાં સાત ચિત્રોનું આલેખન કરેલું છે. મંદિરના ગર્ભગૃહમાં સર્પછત્ર ધારણ કરતા તીર્થંકર પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા, ગિરનાર પર્વતનું દૃશ્ય, સમ્મેતશિખર અને પાવાગઢ ઉપરના મહાવીર સ્વામીના મંદિરનાં ચિત્રો મનોહર લાગે છે.

અમદાવાદના સારાભાઈ નવાબના સંગ્રહમાં ''સૂરિમંત્ર પટ્ટ''નું ૧૪મી સદીનું ચિત્ર સંગૃહીત છે. એમાં પૂર્ણ વિકસિત પદ્મ ઉપર બેઠેલા મહાવીર સ્વામીના પ્રથમ શિષ્ય ગૌતમ સ્વામીનું ચિત્ર આલેખેલું છે. સારાભાઈ નવાબના સંગ્રહમાંનો ઋષભદેવના સમવસરણનો ૧૫મી સદીના મધ્યનો એક પટ્ટ અને જંબુદ્વીપનો ૧૬મી સદીનો એક પટ્ટ નોંધપાત્ર છે. કાપડ પર ચિત્રો આલેખવાની પ્રથા ૧૭મી સદી સુધી જૈનોમાં જળવાઈ રહી.

હસ્તપ્રતોની જાળવણી માટે વપરાતી લાકડાની પાટલીઓ ઉપર પણ લઘુચિત્રો જોવા મળે છે. આવા લાકડાની પાટલી પરનાં લઘુ ચિત્રોના સહુથી જૂના નમૂના રાજસ્થાનનાં જૈન ભંડારોમાં મળે છે. અમદાવાદનાં સારાભાઈ નવાબના સંગ્રહમાં સુરક્ષિત લાકડાની પાટલી પર ભરત અને બાહુબલિ વચ્ચેના યુદ્ધ પ્રસંગનું આલેખન છે. એક પાટલી પર તીર્થંકર પાર્શ્વનાથના પૂર્વના દસ ભવો આલેખેલા છે. મુનિ પુણ્યવિજયજીસંગ્રહમાંની એક પાટલી પર મહાવીર ભગવાનના ૨૭ ભવો પૈકીના કેટલાક ભવોનું ચિત્રાંકન જોવા મળે છે.

પાટણના બીજા ભંડારોમાં તપાગચ્છ ભંડાર, ભાભાના પાડાનો ભંડાર, વસ્તા માણેકનો ભંડાર, શ્રી હિંમતવિજયજીનો સંગ્રહ વગેરે અત્યંત મહત્ત્વના છે. જો કે આ બધા ભંડારો હેમચંદ્રાચાર્ય જૈન જ્ઞાનભંડારને સોંપાઈ ગયા છે.

ખંભાતના હસ્તપ્રતભંડારો :

પાટણની જેમ ખંભાતે પણ સંશોધક વિદ્વાનોને આકર્ષ્યા છે. તેરમાં સૈકામાં થઈ ગયેલા ગુજરાતના વિખ્યાત મંત્રી વસ્તુપાલે મોટી રકમ ખર્ચીને પાટણ, ભરૂચ અને ખંભાતમાં

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

ગ્રંથભંડારો સ્થાપ્યા હતાં.[૫] હાલમાં ખંભાતમાં મુખ્ય ચાર ગ્રંથભંડારો છે. પાયચંદગચ્છ ભંડાર જ્ઞાનવિમલસૂરિનો ભંડાર, નેમિસૂરિજીનો ભંડાર અને શાંતિનાથનો ભંડાર. આમાં શાંતિનાથનો ભંડાર સમગ્ર ગુજરાત અને રાજસ્થાનમાં સહુથી સમૃદ્ધ અને મૂલ્યવાન ભંડારોમાંનો એક છે. એમાં ગ્રંથસંખ્યા બહુ મોટી નથી. પરંતુ એની વિશિષ્ટતા એમાંની પ્રાચીન અને દુર્લભ તાડપત્રીય હસ્તપ્રતો છે. એમાં તાડપત્ર ઉપર સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષામાં લખાયેલી આશરે દોઢસો જેટલીં હસ્તપ્રતો છે. આ ભંડારની હસ્તપ્રતો ઈ.સ.ની ૧૨મી, ૧૩મી અને ૧૪મી સદી જેટલી પ્રાચીન છે. ગુજરાતની ગ્રંથસ્થ લઘુ ચિત્રકલાના સહુથી પ્રાચીન નમૂના આ ભંડારની તાડપત્રીય હસ્તપ્રતોમાંથી મળે છે. આચાર્ય હેમચંદ્ર, તેમના શિષ્ય અને રાજા કુમારપાલનું વિખ્યાત ચિત્ર બારમાં સૈકાની ''દશવૈકાલિકસૂત્રની લઘુવૃત્તિ''ની હસ્તપ્રતના છેલ્લા પત્ર પર છે. એમાં આસન પર બિરાજમાન હેમચંદ્રાચાર્ય, જમણા હાથમાં તાડપત્ર રાખીને સામે બેઠેલા પોતાના શિષ્ય મહેન્દ્રસૂરિને જાણે પાઠ આપતા હોય એમ લાગે છે. મહેન્દ્રસૂરિની પાછળ બે હાથ જોડીને ઊભેલા દાઢીવાળા ગૃહસ્થની આકૃતિ રાજા કુમારપાલની જણાય છે. આ ચિત્ર આચાર્ય હેમચંદ્ર અને રાજા કુમારપાલ બંનેના જીવનકાળ દરમ્યાન દોરાયેલું હોઈ બે સમકાલીન મહાપુરુષોના ચિત્ર તરીકે પણ તેનું વિશિષ્ટ મૂલ્ય છે. આ ઉપરાંત સં.૧૧૮૪ (ઈ.સ.૧૧૨૭-૨૮)માં લખાયેલી ''જ્ઞાતાધર્મકથા સૂત્રવૃત્તિ''ની પ્રતમાં ૧૩માં સૈકામાં લખાયેલ ''ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર''ની પ્રતમાં સં.૧૩૦૮ (ઈ.સ. ૧૨૫૧-૫૨) અને સં.૧૩૫૨ (ઈ.સ. ૧૨૯૫-૯૬)માં લખાયેલી ''ઉતરાધ્યયનસૂત્ર''ની વૃત્તિની બે પ્રતોમાં, ચૌદમા સૈકામાં લખાયેલી ''યોગપ્રકાશ'' અને ''શતપદીવૃત્તિ''ની પ્રતમાં તથા સં.૧૩૦૮માં લખાયેલા પાર્શ્વનાથસ્તોત્રની તાડપત્રીય હસ્તપ્રતોમાં સુંદર ચિત્રો જોવા મળે છે.[૬]

આ ભંડારનું એક અમૂલ્ય રત્ન તે ''ધર્માભ્યુદયકાવ્ય''ની ૧૩મી સદીમાં લખાયેલી તાડપત્રીય પ્રત છે. મંત્રી વસ્તુપાલે પોતાના ગુરુ વિજયસેનસૂરિના ઉપદેશથી શત્રુંજયનો સંઘ કાઢ્યો હતો, એનો ઐતિહાસિક વૃત્તાંત આપવા સાથે કેટલીક ધર્મકથાઓ વર્ણવતું એ સંસ્કૃત કાવ્ય છે. એ કાવ્ય વિજયસેનસૂરિના શિષ્ય ઉદયપ્રભસૂરિએ રચેલું છે. આખાંયે કાવ્યની વસ્તુપાલના સ્વહસ્તાક્ષરે ખંભાતમાં જ થયેલી નકલ ત્યાં સચવાયેલી છે. તપાગચ્છ ભંડારમાં શ્રીચંદ્રસૂરિકૃત ''જીતકલ્પચૂર્ણિ'' વ્યાખ્યાની સં.૧૨૮૪ (ઈ.સ. ૧૨૨૭-૨૮)માં લખાયેલ એક તાડપત્રીય પ્રત છે તે વસ્તુપાલે સ્થાપેલા ગ્રંથભંડારની જણાય છે.[૭]

આ ઉપરાંત બૌદ્ધ વિદ્વાન ધર્મોત્તરની ''ન્યાયબિંદુ ટીકા'' શૈવ વિદ્વાન મૂર્તિદેવકૃત ''સુભાષિતરત્નકોશ'' અને લક્ષ્મણકૃત ''સૂક્તાવલિ'', કૃષ્ણદાસકૃત ''પારસી પ્રકાશ'', જયમંગલાચાર્યની 'કવિશિક્ષા મેઘાભ્યુદય કાવ્ય', દેવભદ્રસૂરિકૃત ''કથારત્નકોશ'', જેવા ગ્રંથોની અનેક હસ્તપ્રતો આ ભંડારમાં સચવાયેલી છે.[૮] બૌદ્ધ વિદ્વાનોના ગ્રંથો સુભાષિતસંગ્રહો, ફારસી શબ્દોનો સંસ્કૃતમાં અર્થ આપતો શબ્દકોશ જેવા સંસ્કૃત-પ્રાકૃત

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

અને ઈતર સાહિત્યની વિવિધ શાખાઓના કેટલાયે ગ્રંથોની પ્રાચીન પ્રતો ઉપલબ્ધ છે. એમાંની કેટલીય હસ્તપ્રતો ગુજરાતના ચૌલુક્ય અને વાઘેલા રાજાઓના સમયમાં લખાયેલી છે. આ ગ્રંથોમાંથી ગુજરાતના સામાજિક અને ધાર્મિક ઇતિહાસ, પ્રાચીન ગામોના સ્થાનિક ઇતિહાસ તેમજ પ્રાચીન મધ્યકાલીન ગુજરાતની સંસ્કાર અને સાહિત્યપ્રવૃત્તિઓ વિશે ઉપયોગી માહિતી મળે છે. ખંભાતના આ પ્રાચીન ગ્રંથભંડારો માત્ર ગુજરાતની જ નહિ, પરંતુ સમસ્ત ભારતની મોંઘી વિદ્યાસંપત્તિ છે.

આ ભંડારમાં સંગૃહીત ''નેમિનાથચરિત''ની ૧૩મી સદીની પ્રતમાં જૈન તીર્થંકર નેમિનાથ, અંબિકાદેવી અને અંજલિમુદ્રામાં શ્રાવક-શ્રાવિકાનાં ચિત્રો આલેખેલા છે. બીજી એક ૧૨મી સદીની સચિત્ર પ્રતમાં બે ચિત્રો દોરેલાં છે, જેમાંના એકમાં પદ્માસન પર બેઠેલા મહાવીર સ્વામીનું અને બીજા ચિત્રમાં ત્રિભંગ અવસ્થામાં ઊભેલાં ચતુર્ભુજ સરસ્વતીનું સુંદર આલેખન છે.

ખંભાતના પાયચંદ ગચ્છના ભંડારમાં ૧૫૦૦ જેટલી હસ્તપ્રતો જળવાયેલી છે, જેમાંની કેટલીક તાડપત્ર ઉપર લખાયેલી છે. જ્ઞાનવિમલસૂરિના ભંડારમાં આ જ સૂરિની લખેલી સંસ્કૃત અને ગુજરાતી ભાષાની કેટલીક રચનાઓ પણ જોવા મળે છે. આચાર્ય નેમિસૂરિજીના ગ્રંથ ભંડારમાં આશરે વીસ હજાર જેટલી પ્રાચીન પ્રતો છે. નેમિસૂરિજીએ જૈનદૃષ્ટિએ વિશ્વવિદ્યા (Cosmology)નું નિરૂપણ કરતો 'લોકપ્રકાશ' નામનો ગ્રંથ જૂનાગઢમાં રચેલો. એમના પોતાના હસ્તાક્ષરોવાળી પ્રત અહીં સચવાયેલી છે.[૯]

અમદાવાદના હસ્તપ્રતસંગ્રહો :

ભો.જે. અધ્યયન-સંશોધન વિદ્યાભવન હસ્તપ્રતસંગ્રહ :

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના નામે ઓળખાતી ગુજરાત વિદ્યાસભાએ એના મૂળ સ્થાપક એલેકઝાંડર ફોબર્સ ના સમયથી હસ્તપ્રતોનો સંગ્રહ કરવાનું કાર્ય શરૂ કરેલું. સંસ્થાના ઉત્તરોત્તર વિકાસના પરિણામે ભેટરૂપે પ્રાપ્ત થયેલી અથવા ખરીદેલી હસ્તપ્રતોની સંખ્યા લગભગ ૨૦૦૦ જેટલી થયેલી છે. ૧૯૪૬માં ગુજરાત વિદ્યાસભાનો ઉચ્ચ અભ્યાસ અને સંશોધનનો વિભાગ ભો.જે. વિદ્યાભવનના નામે વિકસ્યો. ત્યારથી આ સંસ્થાના મ્યુઝિયમમાં આ હસ્તલિખિત સંગ્રહ સુરક્ષિત છે. હાલ આ મ્યુઝિયમમાં સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, જૂની ગુજરાતી, હિંદી, વ્રજ,મરાઠી, બંગાળી, અરબી-ફારસી જેવી ભાષાઓમાં લખાયેલી લગભગ ૧૦,૦૦૦ જેટલી હસ્તપ્રતો સંગૃહીત છે. મોટા ભાગની હસ્તપ્રતો કાગળ ઉપર લખાયેલી છે. કેટલીક કાપડ અને તાડપત્ર ઉપર પણ લખાયેલી છે. તાડપત્રીય પ્રતો કન્નડ, તેલુગુ, મલયાલમ જેવી દક્ષિણ ભારતની લિપિઓમાં લખાયેલી મળે છે અને ઇ.સ.ની ૧૫ થી ૧૯મી સદી સુધીની છે.

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

આ હસ્તપ્રતો વેદ-વેદાંગ, ઈતિહાસ, પુરાણ, બૌદ્ધસાહિત્ય, જૈનસાહિત્ય, ભક્તિ, તંત્ર, કાવ્ય, વ્યાકરણ, કોશ, નાટ્ય, શિલ્પ, અલંકાર, કામશાસ્ત્ર, આયુર્વેદ, જ્યોતિષ, જેવા વિવિધ વિષયોને લગતી છે.

આ સંગ્રહમાં ૧૮ જેટલી સચિત્ર હસ્તપ્રતો છે, જેમાં દુર્ગાસપ્તશતી, શ્રીમદ્ ભાગવત, કલ્પસૂત્ર, મધુમાલતીકથા જેવી સુંદર ચિત્રોવાળી હસ્તપ્રતોનો સમાવેશ થાય છે.

૧૮મી સદીની ગીત-ગોવિંદની સચિત્ર પત્રમાં વિષ્ણુના દશાવતારોનાં ચિત્ર અને રાધાકૃષ્ણના મિલન-વિરહના પ્રસંગો ભાવપૂર્ણ રીતે આલેખાયેલા છે. ફારસી લિપિમાં લખાયેલી સચિત્ર હસ્તપ્રતો પણ અહીં જળવાયેલી છે. જ્યોતિષને લગતા સળંગ સચિત્ર ઓળિયા (વીંટા-Scroll) અને જૈન સૂરિઓ અને સાધુઓને તેમજ તેમના સંઘને યાત્રા દરમ્યાન આમંત્રણ આપતું એક સચિત્ર વિજ્ઞપ્તિપત્ર (૧૮મી સદીનું) ઉપલબ્ધ છે.

''બાબીવિલાસ'' જેવી ઐતિહાસિક કૃતિઓ, મેદપાટપુરાણ, કાયસ્થપદ્ધતિ જેવી જ્ઞાતિવિષયક હસ્તપ્રતો તેમજ મંડપદુર્ગ જેવી સ્થાપત્યની હસ્તપ્રતો પણ અહીં છે.

આમાંની કેટલીક હસ્તપ્રતો સુંદર વેલબુટ્ટાની આકૃતિઓથી શણગારાયેલી, કોઈક સોનેરી શાહીથી લખેલી, લાલ, કાળી શાહીના લખાણવાળી છે.

આ મ્યુઝિયમમાં ખેતરો, મકાન કે હાટના ખરીદ-વેચાણ કે ગીરો અંગેના, પલ્લાની ફારગતી અંગેના, મિલકતની વહેંચણીને લગતા ૧૫૦ જેટલા ખતપત્રો (દસ્તાવેજો) ઈ.સ.ની ૧૪મી સદીથી ૧૯મી સદી સુધીના છે. આ દસ્તાવેજો સાંકડા કાગળ કે કાપડની પટ્ટી પર સળંગ લખેલા છે. લાંબા હોવાથી વીંટો વાળીને સાચવવા પડે છે. આવા ખતપત્રોમાંથી તત્કાલીન રાજકીય, સાંસ્કૃતિક, આર્થિક અને સામાજિક માહિતી મળે છે. આ ખતો સંસ્કૃત તેમજ અરબી-ફારસીમાં લખેલા છે.

આ ઉપરાંત આ મ્યુઝિયમમાં રમતનાં ચિત્રિત પાનાં ખાસ નોંધપાત્ર છે. આવાં પાનાંઓની સંખ્યા ૧૫૦ની છે. ગોળાકાર પાનાંઓ ઉપર પશુપંખીની આકૃતિઓ છે. પાનાંઓ પરની સંખ્યા કલાત્મક રીતે આલેખવામાં આવી છે. એકની સંખ્યા દર્શાવવા ઘોડા ઉપર સવાર થયેલી રાજાની આકૃતિ અંકિત કરેલી છે. ઘોડાનું આલેખન જીવંત અને ગતિમય લાગે છે.

રાજાની વેશભૂષા રાજપૂત છે. એણે ધારણ કરેલ આયુધો અને અલંકારો ચિત્રની સમૃદ્ધિમાં વધારો કરે છે. કેટલાંક પાનાંના સંખ્યાંક દર્શાવવા છત્રી, લીલાં પાદડાં કે પર્વતનું અલેખન કરેલું છે. કલાત્મકતા લાવવા લીલાં, પીળાં અને કાળાં ટપકાનો ઉપયોગ કરાયો છે. પશુપક્ષીઓમાં ઘોડો, મયૂર, પોપટ વગેરેનું આલેખન સુંદર, આબેહૂબ અને સહજ છે.

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

લા.દ. ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિર હસ્તપ્રતસંગ્રહ :

આ સંસ્થામાં લગભગ પંચાવન હજાર જેટલી હસ્તપ્રતોનો અમૂલ્ય ખજાનો સંગૃહીત છે. મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીનો પોતાનો હસ્તલિખિત ગ્રંથોનો સમગ્ર ખજાનો આ ભંડારને ભેટ મળેલો છે. એ પછી હસ્તલિખિત ગ્રંથોના અનેક નાના મોટા ગ્રંથભંડારો આ જ્ઞાનમંદિરને ભેટ મળતા રહ્યા છે. આ સંસ્થાનો આટલો મોટો સંગ્રહ માત્ર એક જ વ્યક્તિનો પરિપાક નથી. પરંતુ આગમપ્રભાકર મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી તેમના ગુરુ ચતુવિજયજી તથા પ્રવર્તક કાંતિવિજયજીના પરિશ્રમને આભારી છે. આ હસ્તપ્રતસંગ્રહમાં જૈન અને જૈનેતર સાહિત્યના અમૂલ્ય ગ્રંથો છે. એ બધા ગ્રંથો સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ, જૂની ગુજરાતી, રાજસ્થાની વગેરે ભાષાઓમાં લખાયેલા છે. હસ્તપ્રતો ઇ.સ.ની ૧૨મીથી ૧૯મી સદી સુધીની મળે છે.

હસ્તપ્રતોનાં સૂચિપત્રો પણ પ્રકાશિત થયાં છે. લા.દ. વિદ્યામંદિરના સંગ્રહમાં ૫૫૩ જેટલી સચિત્ર હસ્તપ્રતો છે, જેમાં તાડપત્રની અને કાગળની હસ્તપ્રત ઉપરાંત ગુટકા અને છુટા પટ્ટરૂપે પણ મળે છે. અહીંની ૧૮મી સદીની કલ્પસૂત્રની એક હસ્તપ્રતમાં રાજસવારીનાં દૃશ્યો જોવા મળે છે. કેટલીક કાગળની હસ્તપ્રતોમાં ભગવાન તીર્થંકરના જીવનપ્રસંગો આલેખાયેલા છે.

ઈ.સ ૧૮ સદીની કલ્પસૂત્રની કાગળ પરની સચિત્ર હસ્તપ્રતો ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રના જૈનભંડારોમાં સચવાયેલી છે. આ હસ્તપ્રતોમાં તીર્થંકર ભગવાનના જીવનપ્રસંગો, ખાસ કરીને જન્મ, વિવાહ, કેશલોચન, દીક્ષા, ધર્મોપદેશના પ્રસંગો આલેખાયેલા હોય છે. લા.દ. વિદ્યામંદિરમાં સંગૃહીત ૧૮મી સદીની કલ્પસૂત્રની એક પ્રતમાં રાજસવારીનાં દશ્યોમાં પુરુષ અને સ્ત્રીપાત્રોની વેશભૂષા મરાઠી જોવા મળે છે. અહીં ''સંગ્રહણીસૂત્ર''ની બાર સચિત્ર પ્રતો મળે છે. સંગ્રહણીસૂત્ર એ જૈનપરંપરા પ્રમાણે બ્રહ્માંડની ઉત્પત્તિને લગતો ગ્રંથ છે. એમાં તીર્થંકરો, દેવ-દેવીઓ, ગંધર્વો, યક્ષ-યક્ષીઓ, સૂર્ય, પર્વતો, નદીઓ અને વૃક્ષોનું આલેખન કરવામાં આવ્યું છે. ''અઢાર શીલાંગ રથ''ની ૧૮મી સદીની અઢાર ચિત્રોવાળી પ્રત છે. લાકડાના લાંબા રથમાં સાધુએ પાળવાના આચારના નામોવાળાં પાનાં પાડેલાં છે. રથની ઉપર મધ્યમાં જે તે તીર્થંકર ભગવાનનું ચિત્ર છે. રથને હાંકનાર સારથીએ ઘોડાની લગામ પોતાના જમણા હાથમાં પકડી છે. આખું ચિત્ર જાણે ગતિમાં હોય તેમ લાગે છે.

૧૭મી -૧૮મી સદીની કાગળ પરની ''ધન્ના શાલિભદ્ર રાસ''ની પ્રતોમાં ચિત્રાલેખન જોવા મળે છે. એમાં આલેખાયેલાં ચિત્રોમાં શાલિભદ્રની માતા ધન્ના, શાલિભદ્રના જીવન-પ્રસંગો, શાલિભદ્ર અને મગધરાજ શ્રેણિકની મુલાકાતનો પ્રસંગ ઇત્યાદિ નોંધપાત્ર છે. ''લોકપ્રકાશ'' નામની એક પ્રતમાંના એક ચિત્રમાં ચક્રવર્તી રાજાના રાજ્યાભિષેકનું ચિત્ર છે. રાજ્યાભિષેક વખતે રાજાનો પૃથ્વીનાં જુદાં જુદાં પવિત્ર જળથી કેવી રીતે અભિષેક થતો એનું આલેખન છે. 'શ્રીપાલરાસ'ની એક ૧૯મી સદીની હસ્તપ્રતમાં રાસના કથાપ્રસંગ આલેખતાં સુંદર ચિત્રો છે, જેમાં એક ચિત્ર ધવલ શેઠની કથાને લગતું

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

છે. વહાણનાં ચિત્રોમાં બ્રિટિશરોનો યુનિયન જેક ધ્વજ સ્પષ્ટ દેખાય છે.[૧૦]

વિ.સં.૧૮૮૫(ઈ.સ.૧૮૨૮-૨૯)માં સૌરાષ્ટ્રના પડધરી ગામે ચિત્રિત કરવામાં આવેલી ''શ્રીપાલ રાસ''ની એક હસ્તપ્રત અહીં સંગૃહીત છે, જેના પ્રથમ પૃષ્ઠ પર ચિત્રો છે. આ ઉપરાંત સારાભાઈ નવાબના અંગત-સંગ્રહમાં વિ.સં.૧૮૯૫(ઈ.સ.૧૮૩૮-૩૯)માં ચિત્રિત એક હસ્તપ્રત છે. એમાં વહાણનાં સુંદર આલેખનો મળે છે. [૧૧]

સંસ્કૃત સાહિત્યનાં મહાન કવિ કાલિદાસની બે કૃતિઓ મેઘદૂત અને કુમારસંભવની કાગળ પર લખાયેલી સચિત્ર પ્રતો અહીં સચવાયેલી છે. ઈ.સ.ની૧૭મી સદીમાં ખરતરગચ્છના સાધુ ઉદલહર્ષે લખેલી મેઘદૂતની પ્રતમાં કુલ પાંચ ચિત્રો છે. એમાં સરસ્વતીનું ચિત્ર, રામગિરિ આશ્રમ પર વિરહી યક્ષનું ચિત્ર, સ્વર્ગની અલકાપુરી નગરીનું ચિત્ર, વિરહિણી યક્ષિણીનું ચિત્ર અને પ્રેમીઓના મિલનનું દશ્ય રેખાંકિત કરાયું છે.

કુમારસંભવની ૧૭મી સદીના પૂર્વાર્ધની પ્રતમાં પશ્ચિમ ભારતીય ચિત્ર-શૈલીમાં સરસ્વતી અને અર્ધનારીશ્વર, પાર્વતી-પરમેશ્વરનાં મનોરમ આલેખનો મળે છે.

જૈનપરંપરા અનુસાર જૈન આચાર્યો અને મુનિઓને જુદાં જુદાં શહેરો કે નગરોના જૈનસંઘ પોતાને ત્યાં પર્યુષણ કરવા અને ચાર્તુમાસ ગાળવા નિમંત્રણ આપતા. આ નિમંત્રણપત્રો વ્યવસ્થિત રીતે તૈયાર કરવામાં આવતા અને એમાં ચિત્રોનું આલેખન કરવામાં આવતું. ચિત્રોમાં ધાર્મિક અને નગરનો મહિમા બતાવતાં ચિત્રો આલેખાતાં. નગરજનો જૈન સાધુઓનાં દર્શન કરવા અને એમનાં વ્યાખ્યાનો સાંભળવા કેટલા ઉત્સુક છે એનું વર્ણન કરવામાં આવતું. નગરની ભૌતિક અને કુદરતી સમૃદ્ધિનું સચિત્ર વર્ણન કરાતું.[૧૨] આ પ્રકારના નિમંત્રણને જૈન પરિભાષામાં 'વિજ્ઞાપ્તિપત્ર' કહે છે. એમાં સાલ અને તિથિ આપેલી હોવાથી ઐતિહાસિક દષ્ટિએ એનું મહત્ત્વ ઘણું છે.

અમદાવાદમાં દેવશાના પાડાનાં ભંડારમાં ''શ્રીપાલ-રાસ''ની સૂરતમાં વિ.સં.૧૮૮૬ (ઈ.સ.૧૮૨૯)માં તૈયાર થયેલ એક ચિત્રિત હસ્તપ્રત છે. એમાં વેપાર માટે સૂરત આવતાં વહાણોનાં ચિત્રાંકનો આબેહૂબ છે. કેટલાંક ચિત્રોમાં વૃક્ષો વનરાજિઓનાં દશ્યો અંકિત કરેલા છે, જેમાં ચિત્રકારના પ્રકૃતિપ્રેમનું દર્શન થાય છે. કેટલાંક ચિત્રોમાં ગીત-સંગીત અને નૃત્યનું આલેખન કરેલું છે. પુરુષોના હાથમાં વીણાનું ચિત્રણ વિશિષ્ટ અને નોંધપાત્ર છે. ડૉ. મોતીચંદ્ર અને ઉમાકાંતશાહના મતે આ ચિત્રો શિરોહી શૈલીનાં છે.[૧૩]

ગાંધીનગર જિલ્લાના પેથાપુર ગામમાં ચિત્રિત 'શ્રી પાલરાસ'ની એક હસ્તપ્રત (વિ.સં.૧૮૭૮ : ઈ.સ. ૧૮૨૧-૨૨) અમદાવાદના ડહેલાના ઉપાશ્રયમાં છે. આ પ્રતનાં ચિત્ર ઉત્તર ગુજરાતની વિશિષ્ટ ગ્રામીણ શૈલીમાં આલેખાયેલાં છે. પેથાપુરના લોકોનાં મકાનોની દીવાલો પર જે ચિત્રો જોવા મળે છે, તેવી જ શૈલીનાં ચિત્ર આ પ્રતમાં ચિતરેલાં છે. પુરુષ પાત્રોનાં પાઘડી, લાંબી બાયનાં અંગરખાં, પટદાર ધોતિયાં અને ખેસનું આલેખન

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

આકર્ષક છે. સ્ત્રીપાત્રો ઘેરા વાદળી રંગની ઓઢણી અને લાલ રંગનો ચણિયો ધારણ કરેલ દર્શાવાયાં છે. ચિત્રોમાં પશુપક્ષી અને વનરાજિનું આલેખન મનોહર છે.[૧૪]

હિંદુ અને જૈનપરંપરામાં સાધુઓ અને સંસારીઓ માટે જે જ્ઞાનચોપાટ તૈયાર કરાતી, તેમાં ચિત્રોનું આલેખન કરવામાં આવતું. એમાં દેવલોકનું, સર્પોની સીડીઓનું, નવગ્રહોનું તેમ જ જીવયોનિઓનું આલેખન કરાતું. આવી એક ૧૯મી સદીની ચિત્રિત જૈન જ્ઞાનચોપાટ આ સંસ્થામાં સુરક્ષિત છે. જુદી જુદી જીવયોનિઓ, વિવિધ પ્રકારના દેવલોક, સ્વર્ગ અને નરક તેમજ મોક્ષનો ખ્યાલ આપતી જ્ઞાનચોપાટ હિંદુપરંપરામાં પણ તૈયાર કરાવવામાં આવતી, જેમાં ૮૪ કોઠાઓનું આલેખન કરાતું. આ ૮૪ કોઠાઓ ૮૪ લાખ યોનિનું પ્રતીક મનાતા.[૧૫]

ગુજરાત અને રાજસ્થાનના લોકસાહિત્યમાં ગોપીચંદની કથા ઘણી લોકપ્રિય છે. આ ગોપીચંદની કથા વર્ણવતો ''ગોપીચંદકી શાબ્દી'' નામનો હિંદુપટ આ સંસ્થામાં સચવાયેલો છે. એમાં આ રાજાના જીવનને લગતાં ચિત્રોનું આલેખન કરેલું છે. આ ચિત્રોનો સમય આશરે ૧૮મી સદીનો છે. ચિત્રોની શૈલી પશ્ચિમ ભારતીય છે. પાત્રોની વેશભૂષા રાજસ્થાની છે.

બીજા એક હિંદુપટમાં કોઈ હિંદુ ધર્મગુરુના ગાદીવારસા વખતના પ્રસંગોનું જુદાં જુદાં દશ્યોમાં આલેખન કરાયું છે. ૧૯મી સદીના પૂર્વાર્ધના આ કપડાના પટ્ટમાં જુદા જુદા ખંડ પાડી પ્રસંગની ઉજવણીનાં દશ્યો ચિતરેલાં છે. એના એક દશ્યમાં નટનર્તકી ઊંધા માથે નૃત્ય કરતાં કરતાં પગની મદદથી તીર છોડતી બતાવાઈ છે. એની બાજુમાં એને મદદ કરનાર બીજી નટનર્તકી ઊભી છે. અંગકસરતના દાવ સાથે નૃત્ય દર્શાવતું આ ચિત્ર એ સમયની નૃત્યકલાની ઝાંખી કરાવે છે. બીજા એક ચિત્રમાં નૃત્યકાર સ્ત્રી એક હાથમાં કપડાનું બનાવેલું કમળનું ફૂલ રાખી નૃત્ય કરતી જોવા મળે છે. એના માથા પર પાંચ ગાગરનું બેડું છે. એની પાછળ હાથમાં ઘૂઘરાની પટ્ટી લઈ બે વાદક સ્ત્રી નૃત્ય કરી રહી છે. પુરુષપાત્ર બે હાથમાં મંજીરા વગાડે છે. સ્ત્રીપાત્ર મૃદંગ વગાડે છે. એક પુરુષ સારંગી જેવું વાદ્ય વગાડે છે. આ સમગ્ર ચિત્ર ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રમાં હાલના લોકપ્રિય બેડાનૃત્યનો ખ્યાલ આપે છે.[૧૬]

આખ્યાનો અને ચિત્ર :

ગુજરાતી ભાષામાં લખાયેલ મધ્યકાલના કવિ પ્રેમાનંદનાં આખ્યાનોની હસ્તપ્રતો આ સંગ્રહમાં ઉપલબ્ધ છે. ''કુંવરબાઈના મામેરા''ની ૧૯મા સૈકાની હસ્તપ્રતમાંના એક ચિત્રમાં વહેલમાં બેસીને જતાં શેઠ-શેઠાણીનું આલેખન ભાવવાહી છે પણ વેશભૂષા સૌરાષ્ટ્રની છે. વહેલ (ગાડુ) લાકડાની બનાવેલી છે. એનાં કોતરકામ અને ચિત્રકામ આકર્ષક છે. શણગારેલા બળદથી હંકારાતી આ વહેલનાં પૈડા જાણે ગતિમાન દર્શાવાયાં છે.[૧૭]

જૈનેતર ચિત્રકલાનો વિકાસ વૈષ્ણવ, શૈવ અને શાક્ત સંપ્રદાયો દ્વારા થયો. વૈષ્ણવ

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

સંપ્રદાયની અસર નીચે લિપિબદ્ધ થયેલી હસ્તપ્રતોમાં જયદેવ કવિનું ગીતગોવિંદ, બાલગોપાલસ્તુતિ અને નારાયણકવચ મુખ્ય છે. શૈવસંપ્રદાયની અસર નીચે લખાયેલ, કાગળની હસ્તપ્રતમાં "શિવકવચ" અને "છાયા પુરુષજ્ઞાન" મહત્ત્વની છે. એમાં ભગવાન શિવનાં ચિત્રોનું આલેખન કરેલું છે. "છાયપુરુષ જ્ઞાન"ની ૧૮મા સૈકાની એક હસ્તપ્રત આ સંગ્રહમાં છે. એમાં વાઘ પર બેઠેલાં શિવનું ચિત્ર અત્યંત આબેહૂબ, મોહક અને આકર્ષક છે. શિવે કંઠમાં ખોપરીની માળા પહેરી છે. જટામાં સર્પ, બે હાથમાં ડમરું અને ત્રિશૂળ ધારણ કરેલ છે.

શાક્ત સંપ્રદાયની હસ્તપ્રતોમાં દેવીભાગવત, ચંડીપાઠમાહાત્મ્ય જેવા ગ્રંથો મળે છે. આ સંસ્થામાં ૧૮મી સદીની એક દેવીભાગવતની હસ્તપ્રતમાં દેવીનાં જુદાં જુદાં સ્વરૂપોનાં ચિત્ર આલેખાયેલા છે. એમાં મહિષાસૂરમદિનીનું એક જીવંત ચિત્ર નોંધપાત્ર છે.

સૂર્યના ઉપાસકોનો સૌરસંપ્રદાય કહેવાય છે. આ સંપ્રદાયની "સૂર્યસહસ્રનામસ્તોત્ર"ની ૧૮મા સૈકાની કાગળ પરની હસ્તપ્રત સચવાયેલી છે. એમાં ભગવાન સૂર્યના માનુષસ્વરૂપનું ચિત્ર આલેખેલું છે. સૂર્યનો રથ સાત ઘોડાઓથી હંકારાય છે. રથ હાંકનાર સારથિની પાઘડી મરાઠી ઢબની છે. સારથિએ એક હાથમાં ઘોડાઓની લગામ પકડી છે, તો બીજા હાથમાં પાતળો દંડ ધારણ કરેલ છે. રથની મધ્યમાં સૂર્યનું મસ્તક પ્રભામંડળની સાથે દર્શાવેલું છે. આખું ચિત્ર લયયુક્ત ગતિમાં હોય એમ જણાય છે.[૧૮]

ગુજરાત રાજયના દફતર ભંડારમાં પ્રેમાનંદની ભાગવત દશમસ્કંધની એક ગુજરાતી ભાષાની સચિત્ર હસ્તપ્રત સંગૃહીત છે. વડોદરા પાસેના માંડવીમાં લખાયેલી આ હસ્તપ્રતમાં કુલ ૩૬૫ ચિત્રો છે. ચિત્રોનો સમય ૧૮મી સદીનો ઉત્તરાર્ધ અને ૧૯મી સદીનો પૂર્વાર્ધ જણાય છે. એમાં બકાસુરવધ, પૂતનાવધ, અંધકારસુરવધ, કૃષ્ણની બાળલીલા, નાગદમન વગેરે પ્રસંગોનાં ભાવવાહી આલેખનો છે. વેશભૂષા પરંપરાગત ગુજરાતી છે. એક ચિત્રમાં બાળકને સૂવાના પારણાનું આલેખન કરેલું છે, જે સંખેડાની કાષ્ઠકલાની યાદ તાજી કરાવે છે. ચિત્રોને ઊઠાવ આપવા હાંસિયામાં વેલબુટ્ટાની કલાત્મક ભાત ઉપસાવેલી છે. કવિ પ્રેમાનંદે જે ભાવ કવિતામાં વ્યક્ત કર્યો છે, તેને જ ચિત્રકારે રંગ અને રેખામાં અભિવ્યક્ત કર્યો છે. [૧૯]

અમદાવાદમાં દેવશાના પાડાના દયાવિમલજી ભંડારમાં આશરે ૧૫મી સદીની 'કલ્પસૂત્ર'ની સચિત્ર સુવર્ણાક્ષરી હસ્તપ્રત સંગૃહીત છે, જેમાં રાગ-રાગિણીઓ જેવાં સંગીતશાસ્ત્રનાં તથા આકાશચારી, પાદચારી અને ભૌમચારી જેવા ભરતનાટ્યશાસ્ત્રનાં રૂપો ચીતરેલાં છે. [૨૦]

પાંજરાપોળના વિજયનેમિસૂરિ જ્ઞાનભંડારમાં શાંતિનાથચરિતની ચિત્રિત લાકડાની પટ્ટી છે. અમદાવાદમાંના ઉજુમફોઈની ધર્મશાળાના ગ્રંથભંડારમાંથી એક ૧૪મી

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

સદીની પ્રતમાં મહાવીરનું ચ્યવન, જન્મ નિર્વાણ સમવસરણ વગેરે પ્રસંગો ચીતરેલા છે. વિ.સં.૧૯૧૧(ઈ.સ.૧૮૫૪-૫૫)ની સંગ્રહણીસૂત્રની એક ચિત્રિત હસ્તપ્રતની નકલ અમદાવાદની હાજા પટેલની પોળના એક મકાનમાં કરવામાં આવી હતી. એમાં ચક્રવર્તીનાં ૧૪ રત્નો, મેરુ પર્વત અને દ્વીપોનું આલેખન કરેલું છે. [૨૧]

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના ગ્રંથાલયમાં ૪૩૭ જેટલી હસ્તપ્રતોનો સંગ્રહ થયેલો છે. એમાં સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, હિંદી અને ગુજરાતી, ઇતિહાસ-પુરાણ, છંદ, જ્યોતિષ, કર્મકાંડ, વ્યાકરણ જેવા વિષયોને લગતી હસ્તપ્રતો છે.

વડોદરાનો પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર હસ્તપ્રતસંગ્રહ :

મહારાજા સયાજીરાવ ત્રીજાના અપૂર્વ પ્રયાસ અને ભારતીય સાહિત્ય તેમ જ સંસ્કૃતિ પ્રત્યેની એમની અપાર પ્રેમભક્તિને પરિણામે વડોદરામાં હસ્તપ્રતોનો વિશાળ ભંડાર અસ્તિત્વમાં આવી શક્યો છે.

વડોદરાની સેન્ટ્રલ લાઈબ્રેરીમાંની સંસ્કૃત હસ્તપ્રતોને જુદી તારવી તેનો સ્વતંત્ર વિભાગ પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર નામે અસ્તિત્વમાં આવ્યો. આ સંસ્થામાં ૨૭,૦૦૦ જેટલી હસ્તપ્રતોનો સંગ્રહ સુરક્ષિત છે. હસ્તપ્રતોનાં સૂચિપત્રો પ્રકાશિત થયેલાં છે. આ સંગ્રહમાં વેદ, ઉપનિષદ, સ્મૃતિ, વેદાંત, વ્યાકરણ વગેરે વિષયોની હસ્તપ્રતો સચવાયેલી છે. કેટલીક હસ્તપ્રતો દક્ષિણ ભારતની તેલુગુ, કન્નડ, ગ્રંથ, મલયાલમ અને ઉત્તર ભારતની બંગાળી શારદા, નેવારી, ઉડિયા જેવી લિપિઓમાં લખાયેલી છે. કેટલીક જૈનેતર હસ્તપ્રતો અહીં સચવાયેલી છે, જેમાંની હરિલીલાષોડશકલા નામના સંસ્કૃત ગ્રંથમાંથી ગુજરાતી રૂપાંતર કરેલ ગ્રંથની સચિત્ર પ્રત મળે છે. એમાં ગોવર્ધનધારણ અને પાર્વતી-દક્ષ પ્રજાપતિનાં ચિત્રો આલેખાયેલાં છે. આ પ્રસંગોનાં ચિત્રો અત્યંત મોહક છે. ભાગવતપુરાણની સચિત્ર હસ્તપ્રતો અને ઓળિયાં પણ અહીં સંગૃહીત છે.

''પંચરત્ન ગીતા'' નો સચિત્ર ગુટકો પણ અહીં છે, એમાં ભગવદ્ગીતાનાં ચિત્રો નોંધપાત્ર છે. એના દસમા અધ્યાય વિભૂતિયોગમાં શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને સૃષ્ટિનાં સર્વ સર્જનોમાં જે શ્રેષ્ઠતાનો અંશ છે, તે પરમાત્માનો છે, એ પ્રકારે સમજાવતાં ચિત્રો આલેખ્યાં છે.

વડોદરાના હંસવિજયજી સંગ્રહમાં 'કલ્પસૂત્ર'ની ૧૫મી સદીની સોનેરી શાહીથી લખાયેલી હસ્તપ્રતમાં ૮ ચિત્રો અને અપ્રતિમ કારીગરીવાળી સુંદર ૭૪ કિનારો છે.[૨૨]

છાણીના જૈન ગ્રંથભંડારો :

વડોદરા પાસેના છાણી ગામમાં ત્રણ જેટલા ભંડારો છે. કાંતિવિજયજી સંગ્રહમાં કુલ ૧૧૨૦ કાગળની અને ૩ તાડપત્રીય હસ્તપ્રતો સંગૃહીત છે. એમાં ચાંદીની શાહીથી લખેલ ૧૭મી સદીની કલ્પસૂત્રની હસ્તપ્રત નોંધપાત્ર છે. અહીંના વીરવિજયજી શાસ્ત્રસંગ્રહમાં

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

''ઔઘનિર્યુક્ત'' ગ્રંથની ઈ.સ.ની ૧૨મી સદી(૧૧૬૧)ની પ્રત છે, જેમાં ૧૬ વિદ્યાદેવીઓ, સરસ્વતી, લક્ષ્મી, અંબિકા, બ્રહ્મશાંતિયક્ષનાં મળી કુલ ૨૧ ચિત્રો જૈનમૂર્તિવિધાનની દૃષ્ટિએ મહત્ત્વનાં છે.[૨૩] આ ઉપરાંત અભયસાગરજી મહારાજના ભંડારમાં પણ હસ્તપ્રતો સંગૃહીત છે. શ્રીમદ્ ભાગવતની સંપૂર્ણ હસ્તપ્રત પણ અહીં ઉપલબ્ધ છે.

ઈડરના શેઠ આણંદજી મંગળજીની પેઢીના ગ્રંથભંડારમાં 'કલ્પસૂત્ર' અને 'કાલકકથા'ની ૧૪મી -૧૫મી સદીની સચિત્ર પ્રત છે. તાડપત્રની પ્રત ઉપર સોનાની શાહીથી ચિત્રો આલેખેલાં છે. એ આ પ્રતની વિશેષતા છે. 'કલ્પસૂત્ર'ના વધુમાં વધુ પ્રસંગો આ પત્રમાં સ્થાન પામ્યાં છે. અષ્ટ માંગલિક, મહાવીરનો જન્મ, પાર્શ્વનાથનો જન્મ, નિર્વાણ, એમનાં યક્ષ-યક્ષી, ઋષભદેવનું નિર્માણ વગેરે ચિત્રો ખૂબ આકર્ષક અને નોંધપાત્ર છે.[૨૪]

આ ઉપરાંત જામનગરની આયુર્વેદ યુનિવર્સિટીમાં પણ હસ્તપ્રતો સંગૃહીત છે. સૂરતના સરદાર પટેલ મ્યુઝિયમ, રાધનપુર, જૂનાગઢ, ભાવનગર, મહુવા, ગોંડલ, પાલિતાણા, લીંમડી, બોટાદ જેવાં સ્થળોએ જ્ઞાનભંડારો છે, જેમાં હજારોની સંખ્યામાં આપણો પુરાણો હસ્તલિખિત વારસો સચવાયેલો છે. લીંમડીના જૈન જ્ઞાનભંડારમાં (વિ.સં.૧૪૭૨ ઈ.સ. ૧૪૧૫-૧૬) કલ્પસૂત્રની સચિત્ર સુવર્ણાક્ષરી હસ્તપ્રત છે.[૨૫] જામનગરમાં કલ્પસૂત્ર-કાલકકથા (ઈ.સ. ૧૫૦૧) ની સચિત્ર હસ્તપ્રત છે.

૧૮૮૬માં સ્થપાયેલી નડિયાદની ડાહીલક્ષ્મી લાઈબ્રેરીમાં અપ્રગટ હસ્તપ્રતોનો ભંડાર સચવાયેલો છે. એમાં સંસ્કૃત, ગુજરાતી ભાષાની હસ્તપ્રતો વિપુલ પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ છે. આ બધી કાવ્ય, જ્યોતિષશાસ્ત્ર, યોગ, સંગીત, વિજ્ઞાન, આયુર્વેદ વગેરે વિષયોને લગતી જોવા મળે છે.

અમદાવાદ નજીક કોબામાં પણ જૈન જ્ઞાનભંડાર અસ્તિત્વમાં આવ્યો છે. એમાં જૈન અને જૈનેતર સાહિત્યની હસ્તપ્રતો વિપુલ સંખ્યામાં છે. અહીંની ઇ.સ.ની૧૬મી સદીની કલ્પસૂત્ર ''બાલાવબોધ''ની સચિત્ર હસ્તપ્રત નોંધપાત્ર છે.

આમ ગુજરાતના જ્ઞાનભંડારો એ ભારતીય સંસ્કૃતિ અને સાહિત્યના ભવ્ય વારસા સમાન છે. એ વર્તમાન યુગના અને ભાવિ પેઢીના ભારતીય વિદ્યાના ઉપાસકો અને વિદ્વાનોની મોટી મૂડી સમાન છે. જેમને આ ભંડારોમાં સચવાયેલી જ્ઞાનસંપત્તિની પરિભાષા, લિપિ તથા અન્ય સંકેતોનું જ્ઞાન છે, તેને માટે આ જ્ઞાનભંડારો દિવ્ય ખજાનારૂપ છે. ભારતીય લિપિઓના અધ્યયન માટે, દુર્લભ ગ્રંથોની હસ્તપ્રતોના તુલનાત્મક અભ્યાસ અને સંશોધન માટે તેમ જ પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન ઇતિહાસની સાહિત્યિક અને સાંસ્કૃતિક માહિતી મેળવવા માટે આવા જ્ઞાનભંડારો ખૂબ ઉપયોગી નીવડે તેમ છે.

* 'સ્વાધ્યાય', પૃ. ૨૮, અંક ૩-૪, અક્ષય તૃતીયા-જન્માષ્ટમી અંક, મે-ઑગ. ૧૯૯૧

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

પાદટીપ

૧. સાંડેસરા, ભોગીલાલ જ., 'પાટણના ગ્રંથભંડારો', ''ઈતિહાસની કેડી'', પ્રથમ આવૃત્તિ, પદ્મજા પ્રકાશન, વડોદરા, ૧૯૪૫, પૃ.૧૬-૧૭.

૨. એજન, પૃ.૧૭

૩. નવાબ સારાભાઈ (સંપા.પ્રકા.) ''જૈન ચિત્રકલ્પદ્રુમ'', અમદાવાદ-૧૯૩૫ પૃ.૪૦

૪. એજન, પૃ.૪૧

૫. સાંડેસરા, ભોગીલાલ જ. ''ખંભાતના ગ્રંથભંડારો'', ''ઈતિહાસ અને સાહિત્ય'', ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, ૧૯૬૬, પૃ.૧૬૬થી.

૬. સાંડેસરા, ભો.જ., 'ઈતિહાસ અને સાહિત્ય'', પ્ર.શંભુલાલ શાહ, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ,૧૯૬૬ આ.૧, પૃ.૧૭૧

૭. સાંડેસરા, ''ઈતિહાસ અને સાહિત્ય'', પૃ.૧૬૮

૮. એજન, પૃ.૧૭૨

૯. ''બુદ્ધિ પ્રકાશ'' પુ.૧૧૦, અંક-૫, પૃ.૧૬૩-૬૫, મે, ૧૯૬૩, અમદાવાદ

૧૦. શાસ્ત્રી હરિપ્રસાદ અને પરીખ પ્રવીણચંદ્ર (સંપા.) 'ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઈતિહાસ (ગુરાસાંઈ)', ગ્રંથ-૮, ભો.જે.વિદ્યાભવન, અમદાવાદ-૧૯૮૪, પૃ.૫૩૨

૧૧. એજન, પૃ.૫૩૨ ૧૨. એજન, પૃ.૫૩૪

13. Shah, U.P. " Treasures of Jaina Bhandaras", L.D. Institute series-69, Ahmedabad-1978, p.40

૧૪. ગુ.રા.સાં.ઈ., ગ્રંથ-૮, પૃ.૫૩૧ ૧૫. એજન, પૃ.૫૩૪

૧૬. એજન, પૃ.૫૩૫ ૧૭. એજન, પૃ.૫૩૬

૧૮. પરીખ, રસિકલાલ છો. અને શાસ્ત્રી હં.ગં., ગુ.રા.સાં.ઈ., ગ્રંથ-૭, ૧૯૮૧, પૃ.૩૮૧

૧૯. ગુ.રા.સાં.ઈ., ગ્રંથ-૮, પૃ.૫૩૬ ૨૦. ''જૈન ચિત્રકલ્પદ્રુમ'' પૃ.૫૪

૨૧. ગુ.રા.સાં.ઈ.ગ્રંથ-૮, પૃ.૫૫૩ ૨૨. જૈન ચિત્રકલ્પદ્રુમ, પૃ.૫૪

૨૩. એજન,પૃ.૪૦ ૨૪. એજન પૃ.૪૧

૨૫. એજન પૃ.૫૩

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

૧૮. ભો.જે.વિદ્યાભવનમાં સંગૃહીત 'બાબીવિલાસ'ની અપ્રગટ હસ્તપ્રતનો પરિચય

ભો.જે. વિદ્યાભવનમાં આવેલ પુરાવશેષ સંગ્રહમાં સિક્કાઓ, શિલ્પકૃતિઓ, મૃત્પાત્રો સાથે હજારો હસ્તપ્રતોનો સંગ્રહ સુરક્ષિત છે. જેમાં સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અરબી, ફારસી, ગુજરાતી, હિંદી, મરાઠી, બંગાળી હસ્તપ્રતોનાં વિગતવાર કેટલોગ પણ પ્રકટ થયાં છે. આ હસ્તપ્રત સંગ્રહમાં 'બાબીવિલાસ' નામની ત્રણ હસ્તપ્રતો છે. જેમાં બે મૂળપ્રત છે અને એક નકલ કરેલ છે. જેમાં પ્રથમ પ્રત પરિગ્રહણ ક્રમાંક ૬૬૧૮/૮૪૧થી નોંધાયેલ છે. આ પ્રત ૨૬ સેં.મી. લાંબી અને ૧૪ સેં.મી પહોળી છે. જેમાં ૨૨x૯ સે.મી.માં લખાણ છે. બીજી હસ્તપ્રત પરિગ્રહણ ક્રમાંક ૨૪૩૩થી નોંધાયેલ છે. આ પ્રત ૨૭ સે.મી. લાંબી અને ૧૭ સે.મી. પહોળી છે. જેમાં ૨૧x૧૨ સે.મીમાં લખાણ છે. જ્યારે ત્રીજી હસ્તપ્રત પરિગ્રહણ નં.૯૫૪થી નોંધાયેલ છે. જે મૂળ પ્રતોમાંથી અમુક વિગતોની નકલ કરેલ છે. જે ૧૮x૧૪ સે.મી. લાંબી પહોળી છે. આ હસ્તપ્રતોના લખાણમાં ભાષા જૂની ગુજરાતી અને લિપિ હિંદી છે.

'બાબીવિલાસ'ના મૂળ કર્તા કેવલરામ છે. આ લેખક અમદાવાદના રાજપુર વિસ્તારમાં આવેલ તુલસીની પોળમાં રહેતા હતા અને વડનગરના નાગર ગૃહસ્થ કેશવના પુત્ર હતા. કેટલાક હસ્તલિખિત દસ્તાવેજોમાંથી આ લેખકના વંશની માહિતી મળે છે. તે મુજબ કૃષ્ણજીના પુત્ર કેશવજી તેના પુત્ર કેવલરામ. કેવલરામના ચાર દીકરા, સોભારામ, સેવકરામ, આદિતરામ અને સદારામ. સોભારામના પુત્ર ઉત્તમરામ અને તેના પુત્ર નરસિંહરામ.

કેવલરામે 'બાબીવિલાસ'ના લેખનકાર્યનો આરંભ સં.૧૮૭૫, શ્રાવણ વદી ૨, ગુરુવારે (ઈ.સ.૧૮૧૯, ૯ જુલાઈ-કાર્તિકાદિ પૂર્ણિમાન્ત પ્રમાણે) કર્યાનો નિર્દેશ છે. જ્યારે ઉત્તમરામે (કેવલરામનો પૌત્ર) સં.૧૯૨૬ (ઈ.સ.૧૮૭૦) પોષ વદ ૪ને બુધવારના રોજ કેવલરામની હાજરીમાં રાધનપુરના નવાબ બિસમિલ્લાખાનની હાજરીમાં 'બાબીવિલાસ' ગ્રંથ પ્રગટ કરેલ અને ઉત્તમરામનું મૃત્યુ વિ.સં. ૧૯૩૭(ઈ.સ. ૧૮૮૧)માં થતાં તેના પુત્ર નરસિંહરામે આ કાર્ય છેક ઈ.સ.૧૮૯૨ સુધી ચાલુ રાખ્યું હોવાનું જણાય છે. આ નરસિંહરામ બાબીવિલાસની નકલ પણ કરી હોવાનું જણાય છે.

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

ઉત્તમરામ પણ રાજપુરમાં રહેતા હતા, પરંતુ તે વિસ્તાર ઉજ્જડ થતાં સં.૧૯૦૭ (ઈ.સ. ૧૮૪૧) પોષ કૃષ્ણપક્ષ ૧૩ના રોજ ખાડિયા વિસ્તારના હિંગળોક જોષીની પોળમાં રહેવા આવ્યા હતા.

કેવલરામને બાબી નવાબ સેરખાન ઉર્ફે બહાદુરખાને બાબી તાબાના ગામ દીઠ ૧ કોરી પેઢી દર પેઢી મહેનતાણું કરી આપેલ. તે પછી ઉત્તમરામ કવિને જોરાવરખાન જ્યારે વીસનગરની હકૂમત ઉપર હતા ત્યારે જીવાઈ માટે ગામ લખી આપેલ. પરંતુ પછીથી આ વિસ્તાર ગાયકવાડ સરકારના તાબામાં જવાથી આવકનું કોઈ સાધન ન રહેતા નરસિંહરામે નવાબના સાલીયાણામાંથી ઈજાફો બાંધી આપવાની માંગણી કરતો પત્ર છેલ્લા નવાબ કમાલુદિનખાનને લખેલ. તેની મૂળ હસ્તલિખિત પત્ર પણ સુરક્ષિત છે.

પ્રથમ હસ્તપ્રત (૬૬૧૮/૮૪૧)માં કુલ ૧૧૯ પૃષ્ઠ છે. ઉપરાંત ૧૩ પૃષ્ઠ બાબીવંશના સૂબાઓની યશોગાથા વર્ણવતાં અલગ છે. આ પ્રતમાં અનુક્રમણિ પ્રમાણે ૧૧૯ ઘટનાઓનું વર્ણન આપેલું છે. આ પ્રતમાં ૮૦૦ ચોપાઈ. ૨૬૮ દોહા, ૩૯ છંદભૂજંગ, ૨૦ સોરઠા વગેરે રૂપે વર્ણન કરેલ છે.

પ્રતની શરૂઆતમાં બાબીવંશના પૂર્વજોની નામાવલી આપી છે. આ વંશમાં પ્રથમ હજરત મુર્તજા અલિ થયા. તેના પછી ઈમામ હુસેન થયા, જે સૈયદ કુળના હતા. સૈયદ ઈમામથી જૈનુલ આબાદી થયા. સૈયદ ઈમામ બાકર(બ્રક)થી જાફર થયા. સૈયદ રજાખતીને કોઈ વારસ ન હતો. મીરકાબતીના ઉમરનો પુત્ર ગોરી(ઘોરી) સૈયદ કુળનો હતો. તેનો પુત્ર મહંમદ ઈમામુદીન-મનસૂર થયા. તાલને ત્યાં ગાલબ સૈયદ બબુબકર. સૈયદ મહંમદના પુત્ર બાબી સૈયદ જે પઠાણને ઘેર રહેવાથી 'પાઠણ' તરીકે ઓળખાયા. ઈયાતખાનનાં ઉસ્માનખાન, અબ્દુલ રહીમ, અરખાન, કરમખાન, આદિલખાન, ઉસ્માનખાન એમ વંશજો થયા.

આ ઉસ્માનખાન હુમાયું સાથે હિંદુસ્તાન આવ્યા. ઉસ્માનખાનના કુળમાં બહાદુરખાન થયા. એમણે ગુજરાતમાં આવી બાબી વંશ સ્થાપ્યો. ત્યાર બાદ તેના વંશજોએ જૂનાગઢ, રાધનપુર, પાલનપુર, કડી, બાંટવા, વાડાસીનોર વગેરે સ્થળોએ પોતાની જાગીરો સ્થાપીને સ્વતંત્ર વહીવટ કર્યા. ઉપરાંત ગુજરાતના સૂબાને રાજકીય મદદ કરવાની કામગીરી કરી તેનો વિસ્તૃત વિગતો આપેલી છે. આ પ્રતમાં રાજકીય ઇતિહાસ ઉપરાંત સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં બાબીઓના નામકરણ સંસ્કાર વિધિ, લગ્ન સંબંધો, વિવાહ, દાન, સમાજ કલ્યાણની પ્રવૃત્તિઓ વગેરે વિશે પણ વિગતવાર માહિતી મળે છે.

આ પ્રતની છેલ્લી ઘટનામાં જોરાવરખાન અને દામાજી ગાયકવાડ વચ્ચે વિસનગરમાં લડાઈ થઈ, જેમાં જોરાવરખાન મૃત્યુ પામ્યા ને તેને વિસનગરમાં

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

બાબીપુરામાં દફનાવ્યા હતા. ત્યાર બાદ દામાજી સાથે નજમુદીખાનને પાટણ પાસે લડાઈ થઈ, જ્યાં દામાજી હાર્યા. આ લડાઈ અઢાર મહિના ચાલી હતી.

બાબી વિલાસની બીજી હસ્તપ્રત નં.૨૪૩૩ થી નોંધાયેલ છે. આ પ્રતમાં કુલ ૨૧૮+૧૩=૨૩૧ પૃષ્ઠ છે. આમાં અનુક્રમણિના પૃષ્ઠ ૧ થી ૭ છે. તે પછી લખાણ પૃ.૪૧ થઈ શરૂ થાય છે. આગળનાં પાનાં કોરા છે. પૃ.૪૧ થી ૧૦૬ સુધીનું જે લખાણ છે તે પ્રત ૬૬૧૮માંથી ઉતારો કરેલ છે. જેની નોંધ અનુક્રમણમાં કરેલી છે. પૃ.૧૦૭ થી ૧૨૮ સુધી રાધનપુર બાબીઓની વિગતો વિર્ણવેલી છે.

આ હસ્તપ્રતના પાછળના ભાગમાં પૃ.૧ થી ૧૩ પાનાઓમાં બાંટવા, રાણપુર અને વાડાસિનોરના બાબીઓની વિગતો છે.

આમ 'બાબી વિલાસ' હસ્તપ્રતમાં બાબીવંશના પૂર્વજોથી માંડીને નાના બાબી ગરાસો અંગેની માહિતી તેમ જ તેમના સામાજિક રીત-રિવાજો વિશેની વિગતો મળે છે. સાથે 'બાબીવિલાસ'ના રચયિતાના વંશ તેમના રહેઠાણ તથા તેમની કૌટુંબિક સ્થિતિ વિશેની ઘણી ઉપયોગી માહીત મળે છે.

* 'સામીપ્ય' : ઓક્ટોબર, '૯૩-માર્ચ, ૧૯૯૪

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

વિભાગ-૩

સંસ્કાર અને શિક્ષણ-કેળવણી

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

૧૯. સંસ્કૃતિ, સંસ્કાર અને કેળવણી

ભારતનો ભૂતકાળ ભવ્ય છે. એનો સાંસ્કૃતિક વારસો પણ ઘણો પ્રાચીન છે. ભારતની ભૂમિ પર અનેક સંતો, જ્ઞાનીઓ મહાનુભાવો થઈ ગયા. તેઓ અનેકના પથદર્શક બન્યા છે અને પ્રકાશ કેડી ચીંધતા રહ્યા છે. પુરાણોમાં, વેદોમાં અને ભારતના પ્રાચીન સાહિત્યમાં આ બધું નજરે ચઢે છે. છતાં જ્યારે આપણી સમક્ષ યૌવનધન આવે છે ત્યારે મૂંઝવણ થાય છે. આપણે ક્યાંક માર્ગ ભૂલ્યાં તો નથી ? જેના પર ભારતના ભાવિનો આધાર છે, જેના પર આશાની મીટ મંડાઈ છે. ભારતના ભવ્ય વારસાને વિશ્વ આંગણે ઝળહળતો બનાવવાની ભાવનાથી જ્યારે આપણે યૌવનધનને જોઈએ છીએ ત્યારે ક્યારેક ત્યાં દેખાય છે, પુરુષાર્થની સંગીનતા તો ક્યારેક એમાં ઝબકી જાય છે. શિથિલતાથી વિરૂપતા. એ વખતે પ્રશ્ન ઊઠે છે કે ભારતની આશા છે, તેનામાં વળી આ અજંપો કેમ જોવા મળે છે.

યુવાનોના આ અજંપા માટે યુવાનો જવાબદાર છે જ, પણ એના માટે જો કોઈ વધુ જવાબદાર હોય તો તે સમાજ છે. પાલકો છે. યુવાનોના માનસને સમજવા માટે તેઓએ મહદ્અંશે પ્રયાસ કર્યો નથી. સમાજમાં જે વિકૃતિ વણાટે લેતી હોય છે તેની છાંટ ક્યાંક તો આવવાની જ ને ! આ છાંટ ઉપસતી અટકાવવા શું કરવું જોઈએ ?શું કરીએ તો આ યૌવનધન ચિરંજીવી બની રહે, એનું ખમીર ઝળકી ઊઠે, પુરુષાર્થની કેડી પર એ ટટ્ટાર અને ઉન્નત મસ્તકે ડગ માંડતું આગળ ધપતું રહે અને તેની પાછળ બીજાને દોરતું રહે. આપણા રાષ્ટ્રીય વ્યક્તિત્વો જેવાં કે, ગાંધીજી, સરદાર પટેલ, તિલક મહારાજ, વિનોબા ભાવે, નેતાજી સુભાષચંદ્ર, લાલા લજપતરાય, રાજેન્દ્ર બાબુ, સ્વામી રામતીર્થ, સ્વામી વિવેકાનંદ, લાલ બહાદુર શાસ્ત્રી જેવાં અનેક મહાનુભાવો માનસપટ પરં ઉપસી આવે છે. જેઓ આજે પણ આદર્શ પથદર્શક બની રહે છે. જેમણે માનવ-માનવ પ્રત્યેનો પ્રેમ વધે, સ્વધર્મનું આચરણ જીવન વ્યવહારમાં વ્યક્ત થાય, સ્વધર્મનું આચરણ સંકુચિતતામાંથી વ્યવહાર આવી બીજાના હિત માટે, સમાજ અને દેશના વિકાસ માટે થાય તેવી ભાવના દઢપણે કેળવાય તો તે કાર્ય બોજારૂપ ન બનતાં આનંદદાયક બની રહે એવું કરી બતાવ્યું.

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

આ બધી બાબતો આજે સાંસ્કૃતિક ઉન્નતિ વિના શક્ય ખરી ? એટલે આજે માનવીની મૂળભૂત જરૂરિયાત સાંસ્કૃતિક ઉત્થાનની છે. આ માટે માનવીનું મન મહત્ત્વનું છે. એને ભારતીય સંસ્કૃતિને અનુરૂપ, દેશના ભાવિ ચિત્રને નજર સમક્ષ રાખીને વળાંક આપવો જોઈએ. એમાં વિચારોનું સાતત્ય, માનવીના ઉચ્ચ મૂલ્યાંકનોની સ્થિરતા કેળવવાથી મનને ધાર્યો વળાંક આપી શકાશે. મનને કેળવી શકાશે. પરંતુ આ કેળવણી નાનપણથી અપાય તો જ અસરકારક બની શકે. આવો વળાંક આપવાનો પ્રયાસ બચપણથી થાય, માતાના ઉદરથી થાય કે આવી ભાવનાઓ ગળથૂથીમાં બાળકમાં રેડાય તો એ પરિણામજનક બનશે. આપણે તેનામાં એવા સંસ્કારોનું સિંચન કરીએ કે જેથી તેમના મનમાં ક્રમશઃ વિશ્વાસ પેદા થાય, પુરુષાર્થ કરવા અને મુસીબતોનો સામનો કરવા તેઓ તત્પર બને, દેશની શાન વધે, તેમનું માન વધે, તેમની તેજસ્વિતા દીપી ઊઠે એ રીતે ઘડતર થાય અને પેઢી દર પેઢી આ વૈચારિક ક્રાંતિ ચાલુ રહે તેવું વિશ્વાસનું વાતાવરણ ઊભું થાય.

પરિવાર સંસ્કાર પરંપરાનો વિચાર મનમાંથી જ ઉદ્ભવ્યો હતો. માતાના ગર્ભમાંથી સંસ્કાર પડવાનું શરૂ થાય છે. ''પુત્રના લક્ષણ પારણામાંથી'' એમ નાનપણમાં મા-બાપના વર્તનથી આ સંસ્કાર દઢ બને છે. એ અસર મહદ્અંશે કાયમી બની રહે છે. એટલે જ ભારતીય સંસ્કૃતિ કહે છે કે માતાના ઉદરમાંથી સંસ્કારનું સિંચન થવું જોઈએ કે જેથી આપમેળે તે બાળકના સંસ્કાર-શિક્ષણ જ વધુ મહત્ત્વનું છે. શાળાનું શિક્ષણ એ પછી આવે છે અને પછી આવે છે ત્યારબાદ સામાજિક જીવન પ્રશિક્ષણ છે.

આમ પ્રેમ-સંસ્કાર માતા-પિતા પાસેથી મળે છે. જેવા વિચાર વર્તન, માતા-પિતાનાં હશે તેવું બાળકના માનસનું જીવન ઘડતર થવાનું. નિશાળમાં તો ભણતર થાય પણ ઘડતર ઘરમાં થાય છે અને ચરિત્રનું ચણતર સમાજમાં થાય છે.

પરિવાર સંસ્કાર આના પાયામાં છે. અખૂટ સંસ્કારો દ્વારા પાયો મજબૂત બનાવાયો હશે તો ઈમારત ભવ્ય અને સુદઢ થશે અને સમાજના કોઈ ઝંઝાવાતો હચમચાવી શકશે નહિ. એટલે સમાજમાં શિક્ષક વર્ગ, શાસક વર્ગ કરતાં પાલકવર્ગનું મહત્ત્વ અને સ્થાન ઘણું જ ઊંચું ગણાય છે. પાલકો એમના અનુભવ ભંડારમાંથી સ્વધર્મ પ્રતિ દઢ માનસ બનાવે તેવા નવરંગ મોતી વીણી પોતાના બાળકોને આપી એમનું માનસ સંસ્કાર-સમૃદ્ધ બનાવે તો ઘર ઘરનો અનુભવ ઈતિહાસ આપણા નવનવેલા નવયુવકો માટે સુયોગ્ય પથદર્શક ને પ્રેષક બની રહેશે. તેમનો દષ્ટિકોણ વિશાળ બનશે. તેઓ વ્યક્તિથી આગળ વધી કુટુંબ, સમાજ, ગામ, રાજ્ય અને દેશ માટેની ઉદાત્ત ભાવના કેળવતા બનશે અને એમાંથી જ વિશ્વ કુટુંબની ભાવના વ્યાપક બનશે.

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

પાલકો અને સમાજ દ્વારા થનારા આ ઉચ્ચ અને ઉદાત્ત સંસ્કાર-સિંચનથી આપણા યૌવનધનમાં જીવન અને જગતમાં ધારે તે કરી શકવાની પ્રબળ ઇચ્છા શક્તિ જ સમાજ અને દેશને ઉન્નત શિખરે સ્થિર કરશે.

આ દર્શન અને અનુભવ યુવાનોમાં રાષ્ટ્રીય નેતૃત્વ જગાવશે. દેશની અને સમાજની કાયાપલટ કરી શકશે. આ રાષ્ટ્રીય સંસ્કાર તેમનામાં સુદૃઢ બની રહેશે. એમાં જ અદ્‌ભુત તાકાત રહેલી છે. આ તાકાત જેટલી વધશે તેટલો સમાજ અને દેશ સમૃદ્ધ બનશે અને જે ભાવનાથી આપણે સંસ્કારસિંચન કર્યું છે તે સાચા અર્થમાં સાર્થક બનશે.

* 'પટેલ સુવાસ', જુલાઈ-ઑગષ્ટ-૧૯૯૯

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

૨૦. લગ્ન સંસ્કારનું ઊર્મિકાવ્ય - 'સપ્તપદી'

હિન્દુ સમાજે હજારો વર્ષના ઇતિહાસમાં વિશિષ્ટ અને શ્રેષ્ઠ એવી અનેક સામાજિક પદ્ધતિઓ વિકસાવી છે. વિવાહ કે લગ્ન દુનિયાના દરેક સમાજમાં થાય છે જ, પરંતુ હિન્દુ સમાજ જીવનમાં વિવાહનું એક વિશેષ મહત્ત્વ છે. હિન્દુ સમાજ વ્યવસ્થામાં જીવનના ચાર આશ્રમો - બ્રહ્મચર્યાશ્રમ, ગૃહસ્થાશ્રમ, વાનપ્રસ્થાશ્રમ અને સન્યસ્તાશ્રમમાંથી ગૃહસ્થાશ્રમને વિશેષ મહત્ત્વ અપાયું છે. ગૃહસ્થ એ વિષ્ણુનો પ્રતિનિધિ છે. બાકીના બધા આશ્રમો ગૃહસ્થાશ્રમ ઉપર નિર્ભર છે. ગૃહસ્થાશ્રમનો આધાર લગ્ન એટલે કે વિવાહ છે..

યુરોપના દેશોની સમાજ વ્યવસ્થા Contract Theory (કરારના સિદ્ધાંત) ઉપર રચાયેલી છે. જેમાં એક વ્યક્તિ બીજી વ્યક્તિ સાથે કરાર કરે છે અને ન ફાવે તો કરાર રદ થાય છે. જ્યારે હિન્દુ સમાજ વ્યવસ્થામાં લગ્ન બંધન છે, લગ્ન કર્તવ્ય છે, લગ્ન ધર્મ છે. લગ્નનો હેતુ માત્ર ઉપભોગ કે આનંદ-પ્રમોદ નથી. પરંતુ સમાજનો પાયો, વિકાસ અને સામર્થ્યની વ્યવસ્થા છે. પ્રજોત્પત્તિ દ્વારા સમાજને ટકાવવાની વ્યવસ્થા છે.

લગ્ન જીવનમાં હિન્દુ આદર્શ સીતારામ છે. લગ્ન જીવનથી કુટુંબ વ્યવસ્થાના-જીવનરથના બે પૈંડા સ્ત્રી અને પુરુષ છે. તેઓ એકબીજાનાં વિરોધી કે સ્પર્ધક નહિ પણ એકબીજાનાં પૂરક છે. આ પ્રકારે હિન્દુ સમાજ વ્યવસ્થામાં લગ્નને વિશેષ મહત્ત્વ અપાયું છે અને એને અનુરૂપ સંપૂર્ણ સમાજ વ્યવહાર કરે એવી અપેક્ષા રાખવામાં આવી છે. લગ્ન એ કોઈ સામાન્ય મિલન નહિ પણ બે આત્માઓનું સુભગ ઐક્ય છે. 'ગૃહિણી ગૃહમુચ્યતે' અને 'યત્રનાર્યસ્તુ પુજ્યન્તે રમન્તે તત્ર દેવતા:' આ સૂત્રો દરેક ગૃહસ્થે યાદ રાખી અપનાવવા યોગ્ય છે.

ગૃહસ્થ પ્રવેશ માટે લગ્નવિધિમાં ખૂબ જ અગત્યની વિધિ તે સપ્તપદી છે. એ વગર લગ્ન અધૂરું ગણાય. સપ્તપદીને જીવનનું ઊર્મિકાવ્ય ગણવામાં આવ્યું છે.

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

ભૂઃ, ભૂવઃ, સ્વઃ, મહઃ, જનઃ, તપઃ, સત્યમ્ આ સાતેય લોકના ઐશ્વર્યની પ્રાપ્તિ માટે વર અને કન્યા લગ્નવિધિમાં સાત પગલાં ભરે અને પગલે પગલે મંત્રોચ્ચાર વડે પ્રતિજ્ઞા લે તથા પ્રાર્થના કરે. એ પગલાં તે સપ્તપદી. આ એક અત્યંત મહત્ત્વનો લગ્નવિધિ છે. જેને લગ્ન સંસ્કારના એક ઊર્મિકાવ્ય તરીકે ગણાવી શકાય.

આ સપ્તપદી અગ્નિનારાયણની પ્રદક્ષિણા કરીને અને માતા-પિતા, સગાં સ્નેહી, વિધિ કરનાર આચાર્ય અને પ્રતિષ્ઠિત કરેલા દેવોની હાજરીમાં કરવાની હોય છે. શ્રીકૃષ્ણ અને રુક્મિણી, ઈન્દ્ર અને શચી, રામ અને સીતા, શંકર અને પાર્વતી, કામદેવ અને રતિ આ બધા દેવ દંપતીઓના વિવાહ થયા ત્યારે આ સપ્તપદીનો વિધિ હતો એટલે આ વિધિ અતિ પ્રાચીનકાળનો છે.

આ વિધિમાં શું કહ્યું છે. ગૃહસ્થાશ્રમ શરૂ કરતાં પહેલાં વર-કન્યા પોતે કેવું વર્તન રાખશે, કેવાં નિયંત્રણો પાળશે, સંસારને કેવો શોભાવશે, એકબીજાને કેવો સહકાર આપશે કે માંગશે, કેવા ઐક્યની આશા રાખશે એ બધું સપ્તપદીનાં મંત્રોમાં જણાવ્યું છે. વર અને કન્યા બંનેના મંત્રો અલગ અલગ છે. બંનેની પ્રતિજ્ઞા પૂરી લેવાય જાય ત્યારે લગ્ન પૂરું થયું ગણાય. જીવનનાં સોળ સંસ્કારોમાં આ લગ્ન સંસ્કારને શ્રેષ્ઠ માન્યો છે એના વડે વર 'સ્વામી' અને કન્યા 'પત્ની' બને છે. અહીં ખૂબી એ છે કે પ્રતિજ્ઞાઓ લેવામાં કન્યાને પ્રથમ સ્થાન આપ્યું છે, જ્યારે વરને બીજું સ્થાન.

કન્યાની પ્રતિજ્ઞા

પહેલે પગલે કન્યા કહે છે :

લગ્નગ્રંથિ યુક્ત સદા તવ પદા સક્તા ભવેયં મુદા
ત્વત્સાહાય્યરતા નતા શુભવચઃ સન્માનયન્તો હૃદા ।
દામ્પત્યં શુભ નૌ રિહાસ્તિ સતતં સંસારસિંધૌ દઢા
સદ્ભાવ પ્રથમે પદેઽસ્તિ વિમલો નાથૈષ મે માનસે ॥૧॥

લગ્નગ્રંથિથી જોડાઈને હવે હું તમારાં ચરણોમાં આસકત રહીશ. સંસાર સાગરમાં દાંપત્યની નૌકા દઢ હોય છે. તમારા શુભ વચનોને હૃદયપૂર્વક આદર કરતી રહીશ. નમ્ર રહીશ.

દાંપત્ય એ સંસારનું પરમ સત્ય છે. લગ્ન કરીને જવાબદારીઓ ઉઠાવવાની છે. તે એકલે હાથે શી રીતે બને ? એમાં પરસ્પરનો સહકાર જોઈએ. વિચાર ભેદ ચાલે તો તો થઈ રહ્યું ? ઘર્ષણમાં કોઈ કામ સીધું ન જ ઉતરે. એટલે કન્યા જે બહારથી

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

આવનાર છે તે પોતાની જૂની ગાંઠો છોડી નાખી નવી ગાંઠ વાળે છે કે, હું તમારા શુભ વચનોનું હૃદયપૂર્વક સન્માન કરીશ. સહાય કરવા તત્પર રહીશ.

બીજે પગલે કન્યા કહે છે :

કુટુમ્બજનસેવને સકલધર્મ સત્પાલને
સ્વનાથ વર કર્મણિ પ્રતિપલં રતાં સ્વગૃહે ।
પ્રતુષ્ટ નિજમાનસા પ્રમુદિતાન્ કરિષ્યેઽર્ભસાન્
દ્વિતીય ચરણ ભવે પરમ ભાવના માનસે ।।૨।।

કુટુંબમાં બીજા માણસો હશે, તેમની હું સેવા કરીશ. મારી બધી ફરજો બરોબર બજાવીશ. પ્રતિક્ષણ તમારાં સર્વે શુભ કાર્યોમાં આનંદ મગ્ન રહીશ. મનથી સંતુષ્ટ રહીશ. બાળકોને આનંદિત રાખીશ.

ઘરની વ્યવસ્થા જાળવવા મહેનત કરવી અને એમાં મનને પરોવવું, કુટુંબનાં માણસોને જુદાં ન માનતાં એમની સેવા કરવી અને બાળકોને સારી રીતે સંભાળવા. આ બધા કામ કરીને સંતુષ્ટ રહેવું અને પતિને નિર્ભય કરી દેવો કે તમારા શુભ કર્મો તે મારાં પણ ખરાં અને તેથી તેને આનંદ થવાનો.

ત્રીજે પગલે કન્યા કહે છે :

પતિર્નાર્યા નિત્યં નિરુપમ સુખસ્થાનમમલમ્
કરિષ્યેઽતો નાથં મધુરવચનૈર્મોદ સહિતમ્ ।
તથા નૌ પ્રીતિ નૌ નયતુ ચરમાં સૌખ્ય પદવીમ્
તૃતીયે ભાવોઽયં મનસિ નિતરાં મેઽસ્તિ ચરણે ।।૩।।

સ્ત્રીને સુખ આપનાર નિર્મળ સ્થાન હંમેશાં એનો પતિ જ છે. હે નાથ ! મધુરવાણીથી તમને આનંદ પમાડીશ. આપણા બંનેની પ્રીતિ વડે સુખની ટોચે આપણે પહોંચીએ.

લગ્ન પછી સ્ત્રીનો આધાર તેનો પતિ છે. સુખદુઃખનું કારણ પણ એ જ છે; જે સુખ આપે એવા છે, તે પતિને પત્ની કેમ દુભવે ? એને મધુર વચનો વડે રીઝવે એથી બંનેમાં પ્રીતિ અને સુખ વધે.

ચોથે પગલે કન્યા કહે છે :

સદ્ભાવ ભક્તિ પરિપૂરિત એષ વેષ :

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

મે ભૂષણાનિ વિમલા કરકેશ ભૂષા ।

સર્વં વિવાહજનિતં વિદધાતુ સૌખ્યં

ભાવો મમાસ્તિ હૃદિનાથ ચતુરીય પાદે ॥૪॥

આજે મેં મંગલવેશ સજ્યો છે. હાથે અને માથે સુંદર આભૂષણો ધારણ કર્યાં છે. મનમાં સદ્ભાવ રાખ્યો છે, ભક્તિ કરી છે. એ બધા મને વિવાહમાંથી નીપજતાં સુખો લાવી આપો, એવો ભાવ મારા આ ચોથા પગલે કરું છું.

અંગે ચંદનનો લેપ, સેંથીમાં સિંદૂર, હાથે ફૂલોના ગજરા, કેશમાં વેણી, શરીરે રેશમી પાનેતર, આવા સોળ શણગાર મેં સજ્યા છે. વિવાહમાંથી ઉત્પન્ન થતાં બધાં સુખો મને સાર્થક નીવડજો.

પાંચમે પગલે કન્યા કહે છે :

લગ્નદ્વારં સકલ મનુજ પ્રીતિ દક્ષાશ્રમેઽસ્મિન્

તત્કલ્યાણં પરતર સુખં માનવાઃ સંલભન્તે ।

ભેદં હિત્વા પ્રિયતમરતા તર્તુમેતું ભવાબ્ધિમ્

કાર્યં સર્વં પરમમિમતં ભાવના પંચમે મે ॥૫॥

ગૃહસ્થાશ્રમનાં સર્વ સુખો આપનારું દ્વાર એ લગ્ન છે. મનુષ્યો એ લગ્નરૂપી દ્વારમાંથી પસાર થઈને ઉત્તમ સુખો તેમજ ઉત્તમ કલ્યાણ પામી શકે છે; એમ જાણીને હું ભેદભાવ છોડી દઈને મારા પ્રિયતમમાં અભેદ બનું છું. સંસાર સાગરને તારવા માટે જે જે ઇષ્ટ હોય તે સઘળું હું કરીશ.

લગ્નનું દ્વાર ઊઘાડીને સંસારના સુખ ઉપરાંત આત્મ કલ્યાણ મેળવી લેવાનું ધ્યેય કેમ ભૂલી જવાય ? એ કલ્યાણ મેળવવા માટે પણ વ્યક્તિગત પ્રયાસને બદલે સંયુક્ત પુરુષાર્થની ભાવના અહીં વ્યક્ત કરી છે.

છઠ્ઠે પગલે કન્યા કહે છે :

સદનસુખલક્ષ્મી સ્વામી પુત્રાદિહેતો :

ષડ્રિપુ જયકાર્યં દક્ષ ચિતા કરિષ્યે ।

સતતમલસહીના નાથહસ્તાવલમ્બા

અહમિહ ભવમગ્નાસ્યાં મંતં ષષ્ટપદે ॥૬॥

મને ઘરનું સુખ મળે, લક્ષ્મી મળે, મારા સ્વામી અને પુત્રોનું હિત થાય; એ

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

માટે મારી અંદર રહેલા કામ, ક્રોધ વગેરે છ શત્રુઓ ઉપર વિજય મેળવવાનું કામ બહુ ખંતથી કરીશ. નિરંતર આળસનો ત્યાગ કરીશ. અને પતિના હાથનું અવલંબન (સહારો) લઈશ. આ રીતે આ સંસારમાં હું મગ્ન બની જાઉં એવી ભાવના કરું છું.

લગ્નજીવન સુખમય કરવા કન્યા સંકલ્પ કરે છે કે, મારી ભીતરમાં રહેલા કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ અને મત્સર - આ છ શત્રુઓ ઉપર હું વિજય પ્રાપ્ત કરીશ. આળસ વગેરે પણ કાઢવા જોઈએ અને એ માટે પતિના હાથનો સહારો લેવામાં જરાપણ સંકોચ થવો ન જોઈએ. અને એ રીતે ઘર, પતિ, સંતાન અને લક્ષ્મી એ ચારેયનું સુખ પ્રાપ્ત કરી શકે.

સાતમે પગલે કન્યા કહે છે :

શાસ્ત્ર નારી કથયતિ શુભાં ધર્મરુપાં પવિત્રામ્

કર્માધ્યક્ષનરમિહ તથા સર્વકાર્યસ્ય સિદ્ધે ।

સિધ્યં ભૂયાત્ વચનમમલં દેવવિપ્રાગ્નિ ભક્તયા

સ્વર્ગશ્ચસ્યાત્ પ્રિયતમ ભવો ભાવના સપ્તમેઙ્સ્મિન્ ॥૭॥

એતે મે ભાવના સન્તિ સપ્તપારેષુ સર્વદા ।

પૂર્ણાઃ કૃત્વા ગણેશો માં રક્ષા તાન્નાથ સંગતામ્ ।

શાસ્ત્રો નારીને શુભ, ધર્મરૂપ અને પવિત્ર માને છે. અને નરને કર્મનો અધ્યક્ષ કહે છે. ધર્મ અને કર્મ એ બંનેના સુમેળથી બધાં કાર્યો સિદ્ધ થાય છે. દેવ, બ્રાહ્મણ અને અગ્નિ એ ત્રણની ભક્તિથી મારાં આ વચનો સિદ્ધ બનો. આપણો સંસાર સ્વર્ગ જેવો બનો.

શાસ્ત્રોમાં વહુને ધર્મપત્ની અને વરને કર્મપતિ કહ્યાં છે. પુરુષ કર્મ વડે બુદ્ધિયોગ કરીને અર્થ પ્રાપ્ત કરે છે, સ્ત્રી ધર્મકાર્ય કરીને પવિત્રતા જાળવે. બંને સમન્વય વડે મનુષ્ય જીવનનાં ચાર પુરુષાર્થ - ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ જળવાય. મનોભાવો જાણનાર અગ્નિ અને દેવો તેમજ પૂજ્ય માનેલા શાસ્ત્રજ્ઞ વિદ્વાન બ્રાહ્મણ એ ત્રણેયની સાક્ષીમાં કરેલો આ શુભ સંકલ્પ સફળ બનો અને સંસારમાં સ્વર્ગ.ઉતરો.

આપની સાથે આ સાત ભાવનાઓ લઈને આ સાત પગલાં માંડ્યા છે. તેને બુદ્ધિ સિદ્ધિના પતિ શ્રી ગણેશજી હંમેશાં પૂર્ણ કરો.

વરની પ્રતિજ્ઞા

પહેલે પગલે વર કહે છે :

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

સદા સ્ત્રી સૌંદર્યાધનુપમગુણૈઃ ભૂષિત તનુ :

કલાસ્વાદ્યા ધાતુઃ પતિ પદરતા સૃષ્ટિરવલા ।

ગૃહીતોઽયં પાણિ સૃજનવિધે કર્મસુમયા ત્વદિચ્છાયાં

યોગઃ પ્રથમ ચરણે તેઽસ્તુ સુભગે ॥૧॥

હે સૌભાગ્યશાલિની, સ્ત્રીનું શરીર, સૌંદર્ય વગેરે ગુણોથી સુશોભિત છે, બ્રહ્માએ સર્જેલી બધી કળાઓમાં સર્વ શ્રેષ્ઠ છે. પોતાના સ્વામીની સેવામાં રત છે. મારાં સ્વજનોની હાજરીમાં મેં તારું પાણિગ્રહણ કરેલું છે. હવે તારાં કામકાજ અને ઇચ્છાઓમાં મારો સહયોગ થજો.

સ્ત્રીમાં કેટલાક સદ્‌ગુણો સ્વાભાવિક બન્યા હોય છે. સૌંદર્ય, ચિત્તશુદ્ધિ, સરળતા, ધૈર્ય, ગાંભિર્ય, મૃદુતા, લજ્જા, શીતલતા વગેરે અનેક સદ્‌ગુણોથી એ શોભે છે. બ્રહ્માની એ શ્રેષ્ઠ કલાકૃતિ છે. એનું ધ્યાન પતિની સેવામાં રહેલું હોય છે. એનું પાણિગ્રહણ ચોરીછૂપીથી નહિ, પરંતુ સજ્જનોની સમક્ષ કરે છે ત્યારે વર મનથી નિશ્ચય કરી લે છે કે, આ સ્ત્રીની ઇચ્છાઓ અને કર્તવ્યોમાં હું પૂરેપૂરો સાથ આપીશ.

બીજે પગલે વર કહે છે :

નિત્યં સ્ત્રી નિજ સદ્‌ગુણૈઃ પ્રતિપલં સંતોષદિત્વા વરમ્

સ્વગેહે વિમલ પ્રકાશમમિતં વિત્સાર્ય તદ્ રક્ષતિ ।

હે ભાર્યા સદનં ધનં પ્રિયજનાઃ સર્વં સદા નાવતઃ

પતિવ્રત્પરતાં શુભાં પ્રિયતમાં ત્વાં પાલયિષ્યામ્યહમ્ ॥૨॥

પોતાના સદ્‌ગુણોથી સ્ત્રી હંમેશાં પળેપળ પતિને સંતોષ આપે છે. ઘરમાં પવિત્રતાનો પ્રકાશ ફેલાવી એનું રક્ષણ કરે છે. હે ભાર્યા, મારું ઘર, નાણું, સંબંધીઓ અને બીજું બધું જ હવે આપણા બંનેનું છે. તું શુભ મંગલકારી છે, પતિવ્રતા છે અને પ્રિયતમા છે. હું તારું પાલન કરીશ.

સદ્‌ગુણોની કદર થવી જોઈએ. પતિએ જાણવું જોઈએ કે, સ્ત્રીની પવિત્રતાને લીધે તેનું તેમજ તેમના ઘરનું રક્ષણ થાય છે. એણે એ પણ સમજવું જોઈએ કે, લગ્ન કર્યા પછી જે કંઈ એનું છે, તે એની પત્નીનું પણ છે અને પત્ની જેમ પતિનું સારી રીતે પોષણ કરે છે તેમ પતિનો ધર્મ પણ પત્નીનું સારી રીતે પોષણ કરવાનો જ છે.

ત્રીજે પગલે વર કહે છે :

અગ્નૈ રૌષ્ણમથાત્મનઃ શિવબલં ચંદ્રસ્ય શૈત્યં તથા

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

સાર્ધં તેન શિવા સ્વયં શિવરતાઃ રાધામુરારે : પ્રિયા ।

સીતારામ મયાઙ્કરોન્નિજભવં શ્રેષ્ઠં સ્વવૃત્તૈધૃવમ્

આવાં તદ્વદિહ પ્રતિક્ષણમિમં કુર્વો ભવ સુંદરમ્ ।।૩।।

અગ્નિ અને તેની ઉષ્ણતા સાથે જ રહે છે. ચંદ્ર અને તેની શીતળતા પણ સાથે જ હોય છે અને આત્મામાં એની કલ્યાણકારી શક્તિ સાથે જ રહેલી હોય છે. તેવી જ રીતે શિવમાં પાર્વતી, શ્રીકૃષ્ણમાં રાધા અને રામચંદ્રજીમાં સીતા રહેલાં જ છે. એમાં તન્મયતા છે. આપણે બંને પણ એ મુજબ જ ક્ષણેક્ષણ તન્મય બનીએ અને સંસારને સોહાવીએ.

વર દેવ દંપતીઓનો મહિમા ગાય છે. એ અગ્નિ, ચંદ્ર તથા આત્મા જેવાં ઉત્કૃષ્ટ તત્ત્વોમાંથી સાર લે છે અને દેવ દંપતીઓના આદર્શનું ગાન કરે છે અને એવો ઊંચો ધ્યેય રાખીને પોતાનો સંસાર સુંદર બનાવવાનો સંકલ્પ કરે છે.

ચોથે પગલે વર કહે છે :

દાંપત્યં જીવનં તત્પરતર સુખદ શ્રેષ્ઠ ધર્મેતિ રક્તમ્

નારી શોભાવિહીના નરકરરહિતા ના તથા તા વિનાઙ્સ્મિન્ ।

સત્યંમદગેહલક્ષ્મી પદમતિ વિમલં ભૂષ્યતાં ધર્મસિધ્યૈ

સિધ્ધં સર્વૈ વરિષ્ઠૈં કૃતમિહ સતતં તદ્વિભાવશ્ચતુર્થે ।।૪।।

ધર્મમાં ઓતપ્રોત રહેલું પતિ-પત્નીનું જીવન સુખ આપનારું અને શ્રેષ્ઠ હોય છે. મારાં ઘરમાં લક્ષ્મીનાં પગલાં થયાં છે, તે સત્ય છે. એથી ઘર પવિત્ર બન્યું છે. ઘણા પૂજનીય જનોએ આ સત્ય સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે. એનો પ્રભાવ સતત ચાલું રહ્યો છે.

ચોથે પગલે વર સંસારીઓના દાંપત્યનો મહિમા ગાય છે. સ્ત્રીને એ લક્ષ્મી સ્વરૂપ સમજે છે. એનાં પગલાંથી ઘરની પવિત્રતા જળવાઈ છે એમ સ્વીકારે છે. એમાં એ ધર્મની સિદ્ધિ માને છે. ઉચ્ચ કોટિના ઘણા માણસોના અનુભવ જોયા પછી વરે આ સત્યનો સ્વીકાર કર્યો છે અને સંસારની શરૂઆત કરતાં પહેલાં એ સત્યને પોતાની ભાવના બનાવી છે.

પાંચમા પગલે વર કહે છે :

નારી કન્યાસ્વરૂપા પ્રકટયતિ શુભં સત્યતત્ત્વં તથાન્યત્

સ્ત્રીરુપા ગમ્યરુપં શિવમિતિ પરમં સુંદર માતૃરુપા ।

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

તસ્માદ્ સૌભાગ્યયુક્તા ભવતિ નિજ ભવે સેતિ વિજ્ઞાયસર્વમ્

લગ્નગ્રન્થિસ્તતો નૌ ભવતુ પરમસુખ પ્રેમયુક્તા મતંમે ॥૫॥

સત્ય, શિવ અને સુંદર, એ જીવનનાં અંતિમ ધ્યેયો છે. કન્યાવસ્થામાં જે તત્ત્વ શુભ નારી પ્રગટ કરે છે તેને સત્ય સમજવું, પત્નીના રૂપમાં એ શિવ (કલ્યાણકારી) છે અને માતા બને એટલે પરમ સુંદર બને છે. આ રીતે એ પોતાનો ભવ સૌભાગ્યયુક્ત બનાવે છે. એની જાણ પણ સૌને થઈ જાય છે. તેથી લગ્ન ગ્રંથિથી તારી સાથે જોડાઈને આપણે બંને ઉત્તમ પ્રકારનું સુખ પામીએ.

આ વખતે વર પોતાની પત્ની પામીને જીવનનાં અંતિમ ધ્યેયોને સિદ્ધ કરવાની અભિલાષા સેવે છે. નારીનાં ત્રણ રૂપ છે : કન્યા, પત્ની અને માતા. એ ત્રણે રૂપોમાં વરને અનુક્રમે "સત્ય, શિવ અને સુંદર" તત્ત્વો રહેલાં દેખાય છે. માતામાં એ પરમ સુંદરતાનું દર્શન કરે છે. હિંદુ સંસ્કૃતિનું આ સર્વોચ્ચ ઉત્તુંગ શિખર છે. આ ઊંચા ધ્યેયો સિદ્ધ કર્યા વિના ભવ અધૂરો રહે છે. પોતાની પત્નીમાં એ એની ધ્યેય સિદ્ધિ નિહાળે છે અને એને જ એ પોતાનું સૌભાગ્ય સમજે છે.

છઠ્ઠે પગલે વર કહે છે :

ધર્માદભિન્ન ન ખલુ સફલં જીવનં મર્ત્યલોકે

સંસારે તદ્ ગુરુપદમતી ધર્મ એવેતિ યત્વા ।

કુર્વં સર્વં પરહિતકરં યત્સદા શ્રેયસે સ્યાત્

ષષ્ઠે ભાવ મમનું ભવતિ ત્વાં વિદ્યાયાદ્ય પત્ની ॥૬॥

મૃત્યુલોકમાં ધર્મથી જુદું પડી ગયેલું જીવન સફળ થઈ શકતું નથી. એથી એવી માન્યતા બંધાઈ ચૂકી છે કે, ધર્મ જ સૌથી શ્રેષ્ઠ છે. આવી સમજ રાખી આપણે સૌનું હિત થાય એવું શ્રેય કરનારું કર્મ આચરીશું. પત્ની તરીકે તને સ્થાપીને છઠ્ઠે પગલે હું આવો ભાવ અનુભવું છું.

ધર્મથી ભિન્ન હોય તેને જીવન ન ગણાય. એ માત્ર જીવનનો આભાસ જ છે. અર્થ અને કામ એ બંનેના દાસ બની રહેવા માટે જીવન નથી. જીવનમાં મોખરે તો ધર્મ જ હોવો જોઈએ અને એ ધર્મના સહારે જીવનના ચારેય પુરુષાર્થો સાથે જ સિદ્ધ કરવા જોઈએ. તો જ સાચું લગ્ન થયું કહેવાય. છઠ્ઠે પગલે વર ધર્મયુક્ત આચરણ કરવાનો સંકલ્પ કરે છે.

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

સાતમે પગલે વર કહે છે :

ભવભયહરણે યદ્ દક્ષમાસ્તેઽત્રલગ્નમ્

પરતર ચિર મૈત્રી રક્ષણે શક્તમેવમ્ ।

પ્રિયભવ વરકાર્યં સાર્ધમેવા ચરિષ્યે

ભવતુ સુખ વિશાલં જીવનં લગ્નજન્યમ્ ॥૭॥

સપ્તપાદેષુ ભાવો મે સુસ્પષ્ટં કથિતઃ પ્રિયે ।

તેન ત્વં સુભગે તુષ્યેં ભવો નૌ રક્ષતા તથા ॥

સંસારમાં રહેલા ભય દૂર કરવા માટે ''લગ્ન'' એ ડહાપણ ભરેલી વ્યવસ્થા છે. એનાથી લાંબા સમયની મૈત્રીનું રક્ષણ થાય છે. તું મને પ્રિય રહેજે. આપણે ઉત્તમ એવાં ધર્મકાર્યો આચરીશું અને લગ્ન જીવનમાંથી પ્રાપ્ત થતાં સુખો પામીશું.

આ મંત્રમાં જીવનનો ઊંચો મર્મ પ્રકટ કર્યો છે. ચિરકાળની મૈત્રી મેળવીને સંસારના સંકટોનો સામનો કરી શકાય એવી કુશળ વ્યવસ્થા આપણા પૂર્વજોએ ઘડી કાઢેલી આ લગ્નપ્રથામાં રહેલી છે. એટલું જ નહિ પરંતુ ઉત્તમ ધર્મકાર્યો પણ લગ્નનું સુખ પામીને કરી શકાશે તો જ એના બદલામાં લગ્નનું વિશાળ સુખ મળી શકશે.

વર અને કન્યાના આ મંત્રોચ્ચારો જોતાં એ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે કે, કન્યાના મંત્રોચ્ચારમાં સ્વાર્પણની ભાવના છે, જયારે વરના મંત્રોચ્ચારમાં કંઈક પામવાની ભાવના સ્પષ્ટરૂપે દેખાઈ આવે છે. આપનારનું સ્થાન પ્રથમ હોય અને પામનારનું સ્થાન બીજાં નંબરે હોય. કેવી સુંદર ભાવનાયુક્ત ગોઠવણી, કેવી ઉદાત ભાવનાઓ, કેવું સમર્પણ, કેવી આપણી હિંદુ સંસ્કૃતિ. આવા ઉદ્દાત લગ્ન સંસ્કારો અન્ય કોઈ ધર્મમાં જોવા મળતાં નથી.

* 'પટેલ સુવાસ', વર્ષ ૧૭, નવે.ડિસે. ૨૦૦૦

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

૨૧. લગ્ન સંસ્કારના કેટલાક વિધિવિધાનો

વેદ, ધર્મ, શાસ્ત્ર વગેરેમાં વિવાહ-લગ્ન સંસ્કાર માટે કેટલીક આજ્ઞાઓ કરેલી છે. છતાં તેનો ભંગ કરી, બીજી રીતે વર્તી આપણે મનસ્વી રીતે આપણા દીકરા-દીકરીઓના વિવાહ-લગ્ન કરીએ છીએ.

કેટલાએક જ્ઞાતિજનો પોતાના પુત્રને વધારે પહેરામણી મળવાથી અથવા ઊંચા કુળની કન્યા મળવાથી અથવા આગળ ઉપર પોતાના પુત્રના દુર્ગણોથી કન્યા નહિ મળવાથી અથવા પોતાની હયાતીમાં જ કોઈ પણ રીતે પુત્રને પરણાવી દેવાની ઇચ્છા અને તેનો લ્હાવો ભોગવવાના હેતુથી, તેમજ લોભને લીધે પોતાના પુત્રથી નાની, મોટી, અયોગ્ય કન્યા સાથે પોતાના પુત્રને પરણાવતા હોય છે. જ્યારે કેટલાક જ્ઞાતિજનો પોતાની કન્યાને ઊંચા કુળનો વર મળવાથી, અથવા આગળ ઉપર સારા ઘરનો વર મળશે નહિ એવા હેતુથી અથવા કન્યામાં દુર્ગુણ હોવાથી, અથવા પોતાની હયાતીમાં કન્યાને તેના કરતાં નાના, મોટા અથવા અયોગ્ય વર સાથે પરણાવતા હોય છે.

બીજી બાજુ એક સ્ત્રી હયાત હોવા છતાં, તેને પ્રજા નહિ થવાથી અને તેની સાથે અણબનાવ વગેરે કારણથી, તે સ્ત્રીના ભરણપોષણ માટે યોગ્ય બંદોબસ્ત કર્યા વગર, ગમે તેટલી ઉંમરે બીજી સ્ત્રી પરણતા હોય છે. તેનાથી વરકન્યાનાં કજોડાં પેદાં થાય અને તેમાં એક બીજા સાથે પ્રેમની લાગણી નહિ રહેવાથી દરેક જણ મનસ્વી રીતે વર્તે છે. તેને સુપ્રજા ઉત્પન્ન થતી નથી અને ઉત્પન્ન થયેલી પ્રજાનું બરોબર પાલનપોષણ તથા રક્ષણ થતું નથી. તેમાં કેટલીકવાર જાન માલનું નુકશાન થાય અને તરેહ તરેહની અડચણોને લીધે આખું કુટુંબ દુઃખી દુઃખી થઈ જાય છે.

આવી બધી અડચણોને દૂર કરવા આપણા પ્રાચીનોએ કેટલાક સંસ્કારોનું ઘડતર કર્યું છે. આમાં લગ્ન સંસ્કારને સર્વશ્રેષ્ઠ ગણવામાં આવ્યો છે. લગ્ન સંસ્કારને વિશેષ મહત્ત્વ આપવા પાછળના ઘણાં પરિબળો હતાં. જેમાં મુખ્યતઃ સમાજ વ્યવસ્થા, કુટુંબ, શિક્ષણ, આર્થિક બાબત અને વંશપરંપરાને પ્રાધાન્ય અપાયું છે. તે સાથે કેટલીક પરંપરાગત રૂઢિઓ અને સંસ્કૃતિની જાળવણીનો મુખ્ય હેતુ રહેલો જોવા મળે છે.

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

લગ્ન સંસ્કારમાં પ્રથમ વાગ્દાનનો વિધિ આવે છે. જેમાં વર પક્ષના પુરુષો અને સ્ત્રીઓ કન્યાદાતાને ત્યાં જાય અને પછી તેમનું કુળ, ગોત્ર વગેરે જાણી, તેમની કન્યાગ્રહણ કરવા પોતાની ખુશી બતાવે, ત્યારે કન્યાના માતાપિતા અને તેના કુટુંબીજનો પોતાની સંમતિ હોય તો વરપક્ષની અક્ષત, ચંદન, પુષ્પ, વગેરેથી પૂજા કરી તેમને પોતાની કન્યા આપવાનો નિર્ધાર કરે. આ રીતે આપણે જેને લગ્ન કહીએ છીએ, એની પૂર્વભૂમિકા તૈયાર થાય છે. હવે ત્યાર પછી તે લગ્નનો બીજો ભાગ શરૂ થાય છે. તેમાં જ્યોતિષશાસ્ત્ર પ્રમાણે શુભ દિવસ નક્કી કરી, તે દિવસે વર, કન્યાને માંડવે લગ્ન કરવા જાય તે પહેલાં બંને પક્ષને ઘેર ગણપતિ સ્થાપન અને પૂજન, મંડપરોપણ, ગૃહશાંતિ વગેરે થાય છે. વરની જાન કન્યાના મંડપે આવે તે પહેલાં સિમાંતપૂજનનો વિધિ કહેલો છે. જેને આપણે સામૈયું કહીએ છીએ. જેમાં કન્યાદાતા વરપક્ષને પાણી, દૂધ વગેરેથી સત્કારે.

ત્યારબાદ વર તોરણે આવે ત્યારે તેને પોંખી લેવામાં અને કન્યાને માંડવે સભામાં બેસે છે. વરને પોંખવાની વિધિ કન્યાની માતા કરે છે. તેને મોંહ્યરું કહે છે. ત્યારબાદ મધુપર્ક, ગૌરીપૂજા, સૂર્યપાઠ અને કન્યાદાન તથા છેલ્લે વિવાહ હોમ તથા ગૃહ પ્રવેશનીય હોમ કરાવવામાં આવે છે. આ સમગ્ર વિધિમાં (૧) પગ ધોવાનું (૨) અર્ધ્ય આપવાનું જળ (૩) આચમન કરવાનું જળ અને (૪) શુદ્ધ આચમન કરવાનું જળ, એવાં ચાર જળપાત્રો સાથે, કાંસાનું એક પાત્ર અને 'વિષ્ટર' એટલે પચીસ દર્ભની ઝૂડીને ગાંઠો વાળીને બાંધવામાં આવે છે. ત્યારબાદ જળથી વરનું પાદપ્રક્ષાલન કન્યાદાતાના પત્ની કરે ત્યારબાદ મધુપર્કનું આચમન, ગૌરીપૂજન અને ત્યાર પછી કન્યાદાનનો વિધિ આવે છે.

કન્યાદાનના સંકલ્પમાં કહેવાયું છે કે, ''હું મારા તમામ ભાઈબંધુઓ, નિરતિશય આનંદપૂર્વક, બ્રહ્મલોક પ્રાપ્ત કરાવનાર, એવું જે કન્યાદાન, કલ્પમાં જણાવેલા ફળને મેળવવા માટે બાર પેઢી પાછલી અને બાર પેઢી ભવિષ્યની, તેઓને પવિત્ર કરનાર અને આત્માને પણ પવિત્ર કરનાર તે લક્ષ્મી-નારાયણની પ્રીતિને માટે બ્રાહ્મવિવાહની વિધિથી હું કન્યાદાન કરું છું.''

બ્રાહ્મવિવાહ કોને કહેવાય તેનો ખુલાસો આપવામાં આવે છે. તો આ સંકલ્પમાંથી એવું ફલિત થાય છે કે, વરપક્ષ અને કન્યાપક્ષ બંનેમાં પરમ ઉલ્લાસ, આનંદ અને હર્ષની રેલમછેલ હોય તે વિવાહ જ બ્રાહ્મવિવાહ કહેવાય એક પણ પૈસાનો હક્ક કે અધિકાર તરીકેનો જેમાં વિનિમય (લેવડદેવડ) કરવામાં આવ્યો હોય તે વિવાહને, બ્રાહ્મવિવાહ ક્યે મોંઢે કહી શકાય ?

કન્યાદાનના વિધિ પછી પુણ્યાહ્વાન મંત્રોનો ઉચ્ચાર કરવામાં આવે છે. પછી વરપક્ષનો ગોત્રોચ્ચાર થાય છે. તેમાં એવું કહેવામાં આવે છે કે ''શ્રીધર એટલે લક્ષ્મીપતિ

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

વિષ્ણુરૂપી અને કન્યાર્થી તમને આ કન્યા આપું છું, તેમાં હવે મારું કોઈપણ જાતનું મમત્વ રહ્યું નથી." તે પછી કન્યાપક્ષનો ગોત્રોચ્ચાર થાય છે. તેમાં કહેવાય છે કે, "શ્રી રુપિણી એટલે લક્ષ્મી સ્વરૂપ આ કન્યા જે પ્રજોત્પત્તિના દૈવતવાળી છે, તેને તમને તેનાથી પ્રજોત્પાદન અર્થે આપવામાં આવે છે. તેમાં હવે મારું કોઈપણ જાતનું મમત્ત્વ રહ્યું નથી." એ રીતે વર કન્યાનો હસ્તમેળાપ કરાવાય છે.

પાણિગ્રહણ એટલે હસ્તમેળાપ. આ વિધિમાં વરરાજાના હાથમાં કન્યાનો હાથ મૂકવામાં આવે છે અને મંત્રોચ્ચાર કરી તેની ઉપર જલાભિષેક કરવામાં આવે છે. આ સમયે વર પ્રતિજ્ઞા કરે છે, "હું તારા હાથનો સ્વીકાર કરું છું. વૃદ્ધાવસ્થા સુધી-આ જીવન તું મારી જીવનસાથી થા."

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં અગ્નિનું ઘણું જ મહત્ત્વ છે જીવનમાં, સંસ્કારકર્મમાં વારંવાર અગ્નિ-ઉપાસના જોવા મળે છે. એ રીતે આ લગ્નસંસ્કારની વિધિમાં પણ અગ્નિ-ઉપાસના આપણે કરીએ છીએ. જેને સામાન્ય ભાષામાં અગ્નિમાં હોમ કરવો એમ કહેવામાં આવે છે. હોમ કરવો એટલે પોતાનું સર્વસ્વ દેવને અર્પણ કરી દેવું.

લગ્નવિધિના અગ્નિની ઉપાસના દંપતી કરે છે. આ અગ્નિનું નામ યોજક છે. જે બે ભિન્ન પ્રકારનાં જીવનનું સંયોજન કરે છે. આ વિધિમાં વિવિધ પ્રકારના હોમ કરવામાં આવે છે, જેવાં કે (૧) વિવાહ હોમ (૨) રાષ્ટ્ર ભૃત્ હોમ (૩) જયા હોમ (૪) અભ્યાતાન હોમ (૫) પંચક હોમ (૬) લાજા હોમ.

વિવાહ હોમમાં સૌપ્રથમ પ્રાયશ્ચિતની આઠ આહૂતિઓનો હોમ કરવામાં આવે છે. બાળપણથી માંડી લગ્ન થતાં સુધી મન, વચન અને કર્મથી મનુષ્ય વડે જાણે અજાણે આઠ પ્રકારનાં પાપ થઈ જાય છે. આ પાપના પ્રાયશ્ચિત સ્વરૂપે આ દરેકની એક એવી આહૂતિઓ આપવાથી મન, વચન અને કર્મથી કરેલાં પાપથી મુક્ત થવાય છે અને વર-કન્યાનાં શરીર અને મન શુદ્ધ થાય છે. આ વિવાહ હોમ કરવાથી દંપતીને શુચિતા-પવિત્રતા પ્રાપ્ત થાય છે અને અગ્નિકર્મનો અધિકાર મળે છે.

રાષ્ટ્રભૃત હોમમાં અગ્નિમાં બાર આહૂતિઓ હોમવામાં આવે છે. આ હોમ દંપતી દ્વારા રાષ્ટ્રનું પોષણ થાય એવી ભાવના સૂચવે છે. વરવધૂ હવે નિજ જીવનનો આનંદ માણતાં માણતાં સમાજોપયોગી-રાષ્ટ્રોપયોગી કાર્યો કરવાની ભાવના વ્યક્ત કરે છે. દંપતી રાષ્ટ્રની તન-મન-ધનથી સેવા કરે, રાષ્ટ્રમાં એકાકાર થઈ જઈ, સમષ્ટિનો માર્ગ સ્વીકાર કરવાની આશા સેવે છે. આવી સુમંગલ ભાવનાથી રાષ્ટ્રભૃત હોમ કરવામાં આવે છે.

જયાહોમમાં અગ્નિમાં તેર આહૂતિઓ હોમવામાં આવે છે. આ હોમથી ચેતના-જ્ઞાન-જ્ઞાનતંતુઓની શક્તિ-મેધા-સ્મૃતિ આદિ શક્તિઓ પ્રાપ્ત થાય છે. પોતાના જીવન

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

સંગ્રામમાં વિજય અને ઉન્નતિ માટે આ હોમ કરવામાં આવે છે. આ હોમથી જીવનમાં આવનારી જગતની અને રાષ્ટ્રની સમસ્યાઓ ઉકેલવા પરાક્રમનો ઉદય, યશ અને વિજય પ્રાપ્ત થાય છે.

અભ્યાતાન હોમમાં અઢાર આહૂતિઓ હોમવામાં આવે છે. દંપતીને જીવન વિકાસના કાર્યોમાં નવી નવી આવશ્યકતાઓ ઊભી થશે ત્યારે આ હોમથી પ્રસન્ન થેયલા દેવતાઓ મદદ કરશે એવી ભાવના અહીં વ્યક્ત થયેલી છે. આ હોમથી દંપતીમાં અવિચ્છિન્ન પ્રીતિનો ઉદય થાય છે. વિયોગ થતો નથી અને સારી પ્રજા(સંતતિ) પ્રાપ્ત થાય છે. મનુષ્યોમાં શ્રેષ્ઠ-સર્વોત્તમ બનવા માટે આ હોમમાં પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે.

પંચક હોમમાં આ પાંચ આહૂતિઓ હોમવામાં આવે છે. તેમાં ત્રણ આહૂતિઓથી અગ્નિની આરાધના કરવામાં આવે છે. જીવનમાં દરેક મનુષ્યને મૃત્યુનો ભય હોય છે. આ હોમમાં ચોથી આહૂતિ વૈવસ્વત-યમને આપવામાં આવે છે અને પાંચ આહૂતિઓમાં મૃત્યુ પાશથી મુકત, ગૃહસ્થ જીવનમાં રક્ષા, આનંદના ઉપભોગ માટેના પદાર્થોની પ્રાપ્તિ અને અજરામરતાની પ્રાપ્તિ કરવાની પ્રાર્થનાઓ કરવામાં આવી છે. આમ દંપતી જીવન-મૃત્યુથી ભયમુક્ત બને છે.

લાજા હોમમાં કન્યાએ અગ્નિમાં ચાર આહૂતિઓ આપવાની હોય છે. ડાંગરને સંસ્કૃતમાં ''લાજા'' કહે છે અને તેથી નવ ધાન્યની પ્રાપ્તિ માટે - નવા મંડાતા સંસારમાં અભ્યુદય માટે આ વિધિમાં અન્નની મહત્તા સ્વીકારી કન્યા હોમ કરે છે. આ વિધિમાં કન્યાનો ભાઈ, કન્યાના હાથમાં નાગરવેલનું પાન મૂકી તેના પર ડાંગર મૂકી તેની પોશ ભરે છે અને પછી કન્યા તેનો અગ્નિમાં હોમ કરે છે. આ હોમ વિવાહ વિધિમાં અત્યંત મહત્ત્વનો છે. મંગળફેરાના નામે ઓળખાતો આ વિધિ પ્રસંગ વર-કન્યા અને કન્યાનો ભાઈ તેમજ ગોરની સાક્ષીમાં સંપન્ન થાય છે.

કન્યા આ વિધિમાં પ્રથમ હોમમંત્રમાં અગ્નિદેવને પોતાને પતિગૃહે જવાની ભાગ્યના દેવ આજ્ઞા આપે એવી પ્રાર્થના કરે છે. બીજા હોમમાં પોતાના પતિના દીર્ઘજીવન માટેની પ્રાર્થના કરે છે. ત્રીજા હોમમાં આ સંવનન વિધિનું અનુમોદન માગે છે. ચોથા હોમમાં પરિવારની સમૃદ્ધિ માટેની પ્રાર્થના કરે છે. આ બધી પ્રાર્થનાઓ અગ્નિદેવને ઉદ્દેશીને થાય છે.

કન્યાની આ પ્રાર્થના પછી, વર જે મંત્રો દ્વારા જે ભાવના વ્યક્ત કરે છે તે મંત્રોનો ભાવ આ પ્રમાણે છે. ''હે, વધૂ સૌભાગ્ય માટે તને હું સ્વીકારું છું. તું મારી સાથે જીવનભર આનંદ કર. ભગ, અર્યમા, સવિતા (સૂર્ય) અને પુરંધ્રિ (પૂષા) દેવતાઓએ મને ગૃહસ્થાશ્રમના કર્તવ્યો માટે તને સોંપી છે.'' આ હોમ વિધિમાં ગૃહસ્થજીવનનો

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

મહિમા જોવા મળે છે. ગૃહસ્થજીવનનું સાફલ્ય આ મંત્રોમાં રહેલું છે. મંગળફેરા સાથેનો આ લાજા હોમનો વિધિ સર્વે કોઈ ખૂબ જ ઉત્સુકતાથી નિહાળે છે અને મંગળફેરા ફરી રહેતાં વર-કન્યામાંથી કોણ પાટલે પ્રથમ બેસે છે તે જોવામાં સૌ કોઈની ઉત્સુકતા વધી જાય છે. એવી લૌકિક માન્યતા છે કે જે પાટલે પ્રથમ બેસે તેનું ગૃહસ્થજીવનમાં ચલણ-સર્વોપરિપણું થાય છે. તેમાં સમજદાર વર-કન્યા એક સાથે જ પાટલે બેસે છે.

અહીં આ વિધિમાં પથ્થરનો સ્પર્શ કરવાનો હોય છે. મંગળફેરા વખતે મંડપમાં ઈશાન ખૂણે રાખવામાં આવેલ એક પથ્થરને સ્પર્શ કરવાનો અર્થ એ છે કે, જેમ પથ્થર સ્થિર છે, અડગ છે તેમ તમારા સહજીવનમાં પ્રવેશતી વધૂ અવિચળ બને, અડગ રહે અને દાંપત્યજીવનમાં અત્યંત સ્થિરતાનો અનુભવ કરે. આ દંપતીને સંસારની દુષ્ટતા, દુર્જનતા ડોલાયમાન કરી શકે નહિ. દુઃખમાં પણ એમના પગ ડગમગે નહિ, છૂટા પડવાનું તો સ્વપ્નું આવે નહિ. આમ આ પથ્થર સંસારના શત્રુઓના દમનનું પણ પ્રતીક છે. એ પથ્થર વધૂના પતિવ્રતની સ્થિરતા સૂચવે છે. અશ્મારોહણ સમયના વિધિમંત્રોની ભાવના પણ એ જ છે કે, પથ્થરની સમાન દૃઢ રહી, શત્રુઓને આ સંસારની દુષ્ટતાઓને પગથી કચડી નાખવી જોઈએ.

સપ્તપદી એ આ લગ્નસંસ્કારની અગત્યની વિધિ છે. આ મંત્રોમાં વિવિધ પ્રતિજ્ઞાઓ હોય છે જે ગૃહસ્થ જીવનની અનન્ય ઉત્તમ ભાવનાઓથી ભરપૂર હોય છે, જે એકબીજાએ પાળવાની હોય છે. આ પ્રતિજ્ઞાઓ ગૃહસ્થજીવનના પાયારૂપ છે. આખી લગ્નવિધિમાં આ સપ્તપદીનો વિધિ અત્યંત મંગલમય અને સાહિત્યિક છે. આમાં અક્ષતની સાત ઢગલીઓ કરવામાં આવે છે. આ વિધિમાં લગ્નજીવનની અને કુટુંબ જીવન જીવવા માટેની પવિત્ર ભાવનાઓ રહેલી છે.

છેલ્લા ભાગમાં બ્રાહ્મણો દ્વારા અપાતા આશીર્વચનોમાં લગ્નજીવનની ભવ્યતા જોવા મળે છે. હે વધૂ આ તારા પતિના કૂળમાં પ્રિયતમ એવા તારા પતિ અને સંતતિ સાથે ઉત્કર્ષને પ્રાપ્ત કર. આ તારા પતિના ઘરમાં ગૃહસ્થક્રમના સંચાલનમાં તું મુખ્ય બની જાગ્રત રહે. આ તારા પતિ સાથે તું સંયોજન કરે અને પછી વૃદ્ધાવસ્થા પર્યંત, કાર્યસાધક શરીરવાળા (ઈન્દ્રિયોવાળા) તમે દંપતી, તમારા સહિયારા ઘરમાં રહી, આજ્ઞાથી સેવકો પર અને ઘર પર શાસન કરો.

દંપતીનું કલ્યાણ થાઓ, બ્રહ્મા-સાવિત્રી, ઈન્દ્ર-ઈન્દ્રાણી, શિવ-પાર્વતી, લક્ષ્મી-નારાયણનું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થાઓ. અખંડ સૌભાગ્યવતી થાઓ. પુત્ર-પૌત્રોવાળી થાઓ. તમારા બંનેના વિચાર, સંકલ્પ હૃદય અને મન સમાન હો; જેથી તમારું સાહચર્ય બની રહે. તમારું સૌભાગ્ય અવિચ્છિન્ન રહો, તમે દીર્ઘાયુ બનો. આયુષ્યપર્યંત તમારું આરોગ્ય

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

જળવાઈ રહે અને તમારી મનોકામના પૂર્ણ થાઓ.

આમ ઉપર મુજબ હિંદુ ધર્મ-સંસ્કારમાં લગ્નની કેટલીક વિધિઓ જીવનમાં મંગલ કરનારી હોય છે. આજના ઝડપી વિકસતાં જગતમાં આ મુજબની મંગલકારી ભાવના કેવી જળવાય છે, તેનાથી આપણે અજાણ તો નથી. છતાં આપણા અને ભવિષ્યની આવનારી પેઢીને આપણે આવા મંગલકારી વિચારો અને સંસ્કારો વારસામાં આપી ઋણ મુક્ત થઈએ એવી શુભ ભાવના.

* 'પટેલ સુવાસ,' વર્ષ ૧૭, અંક ૫-૬, મે-જૂન, ૨૦૦૦

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

૨૨. સહિયારોર સંસાર

સ્ત્રી-પુરુષોને વધારેમાં વધારે સંસાર સુખ શી રીતે મળે એ આજના સમયનો મહત્ત્વનો વિષય થઈ પડ્યો છે. સમાજ રચના ઝપાટાબંધ બદલાતી જાય છે. પૂર્વની ગોઠવાયેલી ગેડ આજ બગડવા માંડી છે. પ્રત્યેક રૂઢી ક્રાંતિના તપેલા તવા પર પડીને ૧
ઓગળવા લાગી છે. આ બધાનું કારણ શું ? સંસાર સ્ત્રી-પુરુષનો સહિયારો છે. જગતમાં સમતા અને વિષમતા બંને છે. શારીરિક, માનસિક અને હૃદયના ગુણોમાં એક સરખા બે પુરુષો કે બે સ્ત્રીઓ મળવા મુશ્કેલ છે. છતાં સ્ત્રી-પુરુષના સહિયારાપણા (સમત્વ)ની વાત ઘણી થઈ છે અને થાય છે. એમાં તાત્પર્ય શું એ જરા જોઈએ.

દેશમાં જેવું ગૃહતંત્ર, એવું જ રાજયતંત્ર. રાજયતંત્રથી પ્રજામાં ગૌરવ વધે, તાકાત આવે અને તેથી તેમાં દરેક જાતની દુઃખદ સ્થિતિમાંથી છૂટવાની અને એવી સ્થિતિમાંથી સુખ મેળવવાની લાયકાત આવે એવો સુધારો થાય તે માટે તેવો જ સુધારો ગૃહતંત્રમાં થવો ઘટે છે. ગૃહતંત્ર સુધરે તો સમાજ સુધરે અને સમાજ સુધરે તો રાજયતંત્ર સુધરે એમાં નવાઈ નથી. એટલે દરેક કુટુંબના મુખ્ય માણસો, સ્ત્રી અને પુરુષ વચ્ચેનો ગાઢ સંબંધ, તેનું સ્વરૂપ કેવું હોય તો યોગ્ય કહેવાય એ પ્રશ્ને ઘણો નાજુક છે. બાળકોની વાત આપણે બાજુ પર રાખીએ છીએ. કારણ કે તેને માટે બીજો સ્વતંત્ર લેખ થાય. મોટા ભાગે ગૃહની બધી વ્યવસ્થા સ્ત્રી અને પુરુષના હાથમાં હોય છે, તેથી તેનું સ્વરૂપ કેવું હોવું જોઈએ તેનું બારીક જ્ઞાન જરૂરી બને છે.

આ વાત ટૂંકમાં પણ કહી અને સમજી શકાય એવી છે. જો કુટુંબમાં પ્રેમનું વાતાવરણ હોય, તો સંસાર સંબંધી ઘણા નિયમો પણ નિરર્થક થાય. પ્રેમને લઈને અવાચક પ્રાણીઓ અનહદ દુઃખ સહન કરે છે તો પછી મનુષ્ય સહન કરે એમાં નવાઈ શી ! જ્યાં કુટુંબમાં સહિયારાપણું છે ત્યાં દુઃખના પ્રસંગે અનેક જાતની મુશ્કેલી વેઠી એક બીજાના દુઃખ ઓછા કરવા પ્રયત્ન થાય છે. છોકરાંએ મા-બાપ માટે ભૂખ તરસ ઉજાગરા વેઠયા છે; મા-બાપે છોકરા માટે કંઈક પીડા સહન કરી છે, તેવી જ રીતે પતિએ પત્ની માટે અને પત્નીએ પતિ માટે પણ તેવું જ સહન કર્યું છે. એટલે ગૃહતંત્રના પતિ, પત્ની અને

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

બાળકો તાર છે અને એક પણ તાર બીજાથી ન્યુન નથી. જ્યાં ન્યુનાધિક (નાનપ) નો સવાલ આવે ત્યાં જ પ્રેમમાં, ઐક્યમાં ખામી આવે છે. બધા તાર સરખા ચાલતા નથી. સરખા કરવા ઉપાય કરવા પડે છે.

આ તો અમુક વખતની વાત થઈ. જ્યારે કુટુંબના કોઈપણ માણસને જરૂર પડે ત્યારે તેને માટે બીજા માણસો તેને બધી રીતે મદદ આપે એ બધા કુટુંબોમાં બનતું હશે અને બને છે. એ જ બાબત માણસોમાં સહિયારાપણાની ભાવના વિકસાવે છે. કુટુંબની વસ્તુઓ બધા માણસોની છે અને તે વાપરવા બધા હક્કદાર છે. ક્યારેક માંદા માણસની પાછળ કુટુંબની અડધી આવાક પણ ખર્ચાય છે, છતાં સમત્વની ભાવનાને લઈને બધું ફરી ગોઠવાય છે.

ઘણીવાર સ્ત્રી પોતે જ પોતાની જોઈતી વસ્તુની વપરાશમાં કરકસર કરે છે. તો કેટલેક ઠેકાણે સ્ત્રી સન્માનના ખ્યાલને લીધે અથવા એવા બીજા કારણને લીધે પુરુષ પોતાને જરૂરની ચીજો વાપરતો નથી, પણ બીજા બધાના સુખને માટે તે તન,મન અને ધન વાપરવામાં કચાશ રાખતો નથી. આમ કુટુંબમાં પ્રેમ હોય તો પછી સમત્વનો પ્રશ્ન વિચારવાની ક્યાં જરૂર રહે છે.

આમ કુટુંબમાં, સમાજમાં, દેશમાં પ્રેમ હોય, પોતે દુઃખ ખમીને પણ પોતાની સાથે સંબંધ ધરાવનાર સુખી થાય એવા કાર્ય કરાવી સર્વના આત્મા એક છે. એવું સિદ્ધ કરનાર ગુણને, દરેકના અધિકાર પ્રમાણે કામ કરવાનું મળે અને એને પોતાને જરૂરની ચીજો પણ મળે. ત્યાં બુદ્ધિશાળી ઓછી સમજવાળાને તુચ્છ ગણતો નથી. મોટા હોદ્દાવાળો નાના હોદ્દાવાળાને નીચો ગણતો નથી. એટલું જ નહિ પણ છતવાળો માણસ પોતાની છતનો ઉપયોગ બીજાના સુખ માટે કરે છે. આમાં જ ખરું સહિયારાપણું છે.

નવાઈ તો સમત્વનો અભાવ માલુમ પડે ત્યારે થાય છે. સમત્વ ન હોય એવાં કુટુંબ થોડાં હોય તો પણ તે એકદમ ધ્યાન ખેંચે છે અને એવાં કુટુંબોની સંખ્યા જો વધે તો સમાજનાં બુદ્ધિમાન મનુષ્યોને વિચાર કરવાની જવાબદારી આવે છે.

કુટુંબમાં માણસોને એકબીજાની સાથે સ્પર્ધા કરવાની બહુ જ થોડી જરૂર છે. તેમાં એક બીજાનાં પૂરક થવાનું છે અને કુટુંબનું કોઈ પણ જાતનું કામ હલકું ગણવાનું નથી અને શ્રીમંત કુટુંબનાં સારા કુળના કે મોટા હોદ્દાના પુરુષો અને સ્ત્રીઓ પણ જરૂર પડે બધી જાતનાં નાનાં મોટાં કામ કરે છે. કુટુંબના દરેક માણસે કુટુંબના સુખ શી રીતે વધે તે માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, તે માટે યોગ્યતા મેળવવી જોઈએ અને તે યોગ્યતા તો કામ કરવાથી જ પ્રાપ્ત થાય છે.

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

આમ કુટુંબમાં સ્ત્રી અને પુરુષ એક બીજાના પૂરક છે. દરેકને એક બીજાના કાર્ય આવડવા જોઈએ. પુરુષને સ્ત્રીની ગેરહાજરીમાં તેનાં કરવાનાં કામ હોય તે કરતાં આવડવા જોઈએ અને કોઈ પુરુષની સહાય ન હોય તેવે વખતે પણ સ્ત્રીને ગુજરાન ચલાવવા દ્રવ્યોપાર્જન કરવાનું કંઈક કામ આવડવું જોઈએ અને તે કામ સ્ત્રી ઘેર બેઠે સ્વતંત્રપણે કરે એવી સમાજ વ્યવસ્થા હોવી જોઈએ અથવા સ્ત્રીઓની દેખરેખ હેઠળ ચાલતી સંસ્થામાં તેને કામ મળવું જોઈએ તે સાથે તેનામાં નિડરપણું અને હિંમત હોવા જોઈએ.

જેમ વિશિષ્ટ પુરુષો પોતાની નેતૃત્વશક્તિ વડે જનસમાજના નાયક બની રહે છે તેમ વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વ ધરાવતી સ્ત્રીઓ જનસમાજને મોખરે રહી કામ કરી શકે. આમાં તાકાત, સહનશક્તિ અને ધૈર્ય જોઈએ. એટલે જેમનામાં નેતૃત્વનો ગુણ ન હોય તે આગેવાની લેવા જાય તો તેમને ખોટા નાણાંની માફક અથડાઈ પાછું ફરવું પડે.

કુટુંબમાં આગળ પડતો ભાગ લાયકાતવાળા મનુષ્ય જ ભજવે છે. જુદાં જુદાં કુટુંબનાં સંસારનું અવલોકન કરવામાં આવે તો કોઈ ઠેકાણે પુરુષ જ દરેક કામમાં પ્રેરક માલુમ પડશે તો કોઈ ઠેકાણે સ્ત્રી, તો કોઈ ઠેકાણે દીકરો બધાં કામની વ્યવસ્થા કરતો હશે, તો કોઈ ઠેકાણે બીજાં ભાઈ ભાડું હોવા છતાં દીકરી અથવા દીકરાની વહુનું જ બધા કાર્યમાં ચલણ હશે અને સંસારનાં કામોમાં સારા નરસા પ્રસંગોમાં તો સ્ત્રીની ઇચ્છા પ્રમાણે જ વર્તવામાં આવે છે.

કેળવણીનો સવાલ નવેસરથી જ વિચારવા જેવો છે જે કેળવણી લેવાય છે તે લેનારને કઈ રીતે અને કેટલી ઉપયોગી છે એ વાત દરેક માબાપે વિચારવાનો સમય પાકી ગયો છે. સ્ત્રી કેળવણીની મુશ્કેલીઓ જુદા પ્રકારની છે. લગ્ન થયા પછી કેટલીકવાર છોકરીનાં સાસરા તરફથી આગળ ભણવાની સગવડ અપાય છે પણ તેમાંયે નકામું શિખવામાં વખતનો વ્યય ન થવો જોઈએ. એ માટે બે વસ્તુઓ મુદ્દાની છે : સામાન્ય કેળવણી અને ગૃહવ્યવસ્થા સંબંધી વ્યવહારૂ જ્ઞાન. આ જ્ઞાન માતાઓ આપતી હતી અને હજુ પણ આપે છે. જે કોઈપણ શિક્ષણસંસ્થા આપી શકે એમ નથી એટલે સ્ત્રીકેળવણીમાં આજીવિકાની જરૂરિયાતની તીવ્રતા નથી. તેથી જેવી જોઈએ તેવી કેળવણીની યોજના વિચારપૂર્વક ઘડી શકાય. જેઓ નિરાળી કેળવણીનું સ્વરૂપ કલ્પતાં હોય તેઓ એવી સંસ્થાઓ સ્થાપી, સ્થપાવી તેમાંથી કેળવણી મેળવાવે.

સ્ત્રીને લગ્ન પછી બીજા ઘરમાં જવાનું હોવાથી જુદી જાતનાં રહેણીકરણી અને સંસ્કારવાળા મનુષ્યના સંબંધમાં આવવું પડે છે. તેને પુરુષની ચડતી પડતીને અનુકૂળ થવાનું છે. તેની સાથે નાનાં મોટાં શહેરોમાં સમાસ કરવો પડે છે. સંસાર પંખીની સ્ત્રી અને પુરુષ એ બે પાંખો છે. પાંખોની બાજુ ભલે જુદી હોય છે પણ બળ સરખું હોવું

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

જોઈએ. એક પાંખ નબળી હોય, તો બીજીને વધારે જોર પડે અને ગજા ઉપરાંત શ્રમ પડતાં તે પણ નબળી પડે પછી પંખી બરાબર ઊડી ન શકે. જરૂર પડતાં સ્ત્રી પુરુષને અને પુરુષ સ્ત્રીને પોતાની શક્તિ અનુસાર મદદ કરે, પણ એકને રોજ પોતાનાં કામમાં બીજાની મદદ જોઈએ અને પોતે કોઈવાર પણ તેના કામનો બોજો હલકો કરી ન શકે તો તે બંને પક્ષે નુકશાનકારક છે. પક્ષને નુકશાન તે પંખીને જ નુકશાન છે.

બાળલગ્ન આપણા સમાજને હાનિકારક નિવડ્યા છે અને તેથી એમાં સુધારો થયો. યોગ્ય પતિ અથવા પત્ની મળે ત્યાં સુધી રાહ જોવાની તાકાત દરેક સ્ત્રી અને પુરુષમાં આવે અને તે છૂટ તેને હોય એવું ઇચ્છવા જોગ ગણાય. માત્ર એક વાત દરેકે ભૂલવી ન જોઈએ કે જેવો આદર્શ સામા પાત્રમાં ઇચ્છીએ તેવા આદર્શને લાયક પોતે છે કે નહિ તે દરેકે તપાસવું જોઈએ. કેળવણી મળી એટલે જીવનમાં સહચરી તવંગર જ મળે એવી આશા રાખતાં પોતાના મનુષ્યત્વને ઝાંખપ આવે છે.

પુનર્લગ્નનો સવાલ બહુ જ અટપટો છે. તે કોઈપણ પુરુષ એકલે હાથે ઉકેલવાનો પ્રયત્ન ન કરે. પણ ન્યાય તો એવો છે કે તેમાં બંનેને માટે નિયમ સરખા હોવા જોઈએ, પણ નિયમ સરખા હોવા છતાં સ્ત્રી અથવા પુરુષ તેનો લાભ ન લે તેમાં ગૌરવ છે.

દુનિયામાં જેટલા માણસો તેટલા મત, પણ તેથી કામ કરતી વખતે કાંતો બધાએ એક થઈ કામ કરવું જોઈએ અથવા સૌએ પોત પોતાનું કામ ઉપાડી લેવું જોઈએ. પણ પોતાના કામની ફતેહ માટે બીજાના કામમાં ખલેલ તો ન જ કરવી જોઈએ. કુટુંબ જીવનમાં સ્ત્રી, પુરુષ અને બાળકો એક બીજા સાથે સંકળાયેલા છે અને તેમાં સમત્વ હોય તો જ કામ સરળ ચાલે.

આમ કુટુંબમાં સલાહ, સંપ અને તાકાત વધે તેથી સમાજ બળવાન થાય અને સંસારમાં સુખ અને કૌવત વધે, ઉદ્યમ વધે, સમૃદ્ધિ વધે, હુંપદ અને અભિમાન દૂર રાખી સાથે સાથે કામ કરવાની વૃત્તિ કેળવાય એવું ઇચ્છીએ. ચાલો સહિયારો સંસાર સારા અને સાચાં સ્વરૂપમાં ગોઠવીને વસુધૈવ કુટુંબ કામની ભાવનાને વિસ્તારીએ.

* 'ગીતાધર્મ', વર્ષ ૬૫, અંક ૫, મે-૨૦૦૦

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

૨૩. શિક્ષણમાં સંસ્કાર વારસો ઉમેરીએ

વૈશ્વિક સમાજના બહુમુખી સંસ્કાર પર્યાવરણમાં પ્રત્યેક સમાજ કે રાષ્ટ્ર પોતપોતાના સંસ્કારોનો પાયો શોધવામાં અને રક્ષણ કરવાનો એક પ્રકારનો માનસિક તનાવ અનુભવે છે. આ સંદર્ભમાં વર્તમાન શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં સંસ્કાર-પ્રધાન અભિગમનો મહદ્અંશે શૂન્યાવકાશ જોવા મળે છે. શિક્ષણ અને સંસ્કાર એક રીતે સિક્કાની બે બાજુ છે. પરંતુ આ બને પાસાંઓને આજે ભિન્ન રીતે જોવામાં આવે છે. સંસ્કાર આગ્રહીને આધુનિક સમાજમાં રૂઢિવાદી ગણવામાં આવે છે.

શિક્ષણ અને સંસ્કારનો આધાર આપણી વારસાગત રીતભાત પર અવલંબે છે. સમાજ શાસ્ત્રની દષ્ટિએ સમાજની બોધ મૂડીની અસર શિક્ષણ પર જરૂર પડે છે. આ અસરથી મુક્ત થઈ શિક્ષણ અટૂલું પડે ત્યારે શિક્ષણ તેની બુનિયાદ ગુમાવી બેસે છે. સમાજની કળા, ઉદ્યોગ, ઉત્પાદન પ્રક્રિયા, જે તે સમયનું વિજ્ઞાન, સમાજના વ્યવહારની રીતભાત, લોકાચાર અને લોકનીતિ વગેરેને સમાજની બોધમૂડી તરીકે ગણવામાં આવે છે. આ બોધમૂડીમાં ફેરફાર થાય એટલે સામાજિક સંસ્થાઓમાં પણ પરિવર્તનની અસર થાય છે. સામાજિક સંસ્થાઓમાં રાજયનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે.સામાજિક સંસ્થાઓનો પરસ્પરનો અનુબંધ તૂટે ત્યારે સમાજના મૂલ્યોની કડી પણ તૂટતી જોવા મળે છે, જે અત્યારે આપણે અનુભવી રહ્યા છીએ.

ખરી રીતે સમાજના મૂલ્ય રક્ષણ માટે ત્રિવિધ યોજના બનાવવામાં આવી છે.

(૧) સમાજના સ્વીકૃત માપદંડો, જેનું અનાયાસે પણ વ્યક્તિને વળગણ હોય છે.

(૨) સમાજની સંસ્થાઓ જેવી કે કુટુંબ, જ્ઞાતિ, ધર્મ, ઉદ્યોગ, રાજય વગેરે જે માટે વફાદારીની અપેક્ષા રખાય છે.

(૩) સમાજના વ્યવહારની સમતુલા માટે કાનૂની વ્યવસ્થા. આ પ્રકારની યોજનાની અવગણના એટલે મૂલ્યોનો હ્રાસ(નાશ) એમ કહી શકાય.

આ સંદર્ભમાં શિક્ષણ એ સામાજિક સંસ્થા છે. એને પણ ઉપરોક્ત ત્રિવિધ યોજના

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

ઓનાં સંદર્ભમાં મૂલવવી જોઈએ. આજે શિક્ષણ અને સમાજની અન્ય સંસ્થાઓનો અનુબંધ તૂટી ગયો છે. શિક્ષણ સંસ્થા અટૂલી પડી ગઈ છે. આ અટૂલાપણામાં શિક્ષણ પોતાનો બૌદ્ધિક વ્યવહાર ચલાવે છે. આજની સાર્વત્રિક પ્રાથમિક કેળવણીની નીતિમાં કૃત્રિમ વૈધિક વ્યવહારમાંથી બહાર આવ્યા નથી. બ્રિટિશરોએ જાણી જોઈને આ દેશના સંસ્કારને શિક્ષણમાંથી તિલાંજલી આપી હતી અને એના સ્થાને પશ્ચિમી વિજ્ઞાન, વિચાર પદ્ધતિ અને અંગ્રેજી ભાષાને પ્રાધાન્ય આપી આ દેશના મૂળભૂત આચાર-વિચાર-સંસ્કારને બાજુએ રાખ્યા. આજે આ પરિસ્થિતિમાં આપણી યુવાપેઢી નવી સદીમાં પ્રવેશી રહી છે. બહુમુખી સંસ્કાર અને વૈશ્વિકરણને સંબંધ છે. આ સંબંધ કેવળ આર્થિક નથી, પણ સંસ્કારિક છે.

આથી આપણી સંસ્કાર વ્યવસ્થાના પાયા પર ઋગ્વેદના आनो भद्रां क्रत्वो यन्तु विश्वतः । दब्धासो अपरीतास उदभिदः ।। 'અમારા યજ્ઞો દરેક ક્ષેત્રે કલ્યાણકારી મંગળકારી થાઓ. જડ ચેતન બધાને સુખાકારી આપો.' મંત્રનો જાપ જપવા જેવો છે. અહીંથી જ પુનરુત્થાન શરૂ થાય છે.

આ સંદર્ભમાં શિક્ષણને સંસ્કાર પ્રધાન સંસ્થા તરીકે ઉપસાવવા કેટલાક પાયાનાં મુદ્દા ધ્યાનમાં લેવા જોઈએ. જેમ કે, શરીર એ તો બધી જ સિદ્ધિઓ માટેનું પ્રથમ સાધન છે. જે આપણને નૈસર્ગિક રીતે પ્રાપ્ત થયું છે. તેથી શરીરની માવજત એ શિક્ષણની સંસ્કાર-જવાબદારી બને છે. ટટ્ટાર બેસવું, શ્વાસનું નિયંત્રણ કરવું, ખાવા-પીવાની જાગૃતિ તેમજ માવજત, સ્વચ્છતા વગેરેનો ચૂસ્તપણે અમલ કરવામાં આપણે શારીરિક પારમિતા પ્રાપ્ત કરી શકીશું. પ્રાચીન પ્રણાલિમાં અખાડા પ્રવૃત્તિ કિશોરો અને અનુકિશોરાવસ્થા માટે મુખ્ય હતી. આ જ પ્રથાને યોગાસનોમાં ફેરવી વિદ્યાર્થીઓને એકાગ્રતા કેળવવાની તાલીમ આપી શકાય. સ્વામી વિવેકાનંદે એટલે જ યુવાનો માટે કહ્યું છે કે, ''આપણા સ્નાયુઓ લોખંડના અને આપણી નસો પોલાદી હોવી જોઈએ. આમ થશે તો જ આ દેશની કાયાપલટ થશે. ખાલી મોજ-શોખ અને વૈભવશાળી વ્યવહાર એ યુવાપેઢીના શરીરને ખોખલા બનાવી દેશે.''

આમ શિક્ષણ-સંસ્કારમાં પ્રથમ અગ્રતાક્રમ સ્વાસ્થ્યનો છે. યુવાનને યુવાનીનું લેબલ લગાડવાની જરૂર નથી. એ યુવાની દર્શનીય છે. યૌવન રૂપાળું છે જ નહિ, યૌવનની ખાસિયત એનાં સંસ્કારપણામાં છે.

સંસ્કારની દષ્ટિએ શરીર પારમિતાની સાથે બૌદ્ધિકક્ષમતા ખૂબ જરૂરી છે. અધ્યયનક્ષમતા એ તો આજના યુગની માંગ છે. આપણા દેશની બુદ્ધિમત્તા વિશે બે મત નથી આજે વિશ્વના ઉચ્ચ ધોરણોના સંદર્ભમાં અવકાશી ટેકનોલોજી, ઈન્ફરમેશન ટેકનોલોજી, એટોમીક અને મીસાઈલ સાધનો, અણુબોંબ વગેરેમાં આપણે સિદ્ધિ હાંસલ

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

કરી છે, પણ આ પ્રગતિની આંધળી દોટમાં પાયાના સંસ્કારને આપણે બાજુ પર હડસેલી દઈ ઉચ્ચ કક્ષાની સિદ્ધિ માટે વલખાં મારીએ છીએ. પરિણામે સંસ્કાર-શિક્ષણનો હેતુ સરતો નથી.

આથી જ પ્રાથમિક શિક્ષણથી બાળકની બુદ્ધિપ્રતિભા તરફ આપણો અભિગમ કેળવીએ. પરંતુ હાલની પરિસ્થિતિમાં આને બદલે આપણે કૃત્રિમ બાળ-કેળવણી પાછળ વ્યર્થ પ્રયત્ન કરી રહ્યા છીએ. અધ્યેતા-વિદ્યાર્થીના વિકાસની પ્રથમ ચાવી એની બૌદ્ધિક ક્ષમતા છે. સંસ્કારની દૃષ્ટિએ ઊર્મિશીલ પાકટતા (Emotional maturity) ની આજે જરૂર છે. ચારે બાજુ ભ્રષ્ટાચાર, હતાશા, હિંસા અને દંગલબાજીની વચમાં માણસ એની વિવેક-શક્તિ ગુમાવી બેઠો છે. આવેશ અને આવેગોમાં જકડાઈ ગયો છે. આ પ્રકારના વ્યવહારમાંથી મુક્ત કરવા અધ્યેતામાં ઊર્મિશીલ પાકટતા કેળવવાની જરૂર છે. જેમાંથી વિવેકબુદ્ધિ ખીલશે. સમાજની શિક્ષણ વ્યવસ્થામાં વ્યક્તિની ઊર્મિઓને સ્પર્શવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવતો નથી. શૈક્ષણિક વાતાવરણ જો સમાજના સંસ્કારને શોભાવતું નહિ હોય તો શિક્ષણ સ્વયં ખોખલું થઈ જશે.

શિક્ષણ વ્યવહારમાંથી વિદ્યાર્થીઓમાં વિકસવો જોઈતો સૌંદર્યભાવ વિસારે પડ્યો છે. કવિવર ટાગોરે લલિતકલાને શિક્ષણનું માધ્યમ બનાવવાનો આગ્રહ રાખ્યો હતો. ''સત્યમ્ શિવમ્ સુંદરમ્'' એ આપણા સંસ્કારની ગળથૂથી છે. આ કલા-સંસ્કારની ખીલવણી એ બિનસાંપ્રદાયિક વારસાની મોટી દેણ છે. આપણા સંસ્કારોની પુનઃ શોધ અને સ્થાપના જરૂરી બની છે. આનાથી બહુપરિણામલક્ષી વૈશ્વિક સંસ્કૃતિમાં આપણી ઓળખ સાથે આપણે આપણા માનવ મૂલ્યોને માણી શકીશું.

સામાજિક રીતે સ્વીકૃત એવા મૂલ્યો પણ સંસ્કારનું એક અગત્યનું પાસું છે. કરુણા, સહકારવૃત્તિ, શિસ્તબદ્ધતા, અન્યને સમજવાની વૃત્તિ વગેરે મૂલ્યોથી શિક્ષણ ઉજળું બનશે. તે સાથે સમાજ અને રાષ્ટ્ર પણ ઉજળા દેખાશે. યુનેસ્કોના છેલ્લા અહેવાલમાં શિક્ષણના હેતુઓની સ્પષ્ટતા કરતા જણાવ્યું છે કે, ''શિક્ષણના હેતુઓ સંસ્કારયુક્ત હોવા જોઈએ.''

આજ આ હેતુઓ આપણી પરંપરા છે. આનો આગ્રહ સ્વામી વિવેકાનંદ, દયાનંદ સરસ્વતી, મહાત્મા ગાંધી અને સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ જેવી રાષ્ટ્ર વિભૂતિઓની વાતોમાં સ્પષ્ટ છે. પરંતુ આપણી વારંવાર જાહેર થતી નીતિઓમાં સંસ્કાર વારસાનો ઉલ્લેખ નહિવત્ છે. શિક્ષણનીતિની યોજનાનું અમલીકરણ બીબાઢાળમાં પરિણમ્યું છે.

સ્વામી વિવેકાનંદે સંસ્કાર-શિક્ષણની વાત કરતાં નોંધ્યું છે કે, ''સાચી કેળવણી જીવનની વિપરીત પરિસ્થિતિઓ સાથે સંઘર્ષ કરતા શીખવે છે, ચારિત્ર્ય ઘડતર કરે છે,

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

સિંહ જેવી વીરતા અને સાહસ પેદા કરે છે, જે ઉદાત્ત ચારિત્ર્યનું નિર્માણ કરે, વિચારશક્તિ ઉત્પન્ન કરે, વિવેકજાગૃત કરે અને પોતાના પગ પર ઊભા રહેવાની તાકાત પેદા કરેં''

આ સંસ્કાર-શિક્ષણ એટલે માત્ર ચાર કે પાંચ કલાકનો શાળા કે કૉલેજની દીવાલ વચ્ચેનો અભ્યાસ નથી, એ ફક્ત પુસ્તકોના ગંજ વચ્ચે વિદ્યાર્થીને દાટી દેવાની રમત નથી. માહિતીઓના ખડકલામાં કેદ કરવાની રીતિ નથી. સંસ્કાર શિક્ષણ એ તો ચારિત્ર્ય-ઘડતરનો કલામય કસબ છે ! સંસ્કાર શિક્ષણની વાતો કરનારા તો ઘણા મળે છે, પણ એના ખરા કસબી તો વિરલ જ હોય છે !

વર્તમાન સમયમાં નૈતિક ધોરણો વિસારે પડ્યા છે. વહીવટમાં શિથિલાચાર અને ભ્રષ્ટાચારનો વ્યાપક પ્રભાવ પ્રવર્તે છે. એનાં છાંટા શિક્ષણ ક્ષેત્રમાં પણ ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં ઊડ્યા છે. આ પરિસ્થિતિમાં શિક્ષણ એટલે વિદ્યાર્થીના જીવનનું ઘડતર સંસ્કારના પાયા ઉપર થાય એ ખૂબ જરૂરી છે.

'વિદ્યા વિનયેન શોભતે' જેવા સૂત્રનું પોપટીયું ઉચ્ચારણ સર્વત્ર કરવામાં આવે છે. પરંતુ હકીકતમાં આ વિદ્યાના ધામો અવિદ્યાનું અને અવિવેકનું નિવાસ-સ્થાન બને છે. કોઈ આવી વેડફાતી જતી યુવાનીનો વિચાર કરશે ખરું ? આજે વિદ્યાપુરુષો વખારે નંખાય છે. કાવાદાવા કરનારાઓ પ્રતિષ્ઠા પામી પૂજાય છે.

ચાલો, પુનઃ આપણા સંસ્કારોને ઢંઢોળી જાગૃત કરી આપણી શિક્ષણ સંસ્થામાં પૂરણ પૂરવા પ્રયત્નશીલ થઈએ.

* 'પટેલ સુવાસ', વર્ષ ૧૭, અંક ૧-૨, જાન્યુ. ફેબ્રુ., ૨000

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

૨૩. આપણો ગરવો ગ્રામ પ્રદેશ

જે ધરતીમાં સૌંદર્ય અને સરસ્વતી, શ્રમ અને શૌર્ય, વ્યાપાર અને વીરતાનું સર્જન થયું છે, જ્યાં માનવી અને મૂડી વચ્ચેના તન-મનનો સમન્વય સધાયો છે એ સૌરાષ્ટ્ર રત્નાકરના ગુલામે હિન્દ દેવી પોતાની કમર પાસે મુઠીવાળીને ઝુલાવતો હોય તેવો છે. તો વળી કોઈ પ્રખર લોકસાહિત્યકારે એને સોડવાળીને સૂતેલા વીર સમો લેખ્યો છે. સૌરાષ્ટ્ર ખરે જ વીરભૂમિ, તપોભૂમિ અને નંદનવનભૂમિ ગણાય છે. તેનો ઈતિહાસ ગૌરવવંતો છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ દ્વારકામાં પાટનગર બનાવી સૌરાષ્ટ્રમાં સ્થિર થયા. આખરે પારધીના બાણથી એનો નશ્વર દેહ પણ અહીં જ પડ્યો.

અહીંની ગ્રામ સંસ્કૃતિના પાયામાં રસ અને માધુર્ય ભર્યા પડ્યા છે. એના રાસ-ગરબા, ભજનો, દુહાઓ, સોરઠી લોક કથાઓ પ્રેમ અને પુરુષાર્થથી સભર છે. સૌરાષ્ટ્રમાં એક એકથી ચડિયાતા કલાપ્રેમી અને પ્રજાવત્સલ રાજવીઓ થયાં. રાજ્યના આદર્શ ધર્મગુરુઓએ પણ અહીંથી જ આધ્યાત્મિકતાની જ્યોતને ભારતભરમાં પ્રસરાવી, રેલાવી અને આ ધરતીના ગૌરવને ઉજાળવામાં ભારોભાર નિમિત્ત બન્યા છે. સૌરાષ્ટ્રની ભૌગોલિક સીમા બદલાતી રહી છે પણ તેની સાંસ્કૃતિક વિશિષ્ટતા અને અસ્મિતા ગંગાના પ્રવાહની માફક નિરંતર વહેતા જ રહ્યાં છે.

સૌંદર્ય તો ભારતની ધરતીમાં ઠેર ઠેર પડ્યું છે પણ સૌંદર્યની સાથે સંસ્કાર, સરસ્વતી અને સૌષ્ઠવનું સંમિલન માત્ર સૌરાષ્ટ્રના ગ્રામ પ્રદેશમાં સભર ભર્યું છે. આંખ ભરી ભરીને જોવા ગમે તેવા સૌંદર્યધામો, કલાધામો, ધર્મધામો, તીર્થધામોની હારમાળા અહીં છે. જે ધર્મ-કલા-સૌંદર્ય વાંછુઓની ભાવનાને સંતોષે છે.

આ ધરતીના ગ્રામ પ્રદેશના માનવજીવનમાં જોવા મળતાં માન અને આદર, વૈભવ અને સંસ્કાર અન્યત્ર ભાગ્યે જ જોવા મળે છે. એટલે જ કહેવાયું છે કે ''કાઠિયાવાડમાં કોક દિ ભૂલો પડજે ભગવાન તારા એવા કરું સન્માન કે તને સ્વર્ગ ભૂલાવું શામળા''. પરાક્રમો, પૂજાની સંસ્કારિતા, સચ્ચાઈ અને ધર્મભાવનાને હરઘડીયે સજાગ રાખનાર સંતો-મહંતો, આધ્યાત્મિકતાની ચીનગારી આપનારા મુનિઓ અને સિદ્ધપુરુષો, આ ધરતીનું ધાવણ ધાવીને અહીં જ ઉછર્યા હોવા છતાં સમસ્ત દેશના ગૌરવસમા બનીને રહ્યા છે. આ પ્રદેશની અસ્મિતાના મૂળ ભલે ઊંડા ઉતર્યા હોય છતાં વર્તમાનના વહેણ સાથે પણ તે તાલબદ્ધ કદમ મીલાવતું રહ્યું છે.

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

અહીંની ગ્રામ્ય કલાકારી અને હસ્તકૌશલ્ય મોતી ગૂંથણ અને ભરતકામ દુનિયાભરમાં આકર્ષણ જમાવવા લાગ્યા છે. અહીંની ગ્રામ્ય નારીની આંગળીઓમાં કળા વણાઈ ગઈ છે. વારસાગત આજ પર્યંત જોવા મળે છે. શહેરીકરણનાં રંગ ચડ્યા હોવા છતાં પરંપરાગત હસ્તકલા આજે પણ જીવંત રહી છે.

આજે ગામડાંઓ વિશે લખવું તે કબર ઉપરના શિલાલેખ જેવું છે. જ્યારથી શહેરમાં ઉદ્યોગો વધવા માંડ્યા અને ખેતીની અવદશા થવા લાગી ત્યારથી ગામડાં ભાંગવા લાગ્યાં છે. જે વાત ભૂલાઈ ગઈ કે ભારતનું ખરું જીવન ગામડામાં હતું. ભારતનું આર્થિક હૃદય તે ગામડું હતું. ભારતની સંસ્કૃતિનો સ્થાયી નિવાસ ગામડામાં હતો. અંગ્રેજોના લગભગ સો વરસના કારભારે ગામડાં ભાંગ્યા તેથી વધારે સંખ્યાના ગમડાં છેલ્લા પચ્ચાસ વરસમાં ભાંગ્યા છે. વિશેષ ખેદજનક બાબત તો એ છે કે અમેરિકા અને બ્રિટન જેવા દેશોને તેમની સૈકાઓની ભૂલ સમજાઈ છે અને તેઓ હવે ગામડાં તરફ વળવા લાગ્યાં છે ત્યારથી આપણે વિચારથી નહીં તો આચારથી ગામડાંને અનેક રીતે ભાંગી રહ્યા છીએ. ગામડાંનો ઉદ્ધાર એને શહેર જેવું બનાવ્યાથી નહીં થાય. તેનો ખરો ઉદ્ધાર તો તેની અર્થ વ્યવસ્થા અને સમાજ વ્યવસ્થામાં જૂના લક્ષણો સાચવી રાખી નવો પ્રાણ પૂરવાથી થશે. આજે સરકાર પણ ગામડાં માટે કાંઈક કરવા માગે છે. તે માટે ખાતાંઓ શરૂ થયાં છે. માણસો નીમાયાં છે, પણ બે અંતરાયો છે. એક તો વાસ્તવિક દૃષ્ટિનો અભાવ અને લાયક કાર્યકર મેળવવાની મુશ્કેલી.

સાંસ્કૃતિક અને શૈક્ષણિક, આર્થિક અને ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રે આગળ રહેતું આવેલું સૌરાષ્ટ્ર રાજકીય ક્ષેત્રે પણ એવું જ આગવું રહ્યું છે. સ્વરાજ્ય આવ્યા પછી રાજકીય ક્ષેત્રે સૌરાષ્ટ્રે પાડેલી પ્રણાલિકાઓ આજે પણ યાદગાર અને અનુકરણીય બની રહી છે.

વિજ્ઞાન આજે જ્યારે ઝડપથી કૂચ કરી રહ્યું છે, પગે ચાલીને મુસાફરી કરનારો માણસ હવાઈ વાહન દ્વારા ચંદ્ર સુધી પહોંચી ગયો છે. દેશકાળ બદલાતો જાય છે ત્યારે આ ધરતીના જૂના મૂલ્યો, જૂની પ્રણાલિકાઓ, જૂની રખરખાવટ, જાન ફેસાની કરીને કુરબાનીને વરેલા વીરપુરુષોની શૌર્યગાથાઓ જેવી કેટલીક વાતો ભૂલતી જાય છે. જેમાંથી આપણને નૂતન દૃષ્ટિ, નવી ચેતના અને સ્ફૂર્તિ, નૂતન પ્રેરણા અને ઉજ્જવળ જીવનની કેડી મળી આવે છે તેવા તેજસ્વી વ્યક્તિત્વો, જીવનચરિત્રો ભૂલવા જોઈએ નહિ.

ચાલો પાછા ફરીએ ધીંગી ધરતીના ખોળામાં, જ્યાં સુખમાં અને દુઃખમાં ભાંગ લેવાની-વહેંચવાની વાત છે. સર્વધર્મ સમન્વયની-ધર્મના ભેદભાવ વિનાની સંસ્કૃતિ છે. જ્યાં આળસ, પ્રમાદ કે અકર્મણ્યતા નથી. જ્યાં ફક્ત છે - પ્રેમ, સમભાવ, આદર, સન્માન, સમૃદ્ધિ અને સુખ-શાંતિ.

* 'પટેલ સુવાસ', સપ્ટે.-ઑકટો., ૧૯૯૯

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

૨૫. ખેડૂતનાં ગૌરવવંતા ઈતિહાસની ઝાંખી

જગતની અત્યારની સંસ્કૃતિના મૂળમાં સહુથી પહેલો ખેડૂત હતો. જગતનો સહુથી પ્રથમ ઉદ્યોગ ખેતી હતો. ખેતીને લઈને જ ભટકતી જાતિઓ સ્થિર થઈ હતી. સંસ્કૃત ભાષામાં 'અર' ધાતુનો અર્થ 'ખેડવું' એવો થાય છે. 'અર' ધાતુ ઉપરથી 'આર્ય'શબ્દ થયો છે. સ્થાયી વસવાટને કારણે સંસ્કારી બનેલી પ્રજાને 'આર્ય' અને ભટકતી પ્રજાઓ 'અનાર્ય' તરીકે ઓળખાવા લાગી. આ રીતે જોતાં ખેતીએ મનુષ્યને અનાર્યમાંથી આર્ય બનાવ્યો છે.

પહેલાં સમગ્ર ભારત વર્ષમાં ખેડૂત 'કણબી' તરીકે ઓળખાતો હતો. 'કણબી' શબ્દ 'કુટુંબિન્' શબ્દમાંથી ઉતરી આવેલો છે. સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત સાહિત્યમાં કુટુંબિન શબ્દ લગભગ ઈ.પૂ. પાંચમાં સૈકાથી મળી આવે છે. ખેતીની શરૂઆત થઈ ત્યારથી કોઈ એક કુટુંબના માણસો જંગલને સાફ કરતા, ઝાડ કાપતા અને આખા કુટુંબને ખેડવા માટે જોઈતી જમીન આ રીતે તૈયાર કરી ત્યાં કાયમનો વસવાટ કરતાં. કુટુંબમાં વૃદ્ધિ થતાં જંગલમાંથી વધારે જમીન મેળવી લેતા. આમ કસબા-ગામડાના કેન્દ્રમાં ખેડૂતનું સ્થાન નક્કી થયું. દરેક ગામનો વડો એ એ ગામનો કુટુંબિન હતો. ગામની ખેતી ઉપરાંત ગામની દરેક પ્રકારની વ્યવસ્થા એ કરતો. ગામના લોકોની સુખ-સંગવડ સાચવતો અને એમનું રક્ષણ કરતો. કુટુંબમાં જમીનની વહેંચણી કે ઘરના વારસા હક્ક, વેચાણના દસ્તાવેજો, કપડાં કે તાંબાના પતરા ઉપર લખાતા અને તેની એક નકલ ગામના કુટુંબિનના વડીલ માણસના ઘરમાં રહેતા. આ દસ્તાવેજો પટ્ટા ઉપર લખાયેલા હોવાથી તેને સાચવનાર આ કુટુંબિન 'પટ્ટલિક' તરીકે ઓળખાતો. 'પટ્ટલિક' શબ્દનો અપભ્રંશ એ આજનો 'પટેલ' શબ્દ છે.

ઈતિહાસમાં ડોકિયું કરીએ તો મૌર્ય સામ્રાજ્યની રાજ્ય વ્યવસ્થામાં કુટુંબિનો પાસેથી ખેતીની પેદાશનો એક છષ્ટાંશ (૧/૬) ભાગ લેવાતો. પરંતુ જ્યારે દેશ ઉપર આફત આવે ત્યારે દેશના રક્ષણને અર્થે થોડા વખત માટે રાજા ખેતીની પેદાશનો એક ચતુર્થાંશ કે એક તૃતીયાંશ ભાગ લઈ શકતો. જમીનનો માલિકી હક્ક તો સંપૂર્ણ રીતે કુટુંબિનો પાસે હતો.

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

ગુપ્તકાલમાં દેશની સમૃદ્ધિ ઘણી હતી. પ્રાચીન આર્ય પ્રણાલી મુજબ ગામડાનો વહીવટ. ગામની જ પંચાયતના હાથમાં હતો. રાજાઓનો રાજ ભાગ લેવા સિવાય ગામડાના વહીવટમાં હસ્તક્ષેપ કરવાનો રાજ્યનો કંઈ અધિકાર ન હતો. આ કારણથી ગામની સમગ્ર પ્રજામાં એક પ્રકારની ખુમારી હતી. જેને લીધે પરદેશી સત્તાઓને સ્થિર થવાનું મુશ્કેલ બન્યું હતું.

ઈ.સ. ૫મી થી ૭મી સદી દરમ્યાન શાસન કર્તાઓના સત્તાલોભને કારણે આ સ્થિતિમાં પલટો આવ્યો. આ કાલમાં જે સ્મૃતિઓની રચના થઈ તેમાં જમીનનો માલિક રાજાને બનાવાયો. રાજાને ગામના દાન આપવાની સત્તા અપાઈ. કુટુંબિન જમીન માલિકના સ્થાન ઉપરથી ખેડૂતના સ્થાન ઉપર મૂક્યો અને ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ ત્યારથી જ હિંદુસ્તાનની પડતી શરૂ થઈ. જ્યાં સુધી ખેડૂત જમીનનો માલિક હતો ત્યાં સુધી એ માલિકી હક્કની મમતા માટે એણે પરદેશીઓનો પૂરેપૂરો સામનો કરવામાં ભાગ લીધો છે. પણ માલિકી હક્ક ગયા પછીથી ખેતી કરીને રાજભાગ એક તૃતીયાંશ (૧/૩) સુધી આપવાનો હોવાથી એણે રાજાઓની લડાઈઓમાં ભાગ લેવાનું બંધ કર્યું.

મુસ્લિમ રાજ અમલમાં અને ખાસ કરીને અલ્લાઉદ્દીન ખલજીના સમયમાં ખેડૂતોને કચડી નાખવાની નીતિ ધારણ કરવામાં આવી હતી. એનાં ૨૦ વર્ષના રાજ્ય અમલ દરમ્યાન રાજભાગ ૧/૨ થયો હતો અને જજીયાવેરા ઉપરાંત બીજા અનેક વેરા નંખાયા હતા. ફિરોજશાહ તઘલકે આ સ્થિતિ સુધારવા ખેતીનો રાજભાગ ૧/૩ કર્યો, નહેરો ખોદાવી, તે પછી બાબરના સમય સુધી પરિસ્થિતિમાં ઝાઝો ફરક ન પડ્યો.

શેરશાહે જોયું કે ખેડૂતોની આબાદી સિવાય દેશની આબાદી થવાની નથી એટલે ખેતીની નવેસરથી રચના કરવાનો પ્રારંભ કર્યો. દરેક ગામને એણે ખેતીનું એકમ બનાવ્યું. ગામની સમગ્ર જમીનને ખેડવા લાયક અને ખરાબામાં વર્ગીકરણ કર્યું. ગામની ખેતીના સરેરાશ ઉત્પન્નના આંક કાઢી રાજની મહેસૂલની રકમનો આંકડો નાણામાં નક્કી કર્યો અને જે ખેડૂત રાજને રકમ આપવાનું કબૂલ કરે અને સાથે સાથે ગામની ખેતીને આબાદ કરે એને ગામની જમીનનો માલિકી હક્ક આપવાનું નક્કી કર્યું. જેથી ગામડા આબાદ થાય અને સાથે સાથે દેશ પણ આબાદ થાય. આ નીતિ શેરશાહે અખત્યાર કરેલી.

આ યોજનાનો પૂરેપૂરો અમલ થતાં પહેલાં જ શેરશાહનું મૃત્યુ થયું. મુઘલ સામ્રાજયમાં અકબરે ૯ વર્ષના રાજ અનુભવથી જાણ્યું કે દેશને સમૃદ્ધ કરવા માટે શેરશાહે અપનાવેલી નીતિનો અમલ કર્યે જ છૂટકો છે એટલે ગુજરાત જીત્યા પછીથી અકબરે ટોડરમલ પાસે ગુજરાતનાં ગામડાનો સર્વે કરાવી અને એક એક ગામ એક એક ખેડૂતને

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

સ્વાધીન કરાવ્યું. આ વખતે કુટુંબિન શબ્દનો અપભ્રંશ 'કણબી થયેલો હતો. જેથી એક એક કણબી એક એક ગામનો માલિક બન્યો.

ખેડૂતોએ આ રીતે જવાબદારી સ્વીકારી. ગામમાં દરેક કોમના અને ધર્મના માણસો હતા. પણ દર વર્ષે નિયમિત રીતે સરકારની રકમ ભરવામાં ફક્ત કણબીઓ જ ફાવી શક્યા. એનું કારણ તેઓ ઉદ્યમી, બુદ્ધિશાળી અને કરકસરિયા હતા. જેથી અકબરે દાખલ કરેલી પદ્ધતિથી ગામડાની જમીનનો આ રીતે મળેલો માલિકીહક્ક ફક્ત કણબીઓ જ સાચવી શક્યા. જ્યારે અન્ય કોમના લોકો ધીરે ધીરે આ માલિકીહક્ક છોડી ખેતીમાંથી છૂટાં થઈ બીજે ધંધે વળગી ગયા.

આમ જમીનનું એકમ એક ગામને ઠરાવીને જમીનના ભાગ પાડ્યા. આ ભાગનો માલિક એ 'ભાગીદાર' કહેવાયો. ભાગ માટે બીજો શબ્દ 'પત્તી' વપરાય છે. ગામડામાં આને બદલે 'પાંતી' શબ્દ વપરાતો, જેથી ભાગીદારો પોતાને 'પત્તીદાર' તરીકે પણ ઓળખાવતા. આ રીતે જે કણબીઓએ ગામનો વહીવટ સ્વીકાર્યો હતો અને ગામના ગામ માલિક બન્યા હતા તેઓ પોતાને 'પત્તીદાર' શબ્દના અપભ્રંશરૂપ 'પાટીદાર' તરીકે ઓળખાવા લાગ્યા. આ પાટીદારો પોતે આખા ગામની જમીન જાતે ખેડી શકે તેમ ન હતા, જેથી એમણે પોતાના બીજા જાત ભાઈઓને સારી સવલતો આપીને ખેતી કરવા બોલાવ્યા અને ગામમાં વસાવ્યા. એ લોકોએ પોતાની અસલ અટક કણબી કાયમ રાખી અને આ રીતે કણબીમાંથી એક નવો પાટીદારનો વર્ગ ગુજરાતના ગામડાંઓમાં ઊભો થયો.

અકબર પછીના કાલમાં જમીન મહેસૂલની નીતિ જેમ જેમ બદલાતી ગઈ તેમ તેમ બીજી કોમોએ જમીનનો ત્યાગ કર્યો, ત્યારે પણ પાટીદારોએ એ હક્ક સાચવવા માટે જમીનમાંથી કિંમતી વેપાર પાકો લેવા માંડ્યા. ખેતી સાથે એણે વેપાર શરૂ કર્યો અને એ રીતે એણે આફતોનો સામનો કર્યો એટલું જ નહિ પણ વધારે સમૃદ્ધ બન્યો.

એની પ્રામાણિકતાને લીધે એ રાજ્યનો અને પ્રજાનો વિશ્વાપાત્ર બન્યો. એ આખા મહાલનો 'અમીન' બન્યો. એ ગામેગામ ફરી પાકનો અંદાજ નક્કી કરી. દરેક ગામનું મહેસૂલ ઠરાવતો અને એણે નક્કી કરેલા આંકડા સામે પ્રજાએ કે રાજ્યે અસંતોષ બતાવ્યો નથી, પછીના કાલમાં જ્યારે તાલુકાઓના મહેસૂલની હરાજીઓ થવા લાગી અને દેસાઈઓની નિમણૂંક થઈ ત્યારે એણે 'દેસાઈ'નું કામ કર્યું.

મુઘલ શાસનના અંતકાલમાં જ્યારે રાજ્ય વહીવટમાં અંધાધૂંધી આવી ત્યારે એણે માથું ઊંચક્યું. મુસ્લિમ સલ્તનતને તોડી નાખવા માટે એમણે મરાઠાઓને આમંત્ર્યા, જોઈતી મદદ આપી અને ગુજરાતમાંથી મુસલમાની રાજ્ય ભૂંસી નાખવામાં મોટામાં

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

મોટા ફાળો આપ્યો. આ અંધાધૂંધીના કાલમાં બે સાહસિક પાટીદારોએ પોતાનાં નાના રાજ્યો પણ સ્થાપ્યા.

(૧) પાટડી (૨) રાઈ-સાંકળીને ઢસા.

આમ પાટીદારે એકલા પાટીદારનો વિચાર કર્યો નથી. એણે સમગ્ર ગામને કુટુંબવત્ માન્યું છે. ગામની કોઈપણ કોમના માણસોના સારા-માઠા પ્રસંગોએ તે ઊભો રહેલો છે. આ ગુણોને લીધે જ એણે સમગ્ર ગામના હિતને માટે શાળાઓ બંધાવી, પુસ્તકાલયો સ્થાપ્યા, જાહેર દવાખાના વગેરે માટે છૂટે હાથે મદદ કરી છે.

જમીનના માલિકીપણાની ખુમારીને લીધે એ ઉદાર બન્યો છે અને ગામના રક્ષણને માટે સતત ત્યાગ અને બહાદુરી કેળવવાથી એ સહાયક પણ બન્યો છે. એ સિંહના બચ્ચાએ કોઈ દિવસ આફતો સામે એકલે હાથે બાથ ભીડતાં પાછી પાની કરી નથી.

અન્યાય અને જુલમ સામે આ રીતે માથું ઊંચકવાના ગુણને લીધે અંગ્રેજી સામ્રાજ્ય સામે હિંદભરમાં પ્રથમ લડત આપનાર પાટીદારો જ હતા. જમીન મહેસૂલ માટે આનાવારી ઠરાવવામાં ખેડૂતોનો અવાજ હોવો જ જોઈએ એ સિદ્ધાંત નક્કી કરાવવા માટે એણે ઈ.સ.૧૯૧૮માં ખેડા સત્યાગ્રહ શરૂ કર્યો અને પોતાની બધી માલમિલકત હોડમાં મૂકી દીધી. આ લડતે અંગ્રેજી સામ્રાજ્યના પાયા હચમચાવ્યા. સને ૧૯૨૮ની બારડોલીની લડતમાં જમીન મહેસૂલનો આંકડો નક્કી કરવાનો હક્ક મેળવ્યો. એ હક્ક મેળવવા માટે બહુ બલિદાનો આપ્યા. હરાજ કરેલી જમીનોને પાછી મેળવી મૂળ માલિકોને પાછી સોંપવી પડી. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની ઈમારતમાં આ રીતે ચીરા પાડ્યા.

ગામડાઓના હરહંમેશના ઝઘડા પતાવવાની આદતને લીધે ખેડૂત આજે ન્યાયી બન્યો છે. રાજ સાથેના સતત સંપર્કથી એ મુત્સદ્દી બન્યો છે. ગામના વિકાસ કાર્યો કરવાને લીધે તે સારો એન્જિનિયર બન્યો છે. માંદાઓની માવજત કરવાને માટે એણે વૈદકીય જ્ઞાન મેળવ્યું છે અને તેથી જ એ આજે સારો ડૉકટર છે. એણે અફીણ અને ગળી પેદા કરી બજારમાં વેચવા લાયક ગોળીઓ બનાવી અને પાકા માલ તરીકે વેચી. આ વેચાણ કરવા માટે એ પરદેશીઓના સંપર્કમાં આવ્યો. કપાસ અને તમાકુ ખેતરમાં પેદા કરી એનો પાકો માલ બનાવી દેશ અને અન્ય દેશોમાં વેચાણ માટે તે મોકલ્યો. આ રીતે એ સારો કારખાનેદાર અને સારો વેપારી બન્યો.

આમ ખેડૂતે આજે દરેક ક્ષેત્રે કુનેહ હાંસલ કરી છે. આ સમગ્ર કાર્યમાં ખેડૂત સ્ત્રીઓએ પણ મોટો ફાળો આપ્યો છે. ૧૯મી સદીના અંત સુધીમાં ખેડૂત સ્ત્રીઓની બહાદુરીની અનેક વાતો સમાજમા પ્રચલિત હતી. પડદાઓનો રિવાજ હોવાથી જાતે બહારના કામોમા ભાગ લેતી ના હોય પણ ઘરની અંદર તો તેણે પોતાનું સ્વમાન અને

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

ખુમારી સારી રીતે સાચવી રાખ્યા હતા. ૨૦મી સદીમાં કેળવણીના પ્રચાર સાથે એણે પડદાને તિલાંજલી આપી છે અને જાહેર કાર્યોમાં પૂરેપૂરી રીતે ભાગ લેવા માંડ્યો છે. સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધમાં ખેડૂત સ્ત્રીઓનો ફાળો કાંઈ નાનો સૂનો નથી.

૧૯મી સદીના અંત સુધીમાં ખેડૂતોની વસ્તી વધી જવાથી જમીનના નાના નાના ભાગલા પડી ગયા હતા. ઉત્પન્ન ઘટી ગયું હતું અને જમીન મહેસૂલ વધી રહ્યું હતું. સાથે કુદરતી પ્રકોપ, દુષ્કાળ અને હોનારતને લઈને મુશ્કેલ પરિસ્થિતિમાં જીવતો હતો. પરંતુ એની સાહસિક્તાએ આ મુશ્કેલીમાંથી નીકળવાનો માર્ગ બતાવ્યો. એને અડધું-પડધું અંગ્રેજી ભાષાનું જ્ઞાન પણ મળેલું હતું. જેથી એ જગતભરમાં પ્રસરેલાં બ્રિટિશ સામ્રાજયના અનેક દેશોમાં વેપાર કે નોકરી માટે ગયો. શરૂઆતમાં એણે દક્ષિણ આફ્રિકા પસંદ કર્યું અને ૨૦મી સદી સુધીમાં તો પૂર્વ આફ્રિકા સુધી પહોંચી ગયો અને આ વિસ્તારને સમૃદ્ધ બનાવવામાં પાટીદાર વસાહતીઓએ મોટો ફાળો આપ્યો છે. દેશીઓની વસતિમાં જ્યાં કોઈ ગોરો જવાની હિંમત ના કરે ત્યાં સૌથી પ્રથમ એક પાટીદારે દુકાન માંડી અને અત્યારના નૈરોબી શહેરની શરૂઆત કરી હતી.

પાટીદારોના સાહસિક સ્વભાવને લીધે એમણે હિંદુસ્તાનના દરેક પ્રાંતમાં પોતાની વસાહતો ઊભી કરી છે, એટલું જ નહિ પણ દુનિયાનો કોઈપણ દેશ એવો નહિ હોય કે જ્યાં પાટીદારે વસવાટ ન કર્યો હોય, આ ગુણને લીધે એ આબાદ થયો, એણે પોતાની કમાઈ ઉદાર હાથે નાતજાત કે ધર્મના ભેદભાવ વગર પોતાના ગામને, જિલ્લાને સમૃદ્ધ કરવા આપી છે અને એને લીધે જ આજે ગુજરાતનાં ગામો સારી રીતે સમૃદ્ધ અને સંસ્કારી બન્યાં છે.

કોઈ પણ કોમ માટે આ જેવી તેવી સિદ્ધિ નથી. હિંદુસ્તાનમાં પંચવર્ષીય યોજનાનો અમલ સને ૧૯૫૧ પછી થયો અને યોજનાનાં એક ભાગ તરીકે ગામ સુધારણાનાં પગલાં લેવાની શરૂઆત થઈ. અત્યારે થતાં ગામ સુધારણાનાં કામો કરતાં અનેક ઘણાં મોટાં કામોની શરૂઆત પાટીદાર ખેડૂતોએ પચાસ વર્ષ પહેલાં કરી હતી જે વખતે પરદેશી રાજ હતું અને સરકારની મદદ ન હતી.

ખેડૂતે પરદેશગમન કર્યું અને દુઃખ વેઠીને દ્રવ્ય પ્રાપ્ત કર્યું એને લીધે એમની અને એમનાં કુટુંબની ઉન્નતિ થાય છે તે તો સામાન્ય વાત છે, પણ એની ખરી સિદ્ધિ તો એ વાતમાં રહેલી છે, જેણે પોતના ગામ, જિલ્લા, રાજ્ય અને દેશને પણ સમૃદ્ધ બનાવ્યો છે. ગુજરાતના અનેક ગામોમાં બહાર વસતા ખેડૂતોના પૈસે શાળાઓ, મહાશાળાઓ, વોટર વર્ક્સ અને ડ્રેનેજના કામો થયા છે. આ રીતે લોહીમાં મળેલો ઉદારતાનો વારસો દીપાવ્યો છે.

* 'પટેલ સુવાસ', એપ્રિલ-મે, ૧૯૯૯

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

૨૬. યુગ-પુરુષ ગાંધીજી

ગાંધીજી આધુનિકયુગની એક વિલક્ષણ વિભૂતિ હતા. દરેક જાતની કૃત્રિમતાથી દૂર, સપાટ સાદગી તેમની સહુથી મોટી વિશેષતા હતી. કદાચ આ સાદગી અને અકૃત્રિમતાને કારણે જ તેમના કાર્યો અને વિચારોમાં કોઈજાતનું અલગપણું દેખાતું નથી.

ગાંધીજીની વિલક્ષણતાથી આખું વિશ્વ ચમત્કૃત રહ્યું છે. સમાજના સુવિધા સંપન્ન અને દિનહીન તેમજ નિરાશ્રિત લોકોને તે એક સાથે આકર્ષિત કરતાં હતાં. અશિક્ષિત, શિક્ષિત અને બુદ્ધિજીવીઓ માટે તેઓ સમાનરૂપે પ્રેરણા સ્તોત્ર રહ્યાં છે. ગાંધીજીના જીવનમાં કલ્પનાતીત પારદર્શકતા રહી છે.

૧૯૪૮માં ગાંધીજીના નિર્વાણ પછી તેમના જીવન અને વિચારોએ આખા વિશ્વને સતત આંદોલિત કરેલ છે. કોઈ જાતની નવાઈ નથી કે તેઓ આજે પણ બૌદ્ધિક વિચાર, વિમર્શ અને અધ્યયનનાં કેન્દ્ર બનેલા છે. જે સમૃદ્ધ અને વૈવિધ્યપૂર્ણ વારસો ગાંધીજીએ મૂક્યો છે, તે સંશોધકો માટે અખૂટ સ્તોત્ર બની રહેલ છે. ૧૯૦૯માં જોસેફ જે.ડૉકે ગાંધીજીનું પ્રથમ જીવન ચરિત્ર પ્રકાશિત કર્યું. ત્યારબાદ ગાંધીજીના ઘણા જીવનચરિત્રો પ્રકાશિત થયા છે. ૨૦મી સદીમાં તેઓ એવી એક જ વ્યક્તિ છે જેના સર્વાધિક જીવનચરિત્રો પ્રગટ થયા. ગાંધીજી પોતે કોઈ વિચારક કે સિદ્ધાંતકાર હોવાનો દાવો કરતા નથી. છતાં પણ લેખકો, જીવનકારોએ તેમના વિચારો, જીવનશૈલી અને કૃતિત્વને કેન્દ્રમાં રાખી જુદી જુદી રીતે વિચાર કરેલ છે. આમ તેઓનું મૂલ્યાંકન જુદાં જુદાં સ્તરો ઉપર થયેલું છે. તેઓ એક સાથે સામાજિક, ક્રાંતિકારી, સમાજવાદી, અવતારી પુરુષ અને સંત છે. આટલું વિવિધલક્ષી મૂલ્યાંકન વર્તમાન સુધીમાં ક્વચિત્ જ કોઈ વ્યક્તિનું થયું હશે. ભારત અને વિશ્વ ઉપર પ્રસરેલું એમનું વ્યક્તિત્વ ખરેખર એક જાદુઈ નેતા અને રાજનીતિક ક્રાંતિકારીનું છે. છતાં પણ તેઓ ખૂબ જ નિરપેક્ષ અને તટસ્થ ભાવે આત્મદર્શન કરતાં હતાં. તેમનામાં કોઈ જાતની આત્મપ્રીતિ દેખાતી નથી. સાથે સાથે સિદ્ધાંતો અને વિચારોને લીધે ગાંધીજીમાં કોઈ જાતનો હઠાગ્રહ કે દૂરગ્રહ નથી. તેઓ ઉદારવાદી નેતાના રૂપમાં પ્રગટ થયેલ છે. ત્યારે જ જ્યોર્જ વુડકાકે તેમના અંગે કહ્યું છે કે, ''તેઓએ ક્યારેય પણ રૂઢ અને અંતિમ સિદ્ધાંતો પ્રતિપાદિત કર્યાં નથી.અલબત્ત,

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

તેમનું અહિંસા સંબંધી આચરણ કાયમ પ્રેરણાત્મક રહેલ છે. વ્યક્તિગત જીવનની જેમ જ તેમનો રાજનીતિક સંઘર્ષ સત્યની સતત શોધનોં એક ભાગ રહ્યો છે. એવી શોધ કે જે ક્યારેય પૂરી થતી નથી. કારણ કે મનુષ્ય બુદ્ધિપૂર્ણ સત્ય ગ્રહણ કરવામાં અસમર્થ છે." તેથી જ ગાંધીજીએ પોતાની આત્મકથાને 'સત્યના પ્રયોગો' એવું નામ આપ્યું છે.

ગાંધીવાદી વિચાર પદ્ધતિનું મુખ્ય કેન્દ્ર માનવ છે. એમની નજરે વ્યક્તિના રૂપે માનવનું એટલું જ મહત્ત્વ છે, જેટલું કે એક સામાજિક પ્રાણીના રૂપમાં. તેઓ સ્વતંત્રતા અને સમાનતા સાથે સત્ય અને બંધુત્વના પણ પક્ષધર રહ્યાં છે. બંધુત્વની પ્રાપ્તિ માટે ગાંધીજીએ અહિંસાને સર્વાધિક સશક્ત માધ્યમના રૂપે પ્રતિપાદન કર્યું છે. બંધુત્વ અને ભ્રાતૃત્વમાં અતૂટ આસ્થાને કારણે જ ગાંધીજીનો વિચાર હતો કે વિકાસશીલ માનવ સમાજ અહિંસા અને પ્રેમની વાટે સત્યના પ્રયોગોને સંચાલિત કરતો રહે અને છેલ્લે તે મંજિલ સુધી પહોંચે, જ્યાં કોઈ જાતનો ભેદ-ભાવ ના હોય. સત્ય અને અહિંસાને ગાંધીજીએ પોતાની જીવનયાત્રામાં મૂળમંત્રના રૂપમાં સ્વીકાર કર્યો છે. ગાંધીજીના જીવન અને વિચારોનાં અનેક પાસાંઓ અધ્યયનનાં કેન્દ્ર બિંદુઓ બની શકે છે. જેમાં તેમની આધ્યાત્મિકતા, આસ્તિકતા, કર્મ સંબંધી દર્શન અને ઈશ્વર સંબંધી વિચારોનો સમાવેશ તો છે જ, સાથે સામાજિક, સાંસ્કૃતિક અને આર્થિક ચિંતન પણ ત્યજાયેલ નથી. એમનું સહુથી મૌલિક યોગદાન એમની સર્વોદય દૃષ્ટિ અને સામાજિક પ્રવૃત્તિની રૂપરેખા છે. જેના આધારે એ સમાજના સહુથી દિનહીન અને છેલ્લી કોટિના વ્યક્તિની સેવા અને સમાનતાની ભાવનાના માધ્યમથી સમાજના ઉચ્ચવર્ગની સમકક્ષ મૂકવા માગતા હતા. આજની પરિસ્થિતિમાં ગાંધીજી અને તેમના વિચારો પર ચર્ચા કરવી હોય તો આ બે મુદ્દાઓ પર કરવી ઈચ્છનીય છે. એક મુદ્દો દાર્શનિક અને વિચારવાદી છે. તો બીજો જમાનાની પરિસ્થિતિઓને સમાજ સાથે જોડાયેલ છે. આ વાતને પશ્ચિમી વિચારક મેલૉરેએ રેખાંકિત કરતાં ભારતની પરિસ્થિતિ સાથે સમાજને જોડવાની વાત કરી છે.

ગાંધીજીનો સામ્યવાદ પશ્ચિમના સામ્યવાદથી તદ્દન જુદો છે. પશ્ચિમી સામ્યવાદમાં જ્યાં હિંસા, બળ પ્રયોગ અને અધિનાયકવાદની સ્વીકૃતિ રહેલી છે. ત્યાં ગાંધીવાદી દૃષ્ટિમાં આ બધાનો સંપૂર્ણ અસ્વીકાર છે. તેમનું સામ્યવાદી દર્શન ભારતીય સંસ્કૃતિ અને અધ્યાત્મમાંથી શક્તિ ગ્રહણ કરે છે. ભારતીય ચિંતનપદ્ધતિમાં અધિકારવાદ અને સંચયવૃત્તિ ત્યાજ્ય ગણેલી છે. તેથી ગાંધીજી જરૂરતથી વધારે સંપત્તિ ભેગી કરવાના સખત વિરોધી હતાં. તેઓ જમીનદાર અને પૂંજીપતિ, સંપત્તિ ઉપર કબજો જમાવે તેવું ઈચ્છતા ન હતાં. સાથે સાથે તેમના વિચાર પ્રમાણે સમાજનો ગરીબ વર્ગ જેવો કે, ખેડૂત અને મજૂર તેમજ બીજા લોકો પોતાની જીવન જરૂરિયાતો માટે મૂડીવાદીઓના હાથે શોષિત ન થાય. તેઓએ આર્થિક અને સામાજિક ઉત્થાન માટે ટ્રસ્ટીશીપ સિદ્ધાંતનું

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

પ્રતિપાદન કર્યું હતું. એમનો આ વિચાર હતો કે, સમાજના સમૃદ્ધવર્ગોનું હૃદય પરિવર્તન દેશમાં સમાનતાનો સૂત્રપાઠ કરી શકે છે. ગાંધીજીએ અન્યાય, જુલમ અને શોષણ વિરુદ્ધ શાંતિપૂર્ણ સંઘર્ષને ટેકો આપ્યો હતો. તેમના આ દૃષ્ટિકોણને કારણે ૧૯૨૦માં અમદાવાદના કાપડ મિલ મજદૂરોને સંગઠિત કરી સફળતાપૂર્વક ચળવળ ઉપાડી હતી.

ગાંધીજીનું સમતાવાદી દર્શન ભગવાન મહાવીરના અપરિગ્રહ સિદ્ધાંત પર આધારિત છે. અપરિગ્રહ સિદ્ધાંતને ગાંધીજીએ પોતાના અંગત જીવનમાં અને ચિંતનમાં સંપૂર્ણ રીતે આત્મસાત્ કર્યો હતો. ખાન-પાન, રહેણી-કરણી, વેશભૂષામાં ગાંધીજી સાદગીના ખૂબ જ આગ્રહી રહ્યા છે. તેઓ અંગત જીવનમાં એવી જ ચીજોનો ઉપયોગ કરતા હતા, જે મૂળભૂત રીતે જરૂરી હોય. એમને એ વાતનો હંમેશ ખ્યાલ રહેતો કે, ભારતની જનતા બેહાલી અને દારુણ ગરીબીથી ત્રસ્ત છે. તેથી સાદગીભર્યું જીવન જ શ્રેષ્ઠ છે.

ઊંડાણથી જોવા જઈએ તો ગાંધીજી પરિસ્થિતિ વશ જ રાજનીતિના ક્ષેત્રમાં આવ્યા. મૂળમાં તો તેઓ એક ધાર્મિક, માનવતાવાદી, કર્મયોગી અને અંતઃપ્રેરણા સંપન્ન વ્યક્તિ હતા. એમનું મુખ્ય લક્ષ્ય એવી રાજનીતિની સ્થાપના કરવાનું હતું. જેમાં આધ્યાત્મ અને નૈતિકતા, માનવમાત્રની સંપન્નતા સાથે પ્રેમ, અહિંસા અને ભ્રાતૃત્વને પ્રમુખપણું અપાયું હોય. એક સાચા કર્મયોગીના રૂપમાં ગાંધીજીએ પુરુષાર્થના મહત્ત્વને પ્રતિપાદિત કર્યો છે.

અગાઉ કહેવાયું છે તેમ ગાંધીજીના રાજનીતિક દર્શનમાં ધર્મનું સ્થાન સર્વોપરી છે. એમના વિચારો પ્રમાણે મનુષ્યના બધા કાર્યો પરસ્પર સંકલિત અને અવિભાજિત છે. તેમના જીવનની ગતિવિધિઓને આર્થિક, સામાજિક, રાજનીતિક કે ધાર્મિક બીબાઓમાં વહેંચવા માનવીની સંપૂર્ણતામાં દખલ અંદાજી થશે. ધર્મને કેન્દ્રિય મહત્ત્વ આપતા ગાંધીજી સ્વીકાર કરે છે કે ધર્મ એક નૈતિક આધાર આપે છે અને જીવનમાં વ્યવસ્થા ઊભી કરે છે. ગાંધીજીની ધર્મની અવધારણા સંકીર્ણ ન હતી. એમાં કરુણા, શાંતિ, પ્રેમ અને અહિંસાની પ્રમુખતા અપાઈ હતી. સાથે સાથે તેઓ જીવન પદ્ધતિમાં વૈષ્ણવ હોવા છતાં ધાર્મિક સમાનતામાં અતૂટ વિશ્વાસ રાખતા હતા. એમની નજરે બધા ધર્મો સમાન હતા. ભલે હિંદુ હોય, ખ્રિસ્તી કે મુસલમાન, ગાંધીજીની નૈતિકતા અને રાજનૈતિક વિચારધારાનો જ્યાં સુધી પ્રશ્ન છે, ત્યાં સુધી તેઓ માઓત્સે, કન્ફયૂસિયસ કારલાઈલથી પ્રભાવિત હતા, સાથે સાથે ધર્મનિરપેક્ષતાની બાબતમાં થોરો, રસ્કિન અને ટૉલ્સ્ટૉયથી પણ પ્રભાવિત હતા.

ભારતની આઝાદીની લડાઈમાં સવિનય ભંગના આદોલનની ખૂબ ચર્ચા થાય છે. સાથે નાકરનું આંદોલન પણ ચલાવેલું. આ બંને ઉપર થોરોના સ્પષ્ટ પ્રભાવ દેખાય છે. અસહકાર પણ થોરોની જ દેણ છે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં પોતાના પ્રવાસ દરમ્યાન ગાંધીજીએ ચલાવેલ સત્યાગ્રહની તકનીક અને કાર્યવિધિમાં થોરોનાં નિબંધ ''એસે ઓન ડિસએબેડિયન્સ'' થી દૂર સુધી પ્રભાવિત હતા. આ પ્રમાણે રસ્કિન પાસેથી ગાંધીજીને

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

શ્રમના મહત્ત્વની પ્રેરણા મળી. ટૉલ્સ્ટૉયના ''ધ કિંગ્ડમ ઑફ ગૉડ વિધિન યૂ'' પુસ્તકથી ખૂબ જ પ્રભાવિત થયાં. અહિંસાની પ્રેરણા અને દઢ આસ્થા આ પુસ્તકે ઉપજાવ્યા. પણ ગાંધીજીનું અહિંસા ધર્મ ડૉલ્સ્ટૉયની અપેક્ષાએ વ્યાપક છે. કારણ કે મન, વચન અને કર્મ વડે સ્વીકારવાની વાત કહેવામાં આવી છે.

ફ્રાંસીસી વિચારક ગાંધીજીનું ચરિત્ર લખનાર રોમ્યા રોલાંએ ગાંધીજીના ધર્મદર્શન ઉપર વ્યવસ્થિત રીતે વિચાર કરેલો, જેની સ્પષ્ટતા આ કથન સિદ્ધી થાય છે, ''ગાંધીજીના સિદ્ધાંતો બે માળવાળા વિશાળ ભવન સમાન છે, જેનો પાયો ધર્મના વિશાળ અને અડિગ આધાર પર ઊભેલો છે અને તેની ઉપર દેખાતો ભાગ રાજનીતિ અને સામાજિક આંદોલન પર આધારિત છે.''

ધર્મ પ્રત્યે પોતાના અડગ વિશ્વાસને કારણે ગાંધીજી ધર્મવિહિન રાજનીતિને પાપ કહે તેમાં નવાઇ નથી. ગાંધીજીના વિચાર પ્રમાણે રાજનીતિમાં ધૃણા, ભ્રષ્ટાચાર અને બીજા દોષો મોજૂદ છે. તેના મૂળ કારણમાં ઈશ્વરથી ડરનારા સદાચારી, નિઃસ્વાર્થી અને સાચા ધર્મપરાયણ લોકો તેથી દૂર રહે છે.

ગાંધીજીની દષ્ટિએ ધર્મ, સત્ય અને અહિંસા ઉપર આધારિત એક જીવન પદ્ધતિ છે. જેનો મૂળ આધાર નીતિમત્તા છે. આજે સાધ્ય અને સાધનની ખૂબ ચર્ચા થાય છે. તે જીવનનાં દરેક ક્ષેત્રમાં એક જાતની સ્વાર્થપરિતા પ્રવેશ કરી ગઈ છે. જેથી અપરાધીકરણ અને અમાનવીયકરણે જન્મ લીધો છે. ગાંધીજી સાધ્ય અને સાધનની વારંવાર ચર્ચા કરે છે. અને સાધનની પવિત્રતા પર અત્યાધિક ભાર મૂકે છે. તેમની દઢ માન્યતા હતી કે કોઈ પણ લક્ષ્યના ધારેલા સારા પરિણામો ત્યારે જ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે, જ્યારે નૈતિક સાધનોનો પ્રયોગ કરવામાં આવે.

નૈતિકતાની જેમ ગાંધીજી સત્યના પણ આગ્રહી રહ્યાં છે. સત્યની અહીં વ્યાપક અવધારણા છે. ગાંધીજીએ સત્યના બે રૂપો નિર્ધારીત કરેલાં છે. (૧) સાપેક્ષ સત્ય (૨) નિરપેક્ષ અથવા સૂક્ષ્મ સત્ય. જ્યાં સાપેક્ષ સત્ય દેશ, કાલ અને પરિસ્થિતિ પ્રમાણે ચાલે છે, ત્યાં નિરપેક્ષ કે સૂક્ષ્મ સત્ય પોતાનામાં પૂર્ણ, સર્વવ્યાપી, અસીમિત અને દિશાઓ અને કાળથી પર હોય છે. પૂર્ણ સત્યને ગાંધીજી ઈશ્વર માનતા હતાં.

ગાંધીજીની ચિંતન-પદ્ધતિમાં સત્યાગ્રહની ચર્ચા વારંવાર આવે છે. તેમના માટે સત્યાગ્રહ એક ખૂબજ પ્રભાવશાળી સાધન છે. આ સાધનનો પદ્ધતિમાં અસહયોગ એક સશક્ત માધ્યમ છે. ગાંધીજીના વિચાર પ્રમાણે અત્યાચાર અને શોષણ ત્યારે જ જન્મે છે, જ્યારે નબળાઈ, અજ્ઞાન, ભય વગેરેને વશ થઈને લોકો અત્યાચાર અને શોષણની વિરુદ્ધ અવાજ ઉઠાવતા નથી. અને આ રીતે અન્યાયી અને અત્યાચારીને સાથ આપે છે.

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

અત્યાચારીનો પ્રતિકાર કરવા ગાંધીજીએ અસહયોગની તરફેણ કરી અને આ એક મહત્ત્વની પદ્ધતિ ગણાઈ.

ગાંધીજીએ એક આદર્શ સમાજની પરિકલ્પના કરેલી. જેમાં ઊંચનીચ, જાતપાત, ધર્મ-સંપ્રદાયના આધારે કોઈ જાતનો ભેદભાવ નહિ હોય, તેમજ વર્ગ સંઘર્ષ પરસ્પર પ્રતિયોગિતાનું કોઈ પણ સ્થાન નહિ હોય, એવો સમાજ સત્ય અને અહિંસાના પાયા ઉપર ઊભો થશે. ગાંધીજીએ સત્તા વિહિન સમાજને માનવ માટે લાભદાઈ ગણાવ્યો છે. તેઓ રાજનીતિક હસ્તક્ષેપના વિરોધી રહ્યાં હતાં. સમાજસ્ય માટે એને નકારતાં હતાં. એમના સમાજમાં અસ્પૃશ્ય અને સવર્ણ જેવો ભેદ ન હતો. એથી જ તેઓએ અસ્પૃશ્યતાને ભારતીય સમાજનું કલંક માન્યું છે. આદર્શ સમાજમાં ગાંધીજીએ ધાર્મિક અસિહષ્ણુતા અને વર્ણ વ્યવસ્થાને માન્ય ઠરાવેલ એવા સમાજમાં બધા ધર્માવલંબી પોત પોતાના ધર્મનું પાલન કરતા બીજા ધર્મો પ્રત્યે ઉચ્ચ સમ્માન અને આદરભાવ રાખશે. આ પ્રમાણે ગાંધીજીની વર્ણવ્યવસ્થા કર્મ ઉપર ટકેલી છે. જન્મના આધારે આવા કોઈ જાતના ભેદભાવનાં તેઓ વિરોધી હતાં. તેઓએ માનવીય સમાનતા, ગોવધ નિષેધ અને બુનિયાદી શિક્ષણ જેવા વિષયો ઉપર વ્યાપકપણે ચર્ચા કરેલી હતી. હિંદુ સ્વરાજમાં તેઓએ રાજનીતિની રૂપરેખા રચી અને સ્વરાજયને રામરાજયની સંજ્ઞા આપી. એમના મતે ગામ એ સ્વતંત્ર એકમ છે અને તે દરેક દષ્ટિએ સ્વાવલંબી છે. ગામડાના પ્રશાસન માટે તેઓએ પંચાયતી રાજ યોજનાની વાત કરી છે.

ગાંધીજી ટ્રસ્ટીશીપની વારંવાર વાત કરે છે અને એવી આદર્શ અર્થવ્યવસ્થાને ટેકો આપે છે, જે ગામડાંનાં કુટિર ઉદ્યોગ ઉપર ટકેલી હોય. ગાંધીજીનું ખાદી આંદોલન આ અર્થવ્યવસ્થાનો પાયો છે. તેઓ મશીનોના માધ્યમથી ઉદ્યોગીકરણના સખત વિરોધી રહ્યાં છે. એમનો વિશ્વાસ હતો કે આનાંથી માનવશક્તિ, બળ અને ક્ષમતાની ઉપેક્ષા થાય છે.

પોતાના જીવન અને આચાર વ્યવહારમાં ગાંધીજી સંપૂર્ણ સરળ અને સ્પષ્ટ હતા. આધુનિક યુગના તેઓ એક વિરાટ પુરુષ હતા. સત્ય અને કર્મના અંતરાળને ગાંધીજીએ જે રીતે પૂરેલા તેનો દાખલો દુનિયામાં બીજે કોઈ ઠેકાણે દેખાતો નથી. તેઓ ખરા અર્થમાં મહામાનવ હતા. વિશ્વમાં જ્યાં સુધી ભય, ત્રાસ, અન્યાય, દૂરાચાર, અસમાનતા, શોષણ, લોભ અને અન્યાયથી ધન સંગ્રહ જેવી વિકૃતિઓ મોજૂદ છે, ત્યાં સુધી ગાંધીજીની પોકાર સંભળાતી રહેશે. ટૂંકમાં ગાંધીજી આઝાદીની ચળવળમાં પણ પ્રાસંગિક હતા અને યુગો યુગો સુધી પ્રાસંગિક રહેશે.

* 'પથિક', સ્વાતંત્ર્ય સુવર્ણ જયંતી વિશેષાંક, ૧૯૯૮

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

૨૭. ભારતના નવ પ્રસ્થાનના પ્રથમ પ્રતિનિધિ સરદાર પટેલ

ભારતના સામાજિક નવ પ્રસ્થાનનું એ જમાનાનું મુખ્ય કર્તવ્ય સામંતશાહી વ્યવસ્થાને ખતમ કરવાનું હતું. પણ સામંતશાહી વ્યવસ્થાને સંપૂર્ણપણે ખતમ કરવા માટે તો મૂડીવાદી વર્ગનો વિકાસ થવો જરૂરી છે. બ્રિટિશ શાહીવાદે જેમ આપણા દેશમાં અર્વાચીન યુગના ઉદયમાં સાથ આપ્યો તેમ એ યુગનું સ્વરૂપ અર્વાચીન ન બને અને તેમાં મધ્યયુગી અંશો રહે એ સ્વરૂપની નીતિ અખત્યાર કરી. તો પણ ઈતિહાસ આગળ વધતો રહ્યો. મૂડીદાર વર્ગ વિકસ્યો અને કામદાર વર્ગ પણ વિકસ્યો. આ બધા વિકાસને પરિણામે ૧૯૪૭માં જયારે બ્રિટિશ સામ્રાજયવાદને સત્તા છોડીને ભારતીય સત્તાધીશોના હાથમાં સત્તા સોંપવી પડી ત્યારે આપણા સામાજિક નવપ્રસ્થાપનનો પ્રવાહ નવા સ્વરૂપે વહેતો થયો.

આ નવા સ્વરૂપે વહેતા પ્રવાહને દિશા આપનાર જે પરિબળો હતા તેનું પ્રતિનિધિત્વ પ્રારંભના વર્ષોમાં સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલે કર્યું હતું. આપણી જે પરિસ્થિતિ હતી તેમાં પાયાની સામાજિક ક્રાંતિ કરવાનો એક માર્ગ હતો. બીજો માર્ગ મૂડીવાદી વર્ગને વિકસાવીને પૂરા અર્થમાં મૂડીવાદી લોકશાહીની સ્થાપના કરવાનો હતો. ભારતમાં તાત્કાલીક આ શક્ય ન હતું. એટલે મૂડીવાદી વર્ગે સામંતશાહી વર્ગ સાથે કોઈને કોઈ રીતે એકતા સિદ્ધ કરવી જોઈએ. એમ કરવા જતાં પોતાનું નેતૃત્વ ગુમાવવાનું એને પરવડે નહિ.

આ સંજોગોમાં જે નીતિ જરૂરી હતી એ નીતિનું ઘડતર સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલે કર્યું હતું. પણ જેમ શાહીવાદે પોતાના હિત ખાતર જે કાર્યક્રમો હાથ ધર્યાં અને જે નીતિ વિકસાવી તેને પરિણામે ભારતના સામાજિક આર્થિક નવપ્રસ્થાનના પાયા નંખાયા હતા તેમ સરદારશ્રીની આ નીતિને પરિણામે પણ એ નવપ્રસ્થાન માટેની ભૂમિકા વધુ દઢતાવાળી હતી. વિલીનીકરણ દ્વારા આપણી રાષ્ટ્રીયતાએ વધુ વિકાસની દિશામાં પ્રયાણ આરંભ્યું છે એ વિશે સંદેહ નથી. ભારતના ભાગલા પડ્યા એટલે વિલીનીકરણની નીતિએ ભારતની શક્તિ વધારી છે અને ક્રાંતિની દિશામાં કૂચ કરવાની જનતાની તાકાતની

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

ભૂમિકા પૂરી પાડી છે, એમ કહેવું જ જોઈએ. આ વિલીનીકરણની નીતિના ઘડવૈયા સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ હતા. એ દષ્ટિએ એમણે એક ઐતિહાસિક ક્રાંતિ કર્તવ્ય બજાવ્યું છે એમ કહ્યા વિના ઈતિહાસકારને ચાલવાનું નથી.

વિલીનીકરણની નીતિ અખત્યાર કરીને સરદાર પટેલે જેમ પ્રગતિશીલ દષ્ટિ બતાવી તેમ સરદારે તેમની રાજ્યોની નવરચનાની દિશામાં જે નીતિ અખત્યાર કરી તે પણ હિતાવહ નીવડે છે. ભાષાના ધોરણે રાજ્ય રચના થાય એ દિશામાં એમણે ઘણાં પગલાં માંડ્યા હતા. સૌરાષ્ટ્રનું એકીકરણ કરીને મહાગુજરાતની રચનાની દિશામાં પ્રયાણ કરવાનું તેમનું સ્વપ્ન હતું. એ થોડું વધુ જીવ્યા હોત તો રાજ્ય પુનઃરચનાનો પ્રશ્ન એમણે કુનેહથી ઉકેલ્યો જ હોત.

આ સિવાયની દિશામાં સ્વતંત્રતા પછી એમણે જે પગલાં લીધા એમાં અટકાયત અંગેનો કાયદો અને જમીનદારશાહીની નાબૂદી સામે ઉદ્યોગના ક્ષેત્રે ખાનગી સાહસ વિરુદ્ધ રાજ્યના સાહસના પ્રશ્નમાં એ સ્પષ્ટપણે પ્રત્યાઘાતી નીતિ અને કાર્યક્રમના પક્ષકાર હતા.

આમ સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલે ઐતિહાસિક દષ્ટિએ પ્રગતિશીલ અને પ્રત્યાઘાતી એમ બંને પ્રકારના કર્તવ્યો બનાવ્યાં છે. પણ જો આપણે આપણા રાષ્ટ્રીય નવ પ્રસ્થાનની દષ્ટિએ અને આપણી ભાવિ ક્રાંતિની દષ્ટિએ જોઈએ તો લોખંડી વાસ્તવવાદી એવા સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલે આપણા રાષ્ટ્રીય ઈતિહાસની આજ પર્યંતની સૌથી વધુ ગંભીર કટોકટીના સંધિકાળે જે નેતૃત્વ આપ્યું તેના પરિણામે જ આપણી રાષ્ટ્રીય એકતા વિકસાવવા માટેની ભૂમિકા રચાઈ છે અને તેથી એમના વ્યક્તિત્વનું પ્રત્યાઘાતી પાસુ ઈતિહાસ દષ્ટિએ ગૌણ લેખાશે અને એમનું પ્રગતિશીલ પ્રદાન અવિસ્મરણીય રહેશે અને ઈતિહાસકાર લખશે કે સરદાર વલ્લભાઈ પટેલ ભારતીય રાષ્ટ્રીય અસ્મિતાના વિકાસના કટોકટી ભર્યા સંક્રાંતિકાળે અદ્વિતીય નેતૃત્વ આપનાર લોખંડી વાસ્તવાદી રાજપુરુષ અને દેશભક્ત હતા અને એમણે સામંતશાહીનો મૃત્યુઘંટ રાજકીય ક્રાંતિના આંદોલન માટે ભૂમિકા રચવામાં પાયાનો પથ્થર રોપ્યો હતો.

આવા સરદારનું જગતના ઈતિહાસમાં એથી વધુ ભારતના ઈતિહાસમાં અને સૌથી વધુ ગુજરાતના ઈતિહાસમાં અવિનાશી અને યશસ્વી સ્થાન રહ્યું જ છે. આ વર્ષે સરદાર પટેલની ૧૨૫મી જન્મ જયંતી ઉજવીને એમના કાર્ય અને જીવનને સાદ કરી ઋણ મુક્ત થઈએ.

'પટેલ સુવાસ', વર્ષ ૧૭, અંક ૭-૮, જુલાઈ-ઑગ. ૨૦૦૦

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

૨૮. ખેડૂતોના સાચા સરદાર-વલ્લભભાઈ પટેલ

'' આ ધરતી ઉપર જો કોઈને છાતી કાઢીને ચાલવાનો અધિકાર હોય તો તે ધરતીમાંથી ધનધાન્ય પેદા કરનાર ખેડૂતને જ છે.'' આખું જગત ખેડૂત ઉપર નભે છે. દુનિયાનો નિર્વાહ એક ખેડૂત અને બીજો મજૂર એ બે ઉપર છે. છતાં સૌથી વધારે જુલમ કોઈ સહન કરતું હોય તો આ બે છે. હું ખેડૂત છું, ખેડૂતના દિલની વ્યથા જોઈ શકું છું અને તેથી જ એને જાગૃત કરવાની વાત કહી શકું છું. સરકારને નામે એક ધગડું આવીને પણ એમને ધમકાવી જાય, ગાળ ભાંડી જાય, વેઠ કરાવી જાય. સરકાર ઈચ્છા આવે તેટલો કરનો બોજો તેના ઉપર નાંખે છે. વર્ષોથી મહેનત કરી ઝાડ ઉછેરે તો તેના પર વેરો, ખેતર ઉપર વેરો, ઉપરથી વરસાદનું પાણી ક્યારીમાં પડે તેના ઉપર જુદો વેરો, કૂવો ખોદી ખેડૂત પાણી કાઢે તો તેના પર સરકાર પૈસા લે. વેપારી ટાઢે છાંયે દુકાન માંડી બેસે તેને બે હજાર વાર્ષિક આવક સુધી કશો કર નહીં, પણ ખેડૂતને વીઘો જમીન જ હોય, તેની પાછળ બે બળદ રાખતો હોય, ભેંસ રાખે, ખાતર-પૂંજો કરતો હોય, વરસાદમાં ઘુંટણસમા પાણીમાં વીંછીઓ વચ્ચે હાથ ઘાલીને તે ડાંગરની રોપણી કરે. તેમાંથી ખાવાનું ધાન પકવે અને દેવું કરીને બી વાવે, વળી થોડો કપાસ થાય તે પોતે બૈરી છોકરાં સાથે જઈને વીણે, કપાસને વેચીને પાંચ પચ્ચીસ તેને મળે તો તેટલા ઉપર પણ સરકારનો લાગે.

ખેડૂત ડરીને દુઃખ વેઠીને જાલીમની લાતો ખાય એની મને શરમ આવે છે ને મને થાય છે કે, ખેડૂતને રાંકડા મટાડી ઊભા કરુંને ઊંચે માથે ફરતા કરું એટલું કરીને મારું જીવ્યું સફળ માનું.

જે ખેડૂત મુશળધાર વરસાદમાં કામ કરે, કાદવ કીચડમાં ખેતી કરે, મારકણા બળદ સાથે કામ લે, ટાઢતડકો વેઠે એને ડર કોનો ?

સરકાર મોટી શાહુકાર અને ખેડૂત ભાડૂત એ ક્યારથી થયું ? મનસ્વી રીતે મરજીમાં આવે તેટલું તેની પાસેથી લેવામાં આવે છે. ખેડૂતને સરકાર મારે છે, અને આપણા ભણેલાઓ જે તેના હાથા રૂપ બને છે તેઓ મારે છે''

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલે ખેડૂતોને જાગૃત કરવા, નીડરતાથી કામ કરવા ઉપર મુજબના અનેક ભાષણો આપ્યા હતા. જેને કારણે જમીન ખાલસા તેમજ ખેતી પરના કર વસુલી માટે સરકારે ઘુંટણીએ પડવું પડ્યું હતું અને સરકારની ખોટી ધાકધમકીથી ડર્યા વગર એનો સામનો કરવાની જાગૃતિ ફક્ત સરદાર પટેલ જ લાવી શક્યા હતા. એમણે બીજા એક જાહેર ખેડૂત સંમેલનમાં કહ્યું હતું.

''આ લડતમાં હું ફક્ત તમારા થોડા પૈસા બચાવવા ખાતર નથી ઊતર્યો. બારડોલીના ખેડૂતોની લડત મારફતે કહી હું તો ગુજરાતના તમામ ખેડૂતોને પાઠ આપવા માંગું છું. હું એ શીખવવા માંગું છું કે સરકારનું રાજ્ય કેવળ તમારી નબળાઈ ઉપર જ ચાલે છે. જમીનો ખાલસા કરવાની સરકાર બાજી ગોઠવે છે. એ બધા ખાલી તડાકા છે. જેને સરકારી નોકરી કરવી છે. એને ભલે એમાં ડર લાગે. ખેડૂતના દીકરાને એમાં ડરવાનું કારણ નથી. તેને તો વિશ્વાસ હોવો જોઈએ કે આ જમીન અમારા બાપદાદાની હતી અને અમારી જ રહેશે.''

તમારી જમીનો માટે બહારના ઘરાકો લાવવાની સરકાર વાતો કરે છે. ૧૯૨૧ની ગર્જના કરી હતી તે ડરનારી પ્રજાના જોર પર કરી હતી શું ! તે વખતે સંજોગ વિફર્યાને કસોટી ન થઈ. આજે એ કસોટી ભલે થાય. પંદર રૂપિયાના ભાડૂતી માણસને ભેગા કરીને સરકાર એનાં લશ્કરો ઊભા કરે છે, તો તમે તો હજારોના ખાતેદાર છો ને તમારે તો તમારા વતનને ખાતર અને તમારા છોકરાનાં રોટલાને ખાતર લડવું છે. આવી લડત તો કોઇ અભાગિયો હોય તે ન લડે ? આ લડત ભલે લાંબી ચાલે. અહીં બેઠા આપણે આખા ગુજરાતના ખેડૂતોને પાઠ શીખવીશું.''

અર્વાચીન ગુજરાતના ઘડવૈયાઓમાં ગાંધીજી પછીનાં મહત્ત્વના સ્થાને સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ પ્રતિષ્ઠિત થયા હતા. એમના જીવન અને કાર્ય વિશે ગુજરાતી ભાષામાં અને બીજી ભાષાઓમાં ઘણું લખાયું છે. એમના ટૂંકા અને વિસ્તૃત જીવન ચરિત્રો ઉપલબ્ધ છે. પણ આમાં કોઈ જીનવચરિત્ર ઇતિહાસની દૃષ્ટિથી લખાયું નથી. આમાં કોઈ જીવન ચરિત્ર સામાજિક વિકાસ અને સામાજિક ઘડતર ઉપરના સરદારશ્રીના પ્રભાવને અવલોકતું નથી. આમાં કોઈ જીવનચરિત્ર એમનાં વ્યક્તિત્વનું વૈજ્ઞાનિક મૂલ્યાંકન કરતું નથી.

* 'સરદાર', વર્ષ ૨, અંક ૧૧, ઑકટો. ૧૯૯૯

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

૨૮. દલિત વર્ગો માટેની સરદાર પટેલની અનુકંપા

૧૯૨૭ના માર્ચની ૨૦ તારીખે નવજીવન દ્વારા સરદાર પટેલ દલિત વર્ગોના માટેના પુનરુત્થાન માટે અપીલ કરી હતી અને એ દ્વારા સમગ્ર ગુજરાતમાં આ પ્રવૃત્તિને વેગવંતી અનુકંપા અહીં જોઈ શકાય છે.

ગુજરાતના દલિતવર્ગોની સેવાની પ્રવૃત્તિ ધીમે ધીમે પણ સંગીન પગલે એવા સ્થાયી પાયા પર મુકાતી જાય છે કે ઉજળિયાત કોમોના નવજુવાનોને માટે જિંદગીભરની સેવાના એક સ્વતંત્ર ક્ષેત્ર તરીકે તેને ઓળખાવવામાં હવે હરકત નથી. આ વર્ગોમાં આપણે ત્યાં અંત્યજો, ભીલો, ધારાળા, કાળી પરજ કે રાનીપરજ અને તે દરેક કોમની અનેક પેટાકોમો કે ભાઈબંધ કોમોનો સમાવેશ થાય છે. આ ક્ષેત્રમાં ગુજરાત પ્રાંતિક સમિતિના આશરા હેઠળ નવસારી, બારડોલી, વેડછી, મઢી, સરભોણ, રામેસરા, ગોધરા, મીરા, ખેડા, નડિયાદ, બોદાલ, અમદાવાદ, લખતર, લીંબડી, બોટાદ, લાઠી વગેરે મથકોમાં અનેક મંડળો - આશ્રમો કામ કરી રહ્યાં છે અને આ કચડાયેલી કોમોના જીવનમાં ઉમેદ અને રાહતનું સિંચન કરવા આમ અપૂર્વ તાલાવેલીભર્યાં ભાવે આજીવન સેવાનાં વ્રતો લઈને સંખ્યાબંધ પ્રથમ પંક્તિના કાર્યકર્તાઓ બેસી ગયા છે. પરિણામે જિંદગીની આશા ઉમેદ ખોઈ બેઠેલી આ હડધૂત રાંકડી કોમો વેઠ બેગારના જુલમોમાંથી, જંગલખાતાના ત્રાસમાંથી, દારૂતાડીની બદીમાંથી, ચોરી-ડકારીના ભયભીત જીવનથી કે ભીખ, એઠવાડ પર જીવવાની પામરતાથી ઊગરી રેંટિયો કાંતી અને ઉદ્યમનું, સ્વાશ્રયનું તેમજ પ્રામાણિકતાનું સમજભર્યું જીવન ગાળતી થવા લાગી છે.

આ પ્રવૃત્તિને રીતસર પોષવા સારું હવે સ્વતંત્ર દ્રવ્યનિધિની જોગવાઈ થવી જરૂરી છે. તેથી ગુજરાત પ્રાંતિક સમિતિએ તેની છેલ્લી બેઠક વેળાએ એવો ઠરાવ કર્યો છે કે આવતું રાષ્ટ્રીય સપ્તાહ આ દલિત કોમોની સેવા પ્રવૃત્તિ પ્રત્યર્થ રકમ એકઠી કરવામાં ગાળવું.

તેથી હું સમસ્ત ગુજરાતની પ્રજાને આ અપીલથી જાહેર વિનંતી કરું છું અને આશા રાખું છું કે આપણાં દીનદલિત ભાઈ-બહેનોના ઉદ્ધારના આ સેવાકાર્યને માટે

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

રકમ એકઠી કરવા ગુજરાતમાં તેમજ ગુજરાત બહાર વસતા એકએક ગુજરાતી ભાઈ-બહેનો પોતે નાણાંની મદદ કરશે તેમજ ઈષ્ટમિત્રોમાં પણ નાણાં ભરાવી આ પુણ્યકાર્યમાં ભાગીદાર થશે.

આ ફાળો ઉઘરાવવા માટે ઓછામાં ઓછાં એકસો સ્વયંસેવકોની જરૂર છે. સેવા આપવા ઈચ્છનારાઓએ ગુજરાત પ્રાંતિક સમિતિ કાર્યાલય, સંસાર સુધારા હોલ, અમદાવાદ એ ઠેકાણે નામ નોંધાવી ફાળા માટેની રસીદ બુકો મેળવી લેવી.

આ ફાળામાં નાણાં મોકલવા ઈચ્છનારે પોતાનો ફાળો ઉપરના સરનામે અથવા તો 'નવજીવન' ઓફિસને મોકલવા વિનંતી છે.

દલિતો માટેની આવી ઉમદા ભાવના આજે છે ખરી ! સરદાર પટેલે દલિત વર્ગો માટે આ સિવાય પણ અન્ય સામાજિક સુધારાઓ પણ કરેલાં જેની નોંધ પણ લેવામાં આવી નથી. દલિત વર્ગ માટેની એમની સરદારી આજે વિસરાય ગઈ છે. ફરી એને પ્રકાશમાં લાવી દલીતો દ્વારા સરદારની છબી ઉપસાવવાનો સંકલ્પ કરીએ. દલિતો માટે સરદાર પટેલે કરેલા કાર્યોને મૂલવી એમની પ્રતિભાને ઉજાગર કરી સરદાર પટેલની ૧૨૫મી જન્મજયંતીને પર્વ તરીકે ઉજવીને એમનું ઋણ અદા કરીએ.

* 'પટેલ સુવાસ', સપ્ટે.-ઑક્ટો.૨૦૦૦

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

૨૯. 'સમો ઓળખી વહેવારું બનો' - સરદાર પટેલ

સરદાર પટેલની ચુમ્મોતેરમી વર્ષગાંઠ નિમિત્તે મળેલા શુભેચ્છા સંદેશાઓના જવાબમાં સરદારે ૧-૧૧-૪૯ને દિવસે આપેલા નિવેદનમાં સમયને ઓળખીને એકબીજાને સહકાર આપી સાથે રહેવાનું જણાવ્યું હતું. આ નિવેદનમાં સરદાર પટેલે કહ્યું હતું : 'નજીકમાં અને દૂર દેશાવરમાં વસતાં માયાળું મિત્રોએ મારી જન્મગાંઠને નિમિત્તે મારા પર શુભેચ્છાના અને પ્રેમની લાગણી બતાવનારા જે સંદેશાઓ મોકલ્યા છે તેમનાથી મારા દિલમાં ઊભરાઈ આવેલી લાગણી બતાવવાને મારી પાસે શબ્દો નથી. પાછલા વરસમાં અંગત તરીકે મારે માટે ફિકરની ઘણી પળો વીતી છે. એ વરસના ગાળામાં મારા દેશબાંધવોને માટે પણ ચિંતાની એવી પળો ઘણી આવી ગઈ. એ મારા દેશ બાંધવો હંમેશ મારા પર જે વફાદારી તેમજ પ્રેમની લાગણી વરસાવતા આવ્યા છે તેનાથી આ આખા વરસ દરમ્યાન મને આધાર મળ્યો છે.

બીજા લોકો સાથે અંગત સંપર્કમાં રહેવું એ મારા જીવનનું એક મહત્ત્વનું અંગ હતું. આજે મારી નાદુરસ્ત તબિયતને લીધે એવો સંપર્ક ચાલુ રાખી શકતો નથી. તેનું મને ઘણું દુઃખ રહે છે. આમ, માયાળુ મિત્રો તરફથી આવેલા અભિનંદન તેમજ શુભેચ્છાના સંદેશાઓનો હું જાતે જવાબ આપી શકતો નથી તેથી એ બધા માઠું નહીં લગાડે એવી મને આશા છે. આવો અપાર પ્રેમ આવી વફાદારી અને આવા વિશ્વાસને હું લાયક થાઉં એટલી જ ઈશ્વરને મારી પ્રાર્થના છે.

દિલ્હીમાં ગઈ કાલે આપેલા મારા ભાષણમાં આપણે સૌએ એકઠાં મળી પુરુષાર્થ કરવાની, સંયમ રાખવાની અને આપણા સવાલો તેમજ આપણી સામે ખડી થયેલી મુશ્કેલીઓનો સૌએ પરસ્પર સહાનુભૂતિથી વિચાર કરવાની જરૂર પર મેં ભાર દીધો હતો. એ જ વાતો હું આજે સૌને ફરી કહેવા માંગું છું અને કેવા કપરા સમયમાં આપણે જીવીએ છીએ અને એની મુશ્કેલીઓ કેવી મોટી છે તે બરાબર પિછાનવાની મારા દેશ બાંધવોને ફરી એકવાર અપીલ કરું છું. આવો કઠણ કાળ પેદા કરવાની જવાબદારી કોની છે અને તે ચાલુ રાખવામાં વાંક કોનો છે. એ શોધવાનું કામ આપણે ભાવિ ઇતિહાસ પર છોડીએ.

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

એકબીજાનો વાંક કાઢવાનું અને એકબીજાની ખણખોદ કરવાનું હમણાં છોડીએ. એ મજા ભોગવવાનો વખત આવે ત્યારે ભલે એ માટે જેમને હોંશ હોય તે પોતાની હોંશ પૂરી પાડે. આજે આપણને એ મજા પાલવે એવી નથી. પરસ્પર વાંક કાઢવો અને એકબીજાની ખણખોદ કરવી એમાંથી આજે આપણું કંઈ વળે એમ નથી. એથી ઊલટું નવી રચના કરવાનો પુરુષાર્થ હણાશે. એવો પુરુષાર્થ કરવાની આજની ઘડીએ આપણને સૌથી વધારે જરૂર છે.

રાજદ્વારી બાબતોમાં શું કે અર્થવ્યવસ્થાને લગતી બાબતોમાં શું, આપણે સૌ આપણી સામે ઊભા થયેલા ને થનારા મુદ્દાઓનો સમો પારખી વાસ્તવિક્તાની દૃષ્ટિ રાખી, જવાબદારીથી અને વહેવારું દૃષ્ટિ રાખી ઉકેલ કાઢીએ. એ રીતે વર્તીશું તો આજે સૌથી પહેલું આપણું જે કામ પાર પાડવાની સૌથી મોટી જરૂર છે તેમાં મદદગાર થાય એવું શું છે અને તેમાં મુશ્કેલી ઊભી કરે એવું શું છે તે ઓળખી લેતાં આપણે તરત શીખી જઈશું. એક સિદ્ધાંતમાં કે વાદમાં ખરું શું અને બીજામાં ખોટું શું તેની નાહકની વિતંડામાં મંડ્યા રહેવા કરતાં વહેવારું, રોજેરોજના વહેવારમાં ઊભા થતાં સવાલોમાં જ જેમને રસ હોય એ સવાલોના ઉકેલની જ જેમને પડી હોય એવા અને જેમને મન તાત્ત્વિક ચર્ચાઓ નહીં પણ પ્રત્યક્ષ પરિણામો મહત્ત્વનાં છે એવા માણસો તરીકે આપણે વર્તીશું તો આપણી મુશ્કેલી આપણે વધારે ઝડપથી અને વધારે સફળપણે પાર કરી જઈશું. એમાં જરાય શક્ય નથી.

આજે મારા દેશ બાંધવોને મારે આપવાનો સંદેશો એટલો જ છે અને આજની ઘડીયે વહેવારમાં ઊભા થનારા તેમજ આપણા જીવન પર સીધી કે આડકતરી રીતે અસર કરનારા તાત્ત્વિક નહીં પણ પ્રત્યક્ષ સવાલો સાથે એનો કેવો સંબંધ રહેલો છે તે હરકોઈ સમજશે એવી હું આશા રાખું છું.

મારી પોતાની વાત કરું તો કરવા જેવાં કામોનો પાર નથી અને વખત ઝપાટાબંધ વહ્યો જાય છે. ઈશ્વરની ઉદારતાથી તેમ જ રહેમથી પાછલાં ત્રણ વરસ દરમિયાન અમલી રાજકાજના ક્ષેત્રમાં મારા દેશ બાંધવોની સેવા બજાવવાની મને સંધિ મળી. એ સેવા મારાથી બની શકે તેટલી સારી રીતે બજાવવાની મેં કોશિશ કરી છે અને મારા સમકાલીનોએ સ્વાભાવિક ઉદારતાથી ઇતિહાસને એ કામગીરી પર ફેંસલો આપવાનું રહેવા દીધું નથી. પણ ઇતિહાસનો ફેંસલો મારી તરફેણમાં આવે એવું મારું સદ્‌ભાગ્ય હશે તોય જેમની સાથે મારી કામગીરી બજાવવાનો આનંદ તેમ જ વિશ્વાસનું એ પ્રતિબિંબ હશે. હજી મારે માટે આ પૃથ્વી પર રહેવાને જે સમય મુકરર થયો હોય તે દરમિયાન પણ આ બધી મમતા, પ્રેમ, શુભેચ્છા અને ટેકો મને મળતો રહે અને તેથી વિશેષ તો એ

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

બધી લાગણીને હું લાયક બનું એટલી ઈશ્વરને મારી પ્રાર્થના છે.

ઉપરોક્ત નિવેદનથી સરદાર પટેલના વ્યક્તિત્વના અનેક પાસાંનો ખ્યાલ આવે છે. એ લોખંડી હોવા છતાં ઋજુતા એમનામાં એટલી જ ભરી છે. તે સાથે ઉદારતા અને ભાઈચારાની ભાવના સાથે સંગઠિત થઈને કાર્ય વિકાસની શીખ આજે પણ જરૂરી છે. સરદાર પટેલ વિશે કે એમના વ્યક્તિત્વ વિશે ઘણું લખાયું છે. પણ આમાં કોઈ જીવનચરિત્ર ઇતિહાસકારની દૃષ્ટિથી લખાયું નથી. આમાં કોઇ જીવન ચરિત્ર સામાજિક વિકાસ અને સામાજિક ઘડતર ઉપરના સરદારશ્રીના પ્રભાવને અવલોકતું નથી. આમાં કોઈ જીવન ચરિત્ર એમનાં વ્યક્તિત્વનું વૈજ્ઞાનિક મૂલ્યાંકન કરતું નથી. એ માટે તો સરદારશ્રીએ આપેલા ભાષણો અને આવા નિવેદનોની સાચી મૂલવણી થવી જોઈએ. દરેક પાસાનું ઊંડાણથી અધ્યયન કરીને સરદારના સમગ્ર વ્યક્તિત્વને બહાર લાવવાથી ભારતના નવપ્રસ્થાનના ઘડવૈયા તરીકેની મહામાનવ તરીકેની વિરાટ છબી લોકો અને રાષ્ટ્ર સમક્ષ ઉપસી આવશે. એજ એમની સાચી શ્રદ્ધાંજલિ છે.

આ વર્ષે સરદાર પટેલની ૧૨૫મી જન્મ જયંતી આવે છે. આવી જ ઉચ્ચ ભાવના અને ઉમંગ-ઉત્સાહથી આ જન્મ જયંતીની ઉજવણી કરી સરદાર પટેલ પ્રત્યેનો પ્રેમ લાગણી વ્યક્ત કરીએ.

* 'પટેલસુવાસ', માર્ચ-એપ્રિલ, ૨૦૦૦

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

૩૦. વીર સાવરકર

"જો દીકરા-દીકરીઓની સંખ્યા વધારવી અને ઘર વસાવવું એ જ સંસાર કહેવાતો હોય તો આવો સંસાર ચકલીઓ પણ વસાવે છે. પણ જો પરિવારનો અર્થ માનવ પરિવાર હોય તો તેને શણગારવામાં આપણે સફળ થયા જ છીએ. ધારો કે પોતાનું સુખી જીવન અમે અમારા હાથે નષ્ટ કરી નાખ્યું. પણ ભવિષ્યમાં હજારો ઘરોમાં સુખની વર્ષા થશે, શું ત્યારે અમને અમારું બલિદાન સાર્થક નહિ લાગે ?" આ શબ્દો છે, વીર સાવરકરના. જે તેઓએ જેલમાં મુલાકાતે આવેલી પોતાની ૧૯ વર્ષની પત્ની સામે વ્યક્ત કર્યાં હતા. આ એક કથનમાં ક્રાંતિકારીઓનાં જીવન દર્શનનો સાર નિહિત છે. વીર સાવરકરે પોતાનાં સમયમાં અસંખ્ય યુવકોને ક્રાંતિનો ખરો રસ્તો દેખાડ્યો અને સમય સમયે તેમને માર્ગદર્શન આપ્યું. સાવરકર કવિ હતા, યુગદૃષ્ટા હતા અને ક્રાંતિકારીઓના પૂજ્ય નેતા હતા.

વીર સાવરકરના પિતા જાતે કવિ હતા. જ્યારે માતા 'હરિવિજય' અને 'રામ વિજય' નામે મરાઠી કાવ્યોનો દરરોજ પાઠ કરતાં હતાં. માતા પિતાના ભરપૂર સંસ્કારો મેળવી સાવરકરે ૮ વર્ષની વયમાં પ્રતિજ્ઞા કરી કે "હું પણ એક મહાકાવ્ય રચીશ." ત્યારબાદ આંદામાનનાં આજીવન કારાવાસની સજા ભોગવતા તેમણે પોતાની કોટડીની દીવાલો પર"ગોમાન્તક" નામે મંહાકાવ્ય લખીને આ પ્રતિજ્ઞા પૂરી કરી. નાનપણમાં જ તેઓએ પેશ્વાઓનો ઇતિહાસ 'ખબર', 'નિબંધમાળા'માં સંકલિત મહાભારતના મરાઠી ભાષાંતર 'સ્વધર્મ-દીપ' નામના માસિક પત્રની રચનાઓનું અધ્યયન કરીને કવિ સાવરકરે પોતાની પૂર્વભૂમિકા રચી. આશરે ૧૦ વર્ષની વયે પૂણેથી પ્રગટ થતાં 'જગત હિતેચ્છુ'માં તેમની પ્રથમ કવિતા છપાઈ.

સને ૧૮૯૯માં જ્યારે સાવરકર માત્ર ૧૬ વર્ષના હતા ત્યારે અંગ્રેજ અફસર રૈણ્ડ અને આયર્સ્ટ ને ગોળી મારવાના અપરાધમાં ત્રણેય ચાફેકર બંધુને મૃત્યુદંડ અપાયો. આ અન્યાયથી દુઃખી કિશોર સાવરકરે પોતાની કુળદેવી અષ્ટભૂજા દશ શસ્ત્ર ધારિણી મહિષાસુરમર્દિનીની પ્રતિમાને પોતાનું લોહી અર્પિત કરતાં પ્રતિજ્ઞા કરેલી કે, 'હે માતા,

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

મારું જીવન સર્વસ્વ, સમય, સામર્થ્ય, સંપૂર્ણ સંપત્તિ તારી મુક્તિને માટે, તને ફરીથી સ્વરાજ્ય મંડિત કરવાને માટે અને વૈભવ સંપન્ન બનાવવા માટે સમર્પિત કરું છું. હે જગન્માતા, દેશની સ્વતંત્રતાને માટે સશસ્ત્ર ક્રાંતિ દ્વારા શત્રુઓનો સંહાર કરતાં કરતાં જીવનની અંતિમ ક્ષણો સુધી જૂઝવાની હું પ્રતિજ્ઞા કરું છું."

વીર સાવરકર અને એમના મોટાભાઈ બાબા સાવરકરે "મિત્ર-મેલા" નામે એક ક્રાંતિકારી દળ ઊભું કર્યું હતું. બ્રિટિશ સરકારના રોલેટ એકેટ અનુસાર એમનો ઉદ્દેશ્ય હતો કે, - "ભારતવર્ષની ગુલામીની બેડીઓ તોડી સ્વતંત્ર કરવાને માટે જરૂરી અને ઉચિત ઉપાયોથી લડાઈ લડવાનું જો સંભવ હોય તો શાંતિપૂર્ણ ઉપાયોથી અને આ ઉપાય ન ચાલે તો દંડનીતિ વડે." બાબા સાવરકરે જ આગળ જઈને 'તરુણ-ભારત-સભા'ની સ્થાપના કરી. 'મિત્ર-મેલા'ના તત્ત્વાવધનમાં વીર સાવરકરે નાસિકમાં પોતાનું મજબૂત સંગઠન સ્થાપિત કર્યું અને યુવાનોએ તેમને પોતાના શિરોમણિ માન્યા. શિવાજી ઉત્સવ, ગણેશ ઉત્સવ, મિત્ર મિલન, સહગાન વગેરેના માધ્યમથી તેઓ પોતાના સંગઠનને સક્રિય રાખતા હતા. જ્યારે સ્વદેશીની લહેર ચાલી ત્યારે તેઓએ મિત્ર-મિલનના માધ્યમથી વિદેશી વસ્ત્રોની હોળી સળગાવવાનો કાર્યક્રમ યોજ્યો.

સને ૧૯૯૦માં મેટ્રિકની પરીક્ષા પાસ કરી તેઓ પૂનાની ફર્ગ્યુસન કૉલેજમાં દાખલ થયા. અહી રેજીડેંસી છાત્રાલયમાં રહેતા, ત્યાં તેમણે વીર શિવાજીની આરતી રચી અને પોતાના સહપાઠીઓને દેશ પ્રેમના પાઠ ભણાવ્યા. તેઓ વિદ્યાર્થીઓને નશીલા પદાર્થોથી દૂર રહેવા, કઠોર, અનુશાસિત જીવન વિતાવવા અને દેશના દુઃખ દારિદ્રય દૂર કરવા માટે તૈયાર રહેવા પ્રેરણા આપતા હતાં. તે વખતે તેઓ પણ કિશોરવયના વિદ્યાર્થી હતાં. એમના આચાર્ય ગદ્ગદિત થઈને એમના વિશે કહેતા કે "એક દિવસ આ મહાન ચળવળનું નેતૃત્વ સંભાળશે."

પરંતુ તે સમયે એમના ઉગ્ર રાષ્ટ્રવાદી વિચારો જોઈને અંગ્રેજ-પદ્ધતિના કૉલેજ પ્રશાસને તેમને કોલેજમાંથી કાઢી મૂકવામાં જ પોતાની સલામતી માની, સાથે જ દસ રૂપિયા દંડ પણ ઠોકી બેસાડ્યો. તે સમયે લોકમાન્ય તિલકના "કેસરી"માં જ એટલું સાહસ હતું કે સાવરકરની પ્રશંસા કરી શકે અને કૉલેજ અધિકારીઓને પડકારી શકે. કૉલેજમાંથી કાઢી મૂક્યા છતાં સાવરકર સામાન્ય છોકરાઓની જેમ માત્ર ઘોંઘાટ કરીને પોતાના કિંમતી સમયને વેડફી નાખવાના પક્ષમાં ન હતાં. એટલે તેઓ આખો દિવસ દેશ સેવા કરતાં અને રાત્રે જાગીને અભ્યાસ કરતાં હતાં. જાતે સ્વાધ્યાય કરીને જ તેમણે બી.એ.ની પરીક્ષા પાસ કરી.

એમના મિત્ર-મેલાથી જ 'અભિનય ભારત સમિતિ'નો પ્રાદુર્ભાવ થયો. આ

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

સમિતિના સદસ્યોએ અનેક ક્રાંતિકારી ચળવળોનું સંચાલન કર્યું અને તત્કાલીન બ્રિટિશ સરકારને હચમચાવી નાખી હતી. રૈણ્ડનું ખૂન કરનાર ચોફેકર બંધુ, જેકસનને મારી નાખનાર અનંત કાન્હેરે, એશને મૃત્યુની મજા ચખાડનાર વંચી અય્યર, કર્જન વાયલીને તેના જ વતનમાં, તેનાં જ દેશવાસીઓની વચ્ચે ગોળીએ વીંધનાર મદનલાલ ધીંગડા-આ બધાનો સંબંધ આ ક્રાંતિકારી દળ સાથે હતો. તેમના પ્રેરણા સ્તોત્ર ઓકસફોર્ડમાં સંસ્કૃત, મરાઠી અને ગુજરાતી શીખવનાર પં.શ્યામજી કૃષ્ણ વર્મા, જે સ્વામી દયાનંદના શિષ્ય હતા. સન૧૯૦૬માં યુરોપથી પ્રકાશિત 'ઇન્ડિયન સોશ્યલીસ્ટ'નામના પત્રમાં 'રાણાપ્રતાપ શિષ્યવૃત્તિ' અને 'શિવાજી શિષ્યવૃત્તિ' અંગે જાહેરાત છપાઈ. સાવરકરે શ્યામજી કૃષ્ણ વર્માને પોતાની અરજી મોકલી આપી. સાથે સાથે લોકમાન્ય તિળક અને પ્રો. પરાંજપેએ પણ તેમની ભલામણ કરી. તેની શિવાજી શિષ્યવૃત્તિ ઉપર બેરિસ્ટર બનવા ૨૨ વર્ષીય વીર સાવરકર લંડન પહોંચ્યા. તેમના 'અભિનય ભારત'ની સભાઓ લંડનમાં પણ થતી. સતત ચાર વર્ષ સુધી તે લંડનમાં 'ફ્રી ઇન્ડિયા'નામે સક્રિય રહ્યા. એમની ગતિવિધિઓની પ્રતિધ્વનિ ત્યાંના છાપાઓમાં પણ રજૂ થતી હતી. ક્યાંય સુધી 'લંડન ટાઈમ્સ'માં તેમના વિશે આક્રોશ ભરેલા સંપાદકીય લેખો પણ લખાયા. પોતાના ક્રાંતિકારી સાથીઓ સાથે તેઓ મોટાં ભાગે લંડનમાં આ પ્રતિજ્ઞા દોહરાવતા :

''ભારતવર્ષ સ્વતંત્ર થઈને જરૂર એક રાષ્ટ્ર બનશે. ભારતવર્ષ લોકસત્તાત્મક બનશે. ભારતમાં એક ભાષા અને લિપિ હશે. લિપિ નાગરી અને ભાષા હિન્દી હશે. લોકશાસનમાં રાજા રહે અગર તો રાષ્ટ્રએ પસંદ કરેલ પ્રમુખ, તે ત્યાં સુધી જ સત્તા ઉપર રહેશે, જ્યાં સુધી તે લોકો વડે ચૂંટાયેલો હશે.''

છેલ્લે અભિનવ ભારત સમિતિના સભ્યો ઉપર સતારા, નાસિક અને 'ગ્વાલિયર ષડયંત્ર'ના કેશ ચાલ્યા અને 'નાસિક ષડયંત્ર'ના સંદર્ભમાં વીર સાવરકરને પણ કેદ પકડવામાં આવ્યા. પણ દેશને આઝાદ કરાવવાનો તેમનો સંકલ્પ હજી પૂરો થયો નહતો. તેથી તેઓ વચ્ચે દરિયામાં કૂદી પડ્યા કે અંગ્રેજોની કેદથી બચીને દેશનું કામ કરી શકે. ફરી પકડાતાં તેમને કાળાપાણીની બેવડી સજા થઈ એટલે કે કુલ ૫૦ વર્ષ. કાળા પાણીની સજા મેળવનાર પોતાના પરિવારના તેઓ એકલાં જ વ્યક્તિ ન હતાં. મોટાભાઈ બાબા સાવરકર અને નાનો ભાઈ ડૉ. નારાયણ સાવરકર આ બંને પણ જુદી જુદી ચળવળોમાં ભાગ લેવા અંગે કાળાપાણી મોકલાયા હતા.

સાવરકરના કહ્યા પ્રમાણે 'જેલમાં અને ઘાણી ખેંચવાનું કામ સોંપાયું. હું તેલ પીલતો અને તે ખાઈ જતાં બીજા જ કોઈ. પણ ના, તે તેલનાં એક એક ટીપામાંથી ભારતમાં આગની જ્વાળાઓ સળગી ઊઠી હતી. આંદામાનમાં કેટલાકને ફાંસી અપાઈ. અમે પણ કષ્ટો ભોગવતાં હતાં. પણ અમારા લક્ષ્યથી વિચલિત થયા નહિ.''

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

આંદામાનની સેલ્યુલર જેલમાં તેમના ગળામાં પાટિયું લટકાવેલું તેના પર લખેલું હતું કે, 'સન ૧૯૧૦માં સજા આપવામા આવી, સન ૧૯૬૦મા સજા પૂરી થતાં છૂટકારો થશે.' પણ વીર સાવરકરનું કહેવું હતું. '' શું અગ્રેજ સરકાર ભારતમાં ૫૦ વર્ષ સુધી ટકી પણ રહેશે ? સન ૧૯૪૭માં આઝાદી મળ્યા પછી નાગપુરની એક જાહેર સભામાં સાવરકરે 'અભિનવ ભારત'નામે આ ગુપ્ત સંસ્થાના વિસર્જનની વિધિસર જાહેરાત કરી.

૧૪ વર્ષનો જેલવાસ અને પાંચવર્ષના અજ્ઞાતવાસ પછી વીર સાવરકર પાછા આવ્યા, ત્યારે ૨૫ ઓગષ્ટ, ૧૯૨૪ના દિવસે નાસિકમાં તેમનું ભવ્ય સ્વાગત કરવામાં આવ્યું. પોતાના ભાષણમાં વીર સાવરકરે ગદ્ગદ સ્વરે કહ્યું.

'તમે લોકોએ મારું સન્માન જેવી રીતે કર્યું છે તેનો હું શું જવાબ આપું ? અત્યારે મને આશરે ૧૪ વર્ષ પહેલાંની એક વાત યાદ આવે છે. મને સજા સંભળાવવામાં આવી હતી અને કેદીઓની ગાડીમાં બેસાડ્યો. આગળ - પાછળ ઘોડેસ્વારોનો ઘેરો હતો. મને કોઈ અજાણી જગ્યાએ લઈ જવાતો હતો. ગાડીમાં સંકડાશ અને અંધારું હતું. હાથે હથકડીઓ પહેરાવી હતી. ગાડી સડક પર ચાલતી હતી. બહારના માણસોની વાતો સંભળાતી હતી, પણ હું કોઈને જોઈ શકતો ન હતો. તે વખતે એક પોલીસ અફસર જેઓ એક ખાન સાહેબ હતા. એમણે ગાડીની બારી સહેજ ખસેડી મને કહ્યું, ''સાવરકર, તમારી હાલત ઉપર મને દયા આવે છે. તમારા જેવા જુવાન બેરિસ્ટરી કરવાને બદલે જેલમાં જાય - આ વાત બરાબર નથી. પેલો સામે જે બંગલો દેખાય છે તે તમારા જેવા એક બેરિસ્ટરનો છે. માત્ર ચાર વર્ષ વકીલાત કરીને એણે આટલું ધન અને યશ મેળવ્યાં છે.' મેં જવાબ આપ્યો, 'ખાન સાહેબ, આપ સમજો છો કે મેં વકીલાત કરી નથી ?ના, એ વાત નથી, મેં એક મોટો કેસ હાથમાં લીધો છે, તે કોઈ માણસનો નથી, પરંતુ મારા પોતાના દેશનો છે, અને તે છે, અંગ્રેજોની ગુલામીમાંથી એને સ્વતંત્ર કરવાનો.''

દેશની વકીલાત માટે સાવરકરને રત્નગિરિમાં ૯મી મેં, ૧૯૩૭ સુધી નજર કેદ રખાયા. ત્યારબાદ તેઓ છૂટી શક્યા હતાં કે એમની પ્રિય માતૃ-ભૂમિને બે ભાગમાં વહેંચવાની પૂરી તૈયારી થઈ ચૂકી હતી. અવસરવાદી અને સત્તા-લોભી રાજનીતિનો નવો ચહેરો જોઈ એમનું હૃદય ચૂર ચૂર થઈ રડી ઊઠ્યું. થાકીને છેવટે તેઓએ હિંદુ સંગઠનમાં પોતાની શક્તિ લગાડી. તેમનો અપૂર્વ ઉત્સાહ જોઈને સ્વામી શ્રદ્ધાનંદે કહ્યું, ''વીર સાવરકરમાં વેદોનો પડઘો પાડનાર કોઈ ઋષિનો આત્મા અવતર્યો છે.''

આવી હાલતમાં પણ સાવરકરે પોતાની કુશળ નિર્ણયક્ષમતા વડે સદા દેશહિતનું સાધન કરેલું અને ખૂબ જ દૂરગામી નિર્ણયો કર્યા-કરાવ્યા. જેમકે, ૨૨જૂન, ૧૯૪૦ના દિવસે નેતાજી સુભાષચંદ્ર બોઝે સાવરકર સાથે મળીને જણાવ્યું કે, કલકત્તામાં ઊભી

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

કરેલી અંગ્રેજોની બધી મૂર્તિઓ તોડી નાખવાની તેમની યોજના છે. ત્યારે સાવરકરે દૂરંદેશી દાખવતા તત્કાલીન એમને ખરો રસ્તો સૂઝાડ્યો અને કહ્યું કે, એમ કરીને જેલમાં જવાને બદલે અંગ્રેજોની નજર ચૂકાવી દેશની બહાર ચાલી જવું અને જર્મની, ઈટાલી વગેરે દેશોમાં ફસાયેલા ભારતના સૈનિકોનું માર્ગદર્શન કરતાં સંપૂર્ણ ભારતની સ્વતંત્રતા ઘોષિત કરવી. તેમની સલાહ માની નેતાજી જર્મની પહોંચ્યા. નેતાજીએ ૨૫મી જૂનના દિવસે સિંગાપુરની કૈથે બિલ્ડીંગમાંથી પોતાનું ઉદ્‌બોધન પ્રસારિત કરતાં કહ્યું હતું :

''જ્યારે ભ્રમિત રાજનૈતિક વિચારો અને અદૂરદર્શિતાને લીધે પાર્ટીના લગભગ બધા જ નેતાઓ ભારતીય સેનાનાં સૈનિકોને ભાડે લીધેલા ટટૂ કહીને બદનામ કરી રહ્યા હતા ત્યારે સર્વપ્રથમ વીર સાવરકરે નિર્ભયપણે ભારતીય યુવકોને સેનામાં ભરતી થવા પ્રેરણા આપી હતી. સાવરકરની પ્રેરણાથી ભારતીય સેનામાં દાખલ થયેલા યુવકો આગળ ચાલીને આપણી આઝાદ હિંદ સેનાનાં સિપાહીઓ બન્યા.''

સાવરકર જેવા પુણ્યશાળીઓની સખત મહેનત અને આપેલા બલિદાનોનું પરિણામ છે, આપણી વર્તમાન આઝાદી. આ વિશે બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટમાં રજૂ કરેલા ઠરાવ ઉપર ચર્ચામાં સાક્ષી પૂરતા સાવરકરનો મત હતો કે, ''જ્યારે બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટમાં આ વિધેયક રજૂ થયું ત્યારે ભારત ઉપરથી પોતાનું સામ્રાજ્ય ખસેડી લેવાની વાતથી દુઃખી થયેલા સામ્રાજ્યવાદી સર વિંસ્ટિન ચર્ચિલે પૂછેલું કે, ''શું આ ઠરાવ પાસ કર્યા સિવાય બીજો કોઈ વિકલ્પ નથી ?'' જવાબમાં તે સમયના પ્રધાનમંત્રી સર ક્લીમેંટ એટલીએ કહ્યું કે, ''ભારતને આઝાદી આપવાનું ખાસ કારણ એ છે કે, ત્યાંની સેના હવે અંગ્રેજો પ્રત્યે માત્ર રોટી ખાતર વફાદાર રહી નથી અને બ્રિટન પાસે હવે એટલી તાકાત નથી કે તે હિંદુસ્તાની સેનાને દબાવી રાખી શકે.'' યાદ રહે કે સૈનિકો નેતાજીના પ્રત્યક્ષ પ્રભાવમાં હતા અને તેમની સામે અંગ્રેજી સેનાએ હેરાન-પરેશાન કરેલા ક્રાંતિકારીઓના બલિદાનની લાંબી પરંપરા હતી.

સેનામાં સાવરકરને અતૂટ વિશ્વાસ હતો. માટે એક બાજુ જ્યાં દેશની યુવા પેઢીઓ આગળ આવીને સેનામાં ભરતી થવાનું આહ્વાન કરતાં હતા ત્યાં બીજીબાજુ દેશને પરમાણુ શક્તિ બનાવવાના સ્વપ્નો પણ જોતા હતાં. તેઓ માત્ર સુધારક ન હતા, પણ દરેક જાતના અન્યાય અને અનીતિનો વિરોધ કરતા હતા. તેઓએ કાયમ અખંડભારતની વકીલાત કરી. હિંદુ રાષ્ટ્રની યોજનામાં લાગ્યા રહ્યાં. વચનેશ ત્રિપાઠીના કહ્યા પ્રમાણે 'યાદ રહે હિન્દુ' શબ્દ તે એવા દરેક માણસ માટે લાગુ કરતા હતા, જે ભારતમાં જન્મેલો હોય અને માતા તરીકે માનતો હોય તેમજ દેશની સંસ્કૃતિ પ્રત્યે નિષ્ઠાવાન હોય.'

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

સહ્યાદ્રિના આ સિંહે આઝાદ ભારતમાં ક્યારે પણ કોઈ પદની લાલસા રાખી ન હતી. જ્યારે તેઓ શારીરિક રીતે અશક્ત થઈ ગયા તો પોતે જ દેહ ત્યાગ કર્યો. રંગાયેલા શિયાળોની ગર્દીથી પોતાની પૂજા કરવાવાની તે સિંહમાં ક્યારેય આકાંક્ષા ન હતી. વીર સાવરકર નાના પ્રકારના અભાવો વચ્ચે પણ પોતાને સહુથી સુખી માનતા હતાં.

''તે ભારત માતાની શાન તેમજ આશા છે. આંદોલનની પાછળ એમની પ્રેરણા છે, એમના બલિદાન છે અને એમની જીત છે. આઝાદીની રાહ પર મશાલ લઈને ચાલનારા એ જ છે. મુક્તિની રાહ પર એ તીર્થ-યાત્રી છે.''

* 'પથિક', સપ્ટે. ૧૯૯૮

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

૩૧. સન્નિષ્ઠ સંસ્કાર-શિક્ષક અને કેળવણીકાર શ્રી કરુણાશંકર કુબેરજી ભટ્ટ

કેટલીક વ્યક્તિઓની આનંદમય જીવનકલાની કે સંસ્કારમય જીવન સૌરભની, એમના સંપર્કમાં આવનાર જનોના મન પર હૃદયંગમ અને ચિરંજીવ અસર પડે છે. શ્રી કરુણાશંકર કુબેરજી ભટ્ટ, ગુજરાતના કોઈ પેઢીના એક અગ્રગણ્ય સન્નિષ્ઠ સંસ્કાર શિક્ષક હતા.

શિક્ષકોના બે પ્રકાર પાડવામાં આવે છે. (૧) બોધકો (Instructors) અને (૨) પ્રબોધકો (Educators) બોધકો એટલે વિષયના કિનારાને સ્પર્શનાર, વિષય અંગે માહિતી આપનાર, વાર્ષિક પરીક્ષામાં પાસ થવામાં વિદ્યાર્થીની મદદ કરનાર અને વિદ્યાર્થી ઉપર ક્ષણિક અસર કરનાર શિક્ષક.

પ્રબોધક એટલે વિદ્યાર્થી માટેની હિતબુદ્ધિ ધરાવનાર, વિદ્યાર્થીના ચિત્તમાં પ્રવેશ કરીને એ ચિત્તને સંસ્કારી ને વિકસિત તેમજ ઉન્નત કરનાર, વિષયના હાર્દમાં વિદ્યાર્થીને પ્રવેશ કરાવનાર અને વિદ્યાર્થી ઉપર ચિરકાલીન પ્રભાવ પાડનાર શિક્ષક શ્રી કરુણાશંકર કુબેરજી ભટ્ટ (જીવનકાળ ૧૮૭૩-૧૯૪૩) પ્રબોધક શિક્ષક હતા.

શ્રી કરુણાશંકરના વિદ્યારંભના સંસ્કાર એમના કેશવમામા તરફથી પ્રાપ્ત થયેલા. પરંતુ મામાએ જે મમતાથી વિદ્યારંભ કરાવ્યો તેની સરખાણીએ એમને જે શાળામાં ભણવા મૂકવામાં આવ્યા ત્યાં શિક્ષકો શાળાના બાળકોને ઘરે જઈ ટાંગાટોળી કરી પરાણે તેડી લાવે ને શાળામાં શિક્ષકો સોટી મારીને ભણાવે તે વિપરીત વાતાવરણ જોઈને તે પહેલે દિવસે જ પોતાનું દફતર લીધા વિના ઘરે ચાલ્યા ગયેલા.

વિદ્યાર્થીને શારીરિક શિક્ષા કદી ન થાય એનો આગ્રહ એમણે પોતે શિક્ષક થયા પછી ચુસ્ત રીતે પાળેલો તે સંસ્કારના બીજ આ પ્રસંગમાં વરતાય છે.

એમનો વિદ્યાભ્યાસ પૂરો થતાં વડોદરાની ''પુરુષ અધ્યાપન પાઠશાળા''માં શિક્ષા પદ્ધતિની તાલીમ લેવા દાખલ થયા, ત્યારે તેમને પ્રો. મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ પાસેથી પશ્ચિમ તથા પૂર્વની વિવિધ શિક્ષણ પદ્ધતિનો જે પરિચય થયો તેમાંથી તેમના ચિત્તમાં શિક્ષણ એટલે સંસ્કાર-સિંચન કરતી કેળવણી એવી વિભાવના વિકસી.

---

* ગુજરાત ઈતિહાસ પરિષદના ૧૭મા અધિવેશન, અમદાવાદ (ડિસે., ૧૯૯૩)માં પારિતોષિક વિજેતા શોધનિબંધ.

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

શ્રી કરુણાશંકરે વડોદરા રાજ્યની સરકારી ગુજરાતી શાળાઓમાં જુદાં જુદાં સ્થળોએ પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષક તરીકે કુલ ૧૫ વર્ષ કામગીરી બજાવી. તેમાં તેમની બે કર્મભૂમિઓ ખાસ નોંધપાત્ર છે- (૧) કોસીંદ્રા (તા. સંખેડા) અને (૨) ગંભીરા (તા. બોરસદ). તે પછી તેઓ પેટલાદની ખાનગી માધ્યમિક શાળામાં, અમદાવાદની એક કુટુંબશાળામાં અને છેવટે મુંબઈની એક કુટુંબ શાળામાં જોડાયા હતા. અમદાવાદની શ્રી સારાભાઈ કુટુંબની શાળાની સ્થાપના તથા તેના વિકાસમાં એમણે અમૂલ્ય ફાળો આપ્યો હતો. પરંતુ એમનું સર્વોત્તમ કાર્યક્ષેત્ર હતું એ દરમિયાન તેઓએ ફરી કોસીંદ્રામાં રહી પોતાની વિભાવના તથા પદ્ધતિ અનુસાર થોડાં વર્ષ જે આશ્રમશાળા ચલાવી તે.

અહીંની આશ્રમ-શાળામાં ભણતા વિદ્યાર્થીઓ વિદ્યા, સાહિત્ય, કલા અને વ્યાયામમાં ચાલુ ઘરેડની શાળાઓના વિદ્યાર્થીઓ કરતાં ઘણા તેજસ્વી થતા. બાહ્ય સ્વચ્છતાથી માંડીને આંતરિક ગુણોના વિકાસમાં સંસ્કાર-સંપન્ન નીવડતા. કરુણાશંકર જેવા સંન્નિષ્ઠ શિક્ષકના આચરણ તથા ઉપદેશથી તેમજ તેઓના વિદ્યાર્થીઓના આચારવિચારથી ગામના ઘણા લોકો દુર્વ્યસનો, કુરૂઢિઓ અને કુરિવાજો છોડી સંસ્કારના માર્ગે વળ્યા હતા.

વ્યવસાયલક્ષી શિક્ષણ અને સંસ્કારલક્ષી કેળવણી એ વર્તમાન શિક્ષણની સમસ્યાનાં બે સામસામાં પલ્લાં હતાં. ગાંધીજી જેને ''ખરી કેળવણી'' કહેતા તે વિદ્યાર્થીને વ્યાવહારિક જીવનમાંથી જરૂરી એવી સર્વતોમુખી તાલીમ આપવી, પરંતુ જેને સર્ટિફિકેટ કે ડિગ્રીના આધારે ખુરશીશાહી નોકરી જોઈતી હોય તેને એ એટલી ઉપકારક ન નીવડતી. આદર્શ શિક્ષણમાં શ્રેયસ અને પ્રેયસ વચ્ચેનો સંઘર્ષ સનાતન હતો.

શ્રી કરુણાશંકર શિક્ષણને સમગ્ર જીવનને સંસ્કારી બનાવે તેવી કેળવણીમાં માનતા હતા.

શ્રી કરુણાશંકરને કેળવણીકાર તરીકે મૂલવતા શ્રી રણધીર ઉપાધ્યાય નોંધે છે કે, ''આજે આપણી પાસે શિક્ષકો તો ઘણા છે, પણ દુર્ભાગ્યે કેળવણીકાર તો આંગળીને વેઢે ગણીએ એટલા જ છે. જેમ કુંભાર પોતાના બંને હાથે માટીને કેળવે છે અને ઘડાને ધાર્યો ઘાટ આપે છે, તેમ જ્યારે શિક્ષક વિદ્યાર્થીના જીવનને સર્વ રીતે કેળવે ત્યારે જ તે કેળવણીકાર બને છે. માત્ર અક્ષરજ્ઞાન નહિ, પણ ચારિત્ર્ય ઘડતરનું, જીવનના ચણતરનું કાર્ય જ્યારે તે કરે ત્યારે જ તેના કર્તવ્યની સાર્થકતા સિદ્ધ થઇ ગણાય. આ રીતે વિચારતાં કરુણાશંકર માત્ર શિક્ષક ન હતા, પણ સાચા કેળવણીકાર હતા. તેઓ ફક્ત શિક્ષણ નહોતા આપતા, પણ સર્વ દિશાઓમાં વિદ્યાર્થીને કેળવતા હતા તેનો વિકાસ કરતા હતા. તેઓ ગાંધીજીની ભાવના પ્રમાણેની લોકકેળવણી આપનારા કેળવણીકાર હતા.

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

સ્વામી વિવેકાનંદે એક સ્થાને કેળવણીની વાત કરતાં નોંધ્યું છે કે, ''સાચી કેળવણી જીવનની વિપરીત પરિસ્થિતિઓ સાથે સંઘર્ષ કરતાં શીખવે છે, ચારિત્ર્ય ઘડતર કરે છે, સિંહ જેવી વીરતા અને સાહસ પેદા કરે છે, જે ઉદાત્ત ચારિત્ર્યનું નિર્માણ કરે, વિચારશક્તિ ઉત્પન્ન કરે, વિવેક જાગૃત કરે અને પોતાના પગ પર ઊભા રહેવાની તાકાત પેદા કરે. કરૂણાશંકર આવા જ પ્રકારનો કેળવણીનો આદર્શ સેવતા હતા અને તેને સદા પોતાની દૃષ્ટિ સમક્ષ રાખતા હતા. આનું ઉદાહરણ કોસીંદ્રા ગામનું કેળવણીનું કાર્યક્ષેત્ર પુરું પાડે છે.

શ્રી મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ પાસે આદર્શ શિક્ષકના આઠ શીખી આવેલા આ નવા શિક્ષકને તો આ ઉપરાંત વિદ્યાર્થીઓને તેમનું ચારિત્ર્ય ઘડાય એ રીતે કેળવવાની ઘણી હોંસ હતી. આ માટે તેઓ ગુજરાતી તથા સંસ્કૃત સાહિત્યની અનેક શિષ્ટ કૃતિઓના વાચનને તેમજ ''શિક્ષણનો ઈતિહાસ''માંની કંડિકાઓના પારાયણને ઘણું આવશ્યક માનતા.

કરુણાશંકર મળસકે ચાર વાગ્યે ઊઠી સૂર્યોદય થતાં સુધી સ્વાધ્યાય કરતા. છ વાગતાં પ્રાતઃકાળના નિત્યક્રમ આટોપતા. સવારે સાતથી દસ શાળામાં ભણાવે, બપોરે આરામ ન લેતાં પાછા સ્વાધ્યાયમાં લાગી જતા. બપોર પછી બે થી પાંચ શાળામાં શિક્ષણનો બીજો હપ્તો ચાલતો. સાંજના વિદ્યાર્થીઓને નદી કિનારે ખુલ્લામાં ક્રિકેટ વગેરે રમતો સાથે રહીને રમાડતા. સાંજે ઘરે આવી વાળું કરી રાતે ગામના ભાવિકજનો આગળ ''મનુસ્મૃતિ'' કે ''વાલ્મીકિ રામાયણ'' જેવા સંસ્કૃત ગ્રંથોના ગુજરાતી અનુવાદ વાંચતા. ''રામાયણ''ના આદર્શ પાત્રોના ચરિત્રનિરૂપણને એવી રસાળ રીતે રજૂ કરતા કે કેટલી રાત ગઈ તેનો કોઈને ખ્યાલ રહેતો નહિ.

શાળાના વિદ્યાર્થીઓ આંક ગોખે, દાખલા ગણે, પાઠ વાંચે, પ્રશ્નોના ઉત્તર યાદ રાખે, શ્રુતલેખન અને સુલેખન કરે અને પરીક્ષામાં સારી કામગીરી દર્શાવી શાળાને તથા શિક્ષકોને યશ અપાવે-એવી ચાલુ પરિપાટીથી કરુણાશંકરને સંતોષ નહોતો. તેઓ તો પોતાના વિદ્યાર્થીઓને સંસ્કૃત સુભાષિતો કંઠે કરાવતા, એ સુભાષિતોનો મર્મ ગ્રહણ કરાવતા, અભ્યાસક્રમ બહારનીય ઉત્તમ કૃતિઓ વાંચતા-વંચાવતા, એમાં વ્યક્ત થયેલ સુવિચારોનું તાત્પર્ય સમજાવતા અને વિદ્યાર્થીઓના શબ્દ ભંડોળનું જ્ઞાન વધારતા એટલું જ નહિ, શાળાના વિદ્યાર્થીઓ વહેલા ઊઠે, રોજ સ્નાન કરે, સુઘડ વસ્ત્રો પહેરે, શિષ્ટ વાણી બોલે, સાચું બોલે, વિનય-વિવેક આચરે, વ્યસનોથી દૂર રહે, બીજાઓ તરફ સારો વર્તાવ અને લાગણી રાખે એવા સંસ્કાર સિંચાય તેમાં સતત પ્રયત્નશીલ રહેતા. આવા વિદ્યાર્થીઓના સંસ્કારની અસર તેઓના મિત્રો તથા વાલીઓ પર પણ પડતી.

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

૧૯૦૭ માં ફરજિયાત કેળવણીનો નિયમ લાગુ પડતાં ગંભીરા જેવા ગામમાં ગુજરાતી શાળા, ગુજરાતી કન્યા શાળા, અંત્યજ શાળા અને અંગ્રેજી શાળા એવી ચાર શાળાઓ થઈ. શિક્ષકો તથા વિદ્યાર્થીઓ કાર્યનિષ્ઠ રહે ને વિદ્યાનું તથા સંસ્કારનું ઊંચું ધોરણ જાળવે એ માટે તેઓ સતત સચિંત રહેતા. ઉપરાંત નજીકના અનુભવી કેળવણીકારો તથા ગુજરાતના નામાંકિત સાહિત્યકારો અને શિક્ષણકારોના સંપર્કમાં રહીને તેઓને ગંભીરા તેડાવતા ને વિદ્યાર્થીઓને, શિક્ષકોને તથા ગામ લોકોને તેઓના સત્સંગનો તથા માર્ગદર્શનનો લાભ અપાવતા. પોતે વિદ્યાર્થીઓને ખરી કેળવણી આપી તેઓમાં જે સંસ્કાર સિંચતા તેની અસર તેઓની મારફતે તેઓના વાલીઓ પર પણ પડતી. ગામમાં દારૂ, ચોરી, લાંચરુશ્વત આદિ બદીઓ ઘટી ગઈ. આમ કરુણાશંકરના સંસ્કાર શિક્ષણની સુવાસ વિદ્યાર્થીઓ પૂરતી સીમિત ન રહેતા ગામના સમાજમાં પ્રસરતી

ગંભીરાના શિક્ષણ કાર્યથી કવિ નાનાલાલ પણ પ્રભાવિત થયા હતા. પણ તેઓ અગાઉથી ખબર આપ્યા વિના ઓચિંતી મુલાકાત લેવા માંગતા હતા. કવિએ યુરોપીય વેશને બદલે સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયના સાધુના વેશમાં પાદરમાં જઈ, મહીનદી ઓળંગી, ત્યાંથી ગંભીરા જતા ગાડામાં બેસી ગાડાવાળાને એ ગામની નિશાળ અને તેના શિક્ષકો વિશે જાતજાતના પ્રશ્નો પૂછ્યા. ગાડાવાળાએ શાળાના મોટા ગુરુજી નિશાળના છોકરાઓને કેવું ભણાવતા ને એ છોકરાઓની અસરથી એમના વાલીઓ દારૂ, ચોરી, ગાળાગાળી વગેરે છોડી ડિલ અને દિલની ચોખ્ખાઈ અપનાવતા થયા તેનો ખ્યાલ આપ્યો, ત્યારે કરુણાશંકર એવી કેળવણી આપતા હતા કે જેની અસર વિદ્યાર્થીઓ તેમજ વાલીઓના સમસ્ત સમાજના આચાર વિચાર પર પડતી હતી કે જાણી કવિને શિક્ષકની સાધના તથા સિદ્ધિની પ્રતીતિ થઈ. ગંભીરામાં કેટલાક દિવસ રહી કવિશ્રીએ ''સુદામાચરિત્ર''ની કથા દ્વારા ગામ લોકોને ભક્તિરસનું પાન કરાવ્યું.

શાળા તથા વસતિગૃહના બીમાર વિદ્યાર્થીઓ માટે તેઓ દવા મંગાવતા ને અન્ય વિદ્યાર્થીઓ તેઓની સેવા કરે ને સંભાળ રાખે તેવું પ્રોત્સાહન આપતા. જે વિદ્યાર્થીઓ દારૂ પીવા શીખ્યા હતા. બીડી પીતા હતા, જેઓ કુસંપી, પ્રમાદી અને અદેખા હતા, તેઓ હવે દુર્વ્યસનનો નિષેધ કરનારા, સંપીલા, સ્વાશ્રયી, પરસ્પર શિક્ષણ આપનારા અને દીનોની સેવા કરનારા બન્યા.

શ્રી કરુણાશંકરના વિદ્યાર્થીઓ વિદ્યા અને સાહિત્યનું શિક્ષણ લેવામાં એટલા સક્રિય રહેતા કે શાળાકીય શિક્ષણ નિયત સમયપત્રક અનુસાર પૂરું ન થયું હોય તોયે પોતાના અભ્યાસમાં તેમજ ગ્રહણશક્તિ તથા ધારણશક્તિ કેળવી વિશાળ વાચન, શ્રવણ દ્વારા સાહિત્યની તથા સામાન્ય જ્ઞાનની વ્યાપક જાણકારી ધરાવતા. સ્નેહ અને કરુણાના સંસ્કાર તેઓને આપદગ્રસ્ત માનવબંધુઓને સહાય થવા સહેજે પ્રેરતા. વડોદરાના શ્રી

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

રામકૃષ્ણ ભટ્ટને આગ સમયે તેઓએ કરેલી આર્થિક મદદ અને ડબકા ખાતે જીવદયાથી પ્રેરાઈ માછીમારોનો એમણે કરેલો વિરોધ એમના આ ઉમદા ગુણના ઉદાહરણ છે. વળી બામણ ગામમાં એક પટેલને ત્યાં લગ્ન પ્રસંગે કોઈ કારણે ગામ લોકોએ એનો બહિષ્કાર કરેલો ને વસવાયાની પાસે પણ બહિષ્કાર કરાવેલો, ત્યારે એ અસહાય ગૃહસ્થના પ્રસંગનું તમામ કામકાજ ગંભીરાના વિદ્યાર્થીઓએ સાંગોપાંગ પાર પાડી આપેલું, આવા કરુણામય શિક્ષકના વિદ્યાર્થીઓમાંય કરુણાની ભાવના વિકસે એમાં શી નવાઈ !

બાળકોને કેળવવા માટે વાલીઓ તથા શિક્ષકોએ પોતે પહેલાં કેળવાવું પડે એ દૃષ્ટિ લક્ષમાં રાખી કરુણાશંકર સહશિક્ષકોને તથા ગ્રામજનોનેય કેળવવા કોશિશ કરતા. શિક્ષકો વિદ્યાસાહિત્યની રુચિ વધારે, આચારવિચારમાં સંસ્કારિતા કેળવે ને વિદ્યાર્થીઓ તરફ સ્નેહ ધરાવે એવી અપેક્ષા રાખતા. ગામ લોકોનો ચોરે ને ચૌટે સંપર્ક સાધતા, તેઓને પોતાનાં બાળકોના શિક્ષણમાં તેમજ ચારિત્ર્ય-ઘડતરમાં રસ લેતા કરતા, પોતાનાં સંતાનોની કેળવણી માટે યથાશક્તિ આર્થિક ફાળો આપવાની તમન્ના તેમનામાં કેળવતા, દુર્વ્યસનો તથા સામાજિક કુરૂઢિઓ દૂર કરાવતા અને સહુને બાળકો પ્રત્યે સ્નેહ અને સદ્ભાવ દાખવવા પ્રેરતા. કન્યા કેળવણીને પ્રોત્સાહન આપવા વાલીઓને સમજાવતા.

એક ઉપશિક્ષક વિદ્યાર્થી પાસે તમાકુનો પડો મંગાવતા. એકવાર એક ગુમાસ્તાએ છટકું ગોઠવી એમને તમાકુનો પડો લેવા બોલાવ્યા. એમણે શેઠ પાસે જઈ તમાકુનો પડો માંગ્યો. શેઠે કહ્યું, ''માસ્તર, આ શું બોલ્યા ? નિશાળનો કોઈ વિદ્યાર્થી જ્યારે બીડી પીતો નથી, ત્યારે તમે તમાકુ પીઓ છો ? પેલો શિક્ષક શરમાઈને વીલા પડી પાછા ગયા.

શાળાના તથા છાત્રાલયના વિદ્યાર્થીઓ પ્રત્યે કરુણાશંકર અપાર મમતા ધરાવતા. એમની નોંધપોથીમાં નોંધાયેલો એક પ્રસંગ આ સંદર્ભમાં ઉદાહરણીય છે. છાત્રાલયમાં રહેતો વિદ્યાર્થી પેટલાદમાં દવા માટે આવેલ પોતાના માતાને રાતે રોકાવું પડે તેવા સંજોગોમાં ''ગુરુજી મારાં બાને રાત રહેવા તમારે ઘેર મૂકી જાઉં ?'' એમ પૂછવા આવ્યો ત્યારે એ પોતાના માતાને લઈને જ ન આવ્યો ને પહેલાં પૂછવા આવ્યો તે બાબતમાં વિદ્યાર્થી સાથેની પોતાની આત્મીયતામાં ઊણપ જોતા. એવી હતી કરુણાશંકરની વિદ્યાર્થી સાથેની આત્મીયતાની વિભાવના.

કોસીંદ્રામાં કોઈ ઉચ્ચ શ્રેણીની શાળા કાઢવાનું નિશ્ચિત થયું. પરંતુ એ શાળા કેવા પ્રકારની કાઢવી એ એક ગંભીર પ્રશ્ન હતો. કરુણાશંકરની સૂચનાથી આ પ્રશ્નની વિચારણા ગંભીર રીતે કરવાની હતી ને એ અંગે શ્રી મોતીભાઈ અમીન, શ્રી હરિવલ્લભદાસ અને શ્રી રમણલાલ હીરાલાલ શ્રોફ જેવા અન્ય વિચારકોને પણ તેડાવ્યા હતા. ગામ લોકો અને વિચારકોએ વિચારવિમર્શ કરી કરુણાશંકર કહે તેમ કરવાની તૈયારી બતાવી. કરુણાશંકરે

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

સરકારી રાહે કે ચાલુ ઘરેડે ચાલતી માધ્યમિક શાળાને બદલે સાહિત્ય અને સંસ્કારનું શિક્ષણ આપતી આશ્રમ-પદ્ધતિની સ્વતંત્ર શાળા કાઢવા ભલામણ કરી. આશ્રમશાળા સ્થાપવાની યોજનાને જલદી સાકાર સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું.

આશ્રમનું તથા કરુણાશંકર - ''ગુરુજી'' નું નામ આજુબાજુનાં ગામોમાં જાણીતું. બધા એમને ''મોટા ગુરુજી'' કહેતા. આશ્રમના બાળકોનું વૈતાલિક (પ્રભા ફેરી) મળસકે બ્રાહ્મ મુહૂર્તમાં શરૂ થતું. વૈતાલિક પૂરું થતાં બાળકો શૌચ સ્નાનાદિ માટે નદીએ જતા ને જતાં-આવતાં સંસ્કૃત શબ્દકોશના શ્લોકોનું પારાયણ કરતા. સ્નાનાદિથી પરવારી વિદ્યાર્થીઓ ઘીનો દીવો પ્રગટાવી 'ગીતા'માંથી સ્થિતપ્રજ્ઞનાં લક્ષણોને લગતા શ્લોક વાંચતા. પ્રાર્થના પછી વિદ્યાર્થીઓ વિદ્યાભ્યાસ માટે આશ્રમમાં જતા. અહીં શિક્ષકો દ્વારા જુદા જુદા સાહિત્યની ઉત્તમ કૃતિઓમાંથી સંસ્કાર પ્રેરક વાનગીઓ પીરસાતી. વિદ્યાર્થીઓ શિક્ષકો પાસે ગમે ત્યારે જઈ શકતા, ન સમજાયું હોય તે પૂછી શકતા ને ન આવડતું શીખી શકતા. જાણે જૂના જમાનાનું ગુરુકુળ. આશ્રમનું પુસ્તકાલય નાનું, પણ સંસ્કૃત, હિંદી, બંગાળી અને અંગ્રેજી સાહિત્યની ઉત્તમ કૃત્તિઓની પસંદગી ઉત્તમ વિદ્વાનો કરતા. આશ્રમમાં વિદ્યાર્થીઓના શારીરિક વિકાસ માટે વ્યાયામ પ્રવૃત્તિ ચાલતી. અખાડામાં વિદ્યાર્થીઓને કુસ્તી કરવાની તાલીમ પણ અપાતી. વ્યાયામ પ્રવૃત્તિ પૂરી થતાં છોકરાઓ નદીએથી નાહી-ધોઈ છાત્રાલયમાં જમવા જતા. આશ્રમમાં શિષ્ટજનોનું આગમન થતું ત્યારે સહુ મહેમાનોના સત્સંગનો લાભ લેતા. શાળામાં બાળકોને સુલેખન, સ્વચ્છતા, શિષ્ટાચાર, સદાચાર વ્યવસ્થા આદિના સંસ્કાર અપાતા.

પરંતુ ગામમાં જૂની કુરૂઢિઓ જેવી કે બાળલગ્ન, કન્યાવિક્રય, પ્રેતભોજન વગેરે ઘણી પ્રબળ હતી. બારમાં - તેરમામાં થતો અઢળક ખર્ચ બંધ કરાવી કરુણાશંકરે એ દ્રવ્યનો જોક શિક્ષણમાં વાળી દીધો. કુરુઢિઓને નાબૂદ કરાવવા તેઓ દઢ આગ્રહ ધરાવતા ને આથી તેમને ગામના અનેક વાલીઓ કે આગેવાનો સાથે સંઘર્ષ થતો. છતાં કરુણાશંકર આ વિસ્તારનાં બાળકો તથા કન્યાઓ વિદ્યાભ્યાસમાં કેવી રીતે આગળ વધે તેની સતત ચિંતા કરતા. વિદ્યા સાથે ગીત, નૃત્ય, ચિત્ર આદિ કલાઓ પ્રત્યે અભિરુચિ કેળવાવતા. શિક્ષણ અને સંસ્કારની બાબતમાં બાળક શું ભણે છે, તે તેનાં માતા-પિતાએ જાણવું ખાસ જરૂરનું છે એમ માનતા ને વાલીઓને વિદ્યાર્થીઓનાં શિક્ષણમાં સક્રિય રસ લેવરાવતા. વિદ્યાર્થીઓમાં આત્મપ્રયાસની વૃત્તિને પ્રોત્સાહન આપતા. આશ્રમ શાળાની મુલાકાત લેનાર ચિંતકો અહીં ગુજરાતનું એક નાનકડું શાંતિનિકેતન થશે એવી આગાહી કરતા.

શ્રી કરુણાશંકર જગતની વિવિધ શિક્ષણ પદ્ધતિઓની વધુને વધુ અભ્યાસ આગળ જતાં. ''શિક્ષણનો ઇતિહાસ'' ૧૮૯૫માં પ્રકાશિત થયો એ પરથી કરતા અને કરાવતા રહ્યા. તેને લગતી નોંધો પરથી તેમજ તેમણે શિક્ષક તરીકેના પોતાના વ્યવસાય દરમિયાન

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

પોતાના વિદ્યાર્થીઓ તથા તેઓના વાલીઓ પર શિક્ષણ અને કેળવણીના કેવા સંસ્કાર કેવી રીતે સિંચ્યા તેને લગતી નોંધો પરથી શિક્ષણ તથા કેળવણીનાં ધ્યેય, સ્વરૂપ, પદ્ધતિ ઇત્યાદિ વિશે એમના ચિત્તમાં આ તાલીમ દ્વારા તેમજ એ પછીના પોતાના ચિંતન તથા અનુભવ દ્વારા કેવી વિભાવના વિકસી હતી તેની ઝાંખી થાય છે.

તેઓ પોતે એના વાંચનમાં અપૂર્વ રસ ધરાવતા એટલું જ નહિ. પોતાના માનીતા વિદ્યાર્થીઓની પાસે પણ એ ઉપયોગી પુસ્તકો વાંચતા તથા તેઓને એ વાચંવા પ્રોત્સાહન આપતા તેમજ સહશિક્ષકોને એ વાંચવા પ્રેરતા. શિક્ષણશાસ્ત્રને લગતા એ સર્વગ્રાહી ગ્રંથમાં નિરૂપિત શિક્ષણના વિવિધ સિદ્ધાંતો પર મનન કરતા ને પોતાના શિક્ષણકાર્યમાં એમાંના સુગ્રાહ્ય મંતવ્યોની સક્રિય અસર ઝીલતા.

''શિક્ષણનો ઇતિહાસ'' અને ''શિક્ષણશાસ્ત્રનાં મૂળ તત્ત્વ'' જેવા ગ્રંથોએ શિક્ષણ ચિંતકોનાં વિવિધ મંતવ્યો દ્વારા કરુણાશંકરના ચિત્તમાં આદર્શ શિક્ષણ દૃષ્ટિ તથા આદર્શ શિક્ષણ પદ્ધતિના બીજ વાવેલા. પરંતુ એ ચિંતનશીલ શિક્ષકના ચિત્તમાં ગુજરાતી તથા સંસ્કૃત-સાહિત્યના સમર્થ સર્જકોની ઉચ્ચ કૃતિઓના વાચને તથા મનને સંસ્કાર સિંચનની ઉદાત્ત દૃષ્ટિ કેળવાઇ તેમજ સાહિત્યલક્ષી તથા સંસ્કારલક્ષી શિક્ષણના લક્ષ્યને સિદ્ધ કરવાની કુશળતા વિકસી.

શિક્ષણનું ધ્યેય, શિક્ષણની પદ્ધતિ, શિક્ષણની નિષ્ઠા ઇત્યાદિ વિશે એમનું ઊંડું મનન હતું ને તેથી એમને મન શિક્ષકગીરી એ માત્ર અર્થોપાજન માટેનો વ્યવસાય નહિ પણ શિષ્યો દ્વારા પરમાર્થ સાધવાની ઉદાત્ત જીવનનિષ્ઠા હતી. શિક્ષણ એ શાળાકીય અભ્યાસક્રમમાં સીમિત નહોતું. એનું લક્ષ્ય પરીક્ષામાં સારો વર્ગ લાવવાનું નહોતું. શિક્ષણ એટલે પુસ્તકોનું ભણતર અને પરીક્ષાનું પરિણામ એવું એ માનતા નહિ. એમનું ધ્યેય શિક્ષણ નહિ, પણ કેળવણીનું હતું. વિવિધ વિષયોની જાણકારી તથા ઉચ્ચ સાહિત્યના અને સજ્જનોના સત્સંગ દ્વારા વિદ્યાર્થીના મનમાં સદ્ વિચાર સદ્ વાણી અને સદ્ વર્તનના સંસ્કાર કેળવાય ને એ સંસ્કારની સુવાસ સમસ્ત સમાજમાં પ્રસરતી રહે એવા શિક્ષણ અર્થાત્ કેળવણીને એ આદર્શ શિક્ષણ માનતાં. વિદ્યાર્થીના મનમાં આજીવન ચારિત્ર્યનું ઘડતર થાય તેવું શિક્ષણ આપવું અર્થાત્ એને સંસ્કાર સંપન્ન થવાની કેળવણી આપવી એ એમને મન શિક્ષકની ઇષ્ટ જીવનનિષ્ઠા હતી, એ શિક્ષણ વિદ્યાર્થીના વૈયક્તિક જીવનમાં મર્યાદિત ન રહેતાં એના સમગ્ર કુટુંબને સ્પર્શી જતું, વિદ્યાર્થીના વાલીઓમાંય સંસ્કારની સુવાસ પ્રસારી સમસ્ત સમાજને સંસ્કાર સંપન્ન કરવા મથતું. પુસ્તકોનું ભણતર અને પરીક્ષાના મૂલ્યાંકન પર ભાર મૂકતું શિક્ષણ એમને મન ગૌણ હતું. વ્યક્તિની, કુટુંબની અને સમાજની આંતર ચેતનામાં ઉચ્ચ સંસ્કારનું સિંચન કરે તેવી કેળવણી એ જ

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

સંનિષ્ઠ શિક્ષકનું પરમ ધ્યેય હતું. આવું ઉચ્ચ ધ્યેય ધરાવતા એ શિક્ષકને મન શિક્ષણ એ વિદ્યાર્થી દ્વારા સારા સમાજનું ઘડતર કરવા માટેનું એક સબળ સાધન હતું.

કરુણાશંકરના મતે શિક્ષણનું ક્ષેત્ર માત્ર વિદ્યાર્થીઓના વિતરણમાં મર્યાદિત નહોતું. તેઓ વિદ્યાર્થીમાં બાળપણથી સંગીત, ચિત્ર, નૃત્ય ઇત્યાદિ લલિતકલાઓની પણ અભુરુચિ કેળવાય તેમ ઝંખતા. આથી શ્રીમંત કુટુંબોની કુટુંબ શાળાઓમાં આ લલિત કલાઓના તજ્જ્ઞ શિક્ષકોનોય પ્રબંધ કરાવવા સંચાલકોને પ્રેરતા. પોતે પણ પોતાના વિદ્યાર્થીઓ લલિતકલાઓની સાધનામાં પ્રગતિ સાધતા રહે તે જોઈ પ્રસન્ન થતા ને તેમને તેમાં પ્રોત્સાહન આપતા.

કરુણાશંકર શિક્ષણમાં શારીરિક શિક્ષણનેય આવશ્યક માનતા. શાળાના સમય દરમિયાન વિદ્યાર્થીઓ રમતો તથા વ્યાયામ અને કવાયતમાં આવશ્યક સાધન સામગ્રીનો પણ પ્રબંધ કરાવતા. વળી શાળાના સમય પછી સાંજના વિદ્યાર્થીઓ ખુલ્લામાં ફરવા જાય ને તંદુરસ્તી માટે કાળજી ધરાવે એ અંગે પણ તેઓ પ્રોત્સાહન આપતા. વિદ્યાર્થી પાણીમાં તરતા, ઝાડે ચઢતાં, નિશાન તાકતાં, લાંબા અંતર લગી દોડતાં અને ઘોડેસવારી કરતાં શીખે તેમ પણ તેઓ ઇચ્છતા.

વિદ્યાર્થીનું જ્ઞાન શાળાના નિયત અભ્યાસક્રમમાં બંધાઈ રહે ને તેનું શિક્ષણ પરીક્ષાની સિદ્ધિનું લક્ષ્ય ધરાવે તે કરુણાશંકરને પસંદ નહોતું. વિદ્યાર્થીમાં આસપાસના જગતનું સામાન્ય જ્ઞાન વધે તે માટે એ હંમેશા પ્રયત્નશીલ રહેતા. વિદ્યાર્થી શાળામાં વિવિધ વિદ્યાઓ ગ્રહણ કરે ને પોતાનું સામાન્ય જ્ઞાન વધારે એ શિક્ષણનો સ્થૂળ હેતુ જ સારે છે. ખરી રીતે વિદ્યાર્થી કેમ વિચારે છે, કેમ બોલે છે ને કેમ વર્તે છે, એ એની ખરી કેળવણીનું દ્યોતક છે. ગામડાનાં ઘણાં બાળક રોજ દાંતણ કરીને તથા નાહીને આવે, સ્વચ્છ કપડાં પહેરે, ધીમા સાદે ને વિવેકથી બોલે, એકબીજા સાથે સારી રીતે વર્તે શિક્ષકો તથા વડીલો પ્રત્યે આદર રાખેને બીડી, તમાકુ અને જેવાં વ્યસનોથી મુક્ત રહે તેવા સંસ્કારોના સિંચન દ્વારા તેઓને ખરી કેળવણી આપવા કરુણાશંકર સદા જાગ્રત રહેતા. પોતાના ભાઈ-બહેનો તરફ મમતા રાખે, વડીલોનું માન જાળવે, લોલુપતાથી મુક્ત રહે, કજિયા, ગુસ્સા અને રિસામણાં જેવી કુટેવો પડવા ન દે, પરસ્પર સહકાર અને ઉદારતાની વૃત્તિ કેળવે ઇત્યાદિ ગુણો ઉચ્ચ જ્ઞાતિનાં અને શ્રીમંત કુટુંબનાં બાળકોમાંય ખીલે તે માટે તેઓ પ્રયત્નશીલ રહેતા.

ઉનાળામાં તેઓ પોતે ઉત્તર ભારતના પ્રવાસમાં હતા તે દરમિયાન વડોદરામાં રહેતા તેમના એક શિક્ષક મિત્રને ઘેર આગ લાગી ને તેમનું કુટુંબ મુશ્કેલીમાં મુકાઈ ગયું ત્યારે કુરણાશંકરના વિદ્યાર્થીઓએ વડોદરા જઈ એ કુટુંબને કપડાં તથા પૈસાની મદદ

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

કરેલી એ ઘટના એમના વિદ્યાર્થીઓમાં સેવા અને પરમાર્થની ભાવના, સૂઝ અને તમન્ના કેવી ખીલતી તેની પ્રતીતિ કરાવે છે.

જો રાજ્યના કેળવણી-ખાતાને શિક્ષકે ભરેલા ફોર્મની વિગતોમાં સચ્ચાઈનો વિશ્વાસ ન પડતો હોય, તો તે ખાતા તરફથી શાળા માટે અનુદાનની આર્થિક સહાય મેળવવાનો અર્થ નથી એમ એ દઢપણે માનતા. શિક્ષકની પ્રામાણિકતા માટે એમનો એવો ઊંચો માપદંડ હતો. શિક્ષકની બૌદ્ધિક અને સાંસ્કારિક સજ્જતાના એ સતત આગ્રહી હતા.

જેમ બે હાથ વિના તાળી પડે નહિ, તેમ શિક્ષણમાં શિક્ષક અને વાલીના સાથ અને સહકાર વિના પૂરતી સફળતા સાંપડે નહિ. આથી કરુણાશંકર પહેલેથી વિદ્યાર્થીઓના શિક્ષણની પ્રક્રિયામાં વાલીઓનો સક્રિય સહકાર સાધવા પ્રયત્નશીલ રહેતા. શિક્ષક પોતે રોજ થોડા કલાકમાં વિદ્યાર્થીને ગમે તેટલું સારું શિક્ષણ આપે ને ગમે તેટલી સારી શિખામણ આપે, પરંતુ એના મન ઉપર વધુ સમય અસર તેના માતાપિતાની જ રહે છે. આથી વિદ્યાવ્યાસંગી વૃત્તિ હોય, ઉચ્ચ સાહિત્યની અભિરુચિ હોય, વ્યસનત્યાગનો સંકલ્પ હોય, તો વિદ્યાર્થી પોતાના શિક્ષક પાસેથી ગ્રહણ કરેલી સારી ભાવનાઓને આચરણમાં મૂકવામાં ભાગ્યે જ સફળ થાય. આથી કરુણાશંકર સરકારી ગુજરાતી શાળામાં કે ખાનગી માધ્યમિક શાળામાં કામગીરી બજાવતા ત્યારે તે તે ગામના વાલીઓનો સક્રિય સહકાર સાધવા મથતા. ગરીબ તથા તવંગર વાલીઓ બાળકો પાછળ વધારે વખત આપે, બાળકના મનને દબાવે નહિ, બાળકને મારે નહિ, વારંવાર ઠપકો આપે નહિ ને એના ઉપર ક્રોધ કરે નહિ તેવી શિખામણ દેતા. અમુક ગામોના પછાત વર્ગના લોકોમાં દારૂ, ચોરી, હિંસા વગેરેની લત છોડાવવા પ્રયત્ન કરતા. સાંજે ભાવિક જનોને એકત્ર કરી એમની આગળ ''રામાયણ'' જેવા ધાર્મિક ગ્રંથ વાંચતા અને તેઓમાં પિતા-પુત્ર, ભાઈ-ભાઈ, પતિ-પત્ની વગેરે સંબંધોના નિરૂપણ દ્વારા કુટુંબભાવના કેળવવા પ્રેરતા.

કરુણાશંકર વડોદરાની શિક્ષણ-પદ્ધતિ શાળામાં તાલીમ પામ્યા હતા ને શિક્ષકની કામગીરી દરમિયાન થતા અનુભવો અનુસાર શિક્ષણની પદ્ધતિમાં જરૂરી સુધારા વધારા કરતા રહી શિક્ષણના ધ્યેયને ચરિતાર્થ બનાવવા પ્રયત્નશીલ રહેતા. વિદ્યાર્થી સ્પષ્ટ વાંચે ને શુદ્ધ ઉચ્ચારણ કરે એ ઉપરાંત એ જેટલું વાંચે તેટલું સમજીને તેનું મનન કરે ને લેખક તે પછી શું લખશે એનું પૂર્વ-ચિંતન કરતો રહે તો તેની ગ્રહણ, ધારણ અને કલ્પના શક્તિનો વિકાસ થાય. એ વાચનમાં સ્વાશ્રય કેળવે, વાંચીને પોતાનો ભાવ અભિવ્યક્ત કરી જાણે ને વાચન વિશે આત્મપરીક્ષા કરતો રહે તો એની આંતરશક્તિનો વિકાસ થતો રહે. એ જીવનચરિત્રો, પ્રવાસ ગ્રંથો અને કાવ્યો વાંચતા રહે ને ઉત્તમ લેખકોના ક્ષર તથા અક્ષર જીવનનો પરિચય પામતો રહે તો સારી પ્રગતિ સાધી શકે. એનામાં જ્ઞાન

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

સંપાદન કરવાની કુશળતા આવે, તો એ પોતે ઘણું વિદ્યોપાર્જન કરી શકે. વળી એ પોતાના ભાઈ-બહેનોને કે પોતાના મંદ સહાધ્યાયીઓને કે નીચલા વર્ગના વિદ્યાર્થીઓને વિદ્યોપાર્જનમાં ઘણી મદદ કરી શકે. શિશુ શિક્ષણમાં કાર્ડ અને બ્લોક જેવાં સાધનો તથા વિવિધ રમકડાં વગેરે સાધનો ઘણાં ઉપકારક નીવડે છે ને શિશુની વિવિધ જ્ઞાનેન્દ્રિયો તથા કર્મેન્દ્રિયોનો ઉત્તરોત્તર વિકાસ સધાય છે. શાળામાં ભણતા વિદ્યાર્થીને શારીરિક શિક્ષા કરવાની ન હોય, પજવતા બાળકને પહેલેથી શાળાના કે શિક્ષકના નામે બીક બતાવવાથી બાળકના ચિત્તમાં શાળા અને શિક્ષક વિશે પૂર્વગ્રહયુક્ત ભીતિની ગ્રંથિ બંધાય.

જ્યાં એમની શિક્ષણની કામગીરીમાં તથા શાળાના કે છાત્રાલયના સંચાલનમાં પૂરી સ્વતંત્રતા રહેતી તેવી આશ્રમ શાળામાં પોતાની ઉદાત્ત વિચારસરણી અનુસાર શિક્ષણ તથા કેળવણીની કામગીરી કરવામાં તેઓ ઘણી પ્રસન્નતા અનુભવતા. અલબત્ત, એમાં અર્થસંકોચ અને સ્થાપિત હિતોની મુસીબતોનો સામનો કરવો પડતો.

પરંતુ શિક્ષણનો ખરો હેતુ સારતો હોય ને વિદ્યાર્થીઓમાં તથા વાલીઓમાં કેળવણીનાં હાર્દની સમજ અને કદર કેળવાતી હોય, તો સાચા શિક્ષકને સંચાલનની કામગીરીમાં આવતી મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવામાં પરેશાની લાગતી નથી.

શિક્ષણની કામગીરીમાં વિદ્યાવિતરણ તથા સંસ્કાર-ચિંતનનું ધ્યેય પાર પાડવા માટે શિક્ષકની લાયકાત સહુથી મહત્ત્વનું સાધન છે. શિક્ષક પાસે પોતે શીખવાના વિષયોની પૂરતી જાણકારી તો હોવીજ જોઈએ. એ ઉપરાંત એનામાં કર્તવ્યનિષ્ઠા તથા શિક્ષણ પદ્ધતિની તજ્જ્ઞતા પણ હોવી જરૂરી છે. કરુણાશંકર અને એમના મિત્રોમાં આ સર્વવિધ લાયકાત ખીલેલી હતી. આત્મશિક્ષણ કરતા રહેતા શિક્ષક જ વિદ્યાર્થીઓમાં ખરી કેળવણી આપી શકે. શિક્ષણની કામગીરી કરતા એ વિદ્યાર્થીઓમાં સંસ્કાર સિંચવાનું ઉદાત્ત કર્તવ્ય પણ સ્વનિષ્ઠાથી બજાવતા રહે.

જેણે પોતાના આચાર-વિચારના દૃષ્ટાંત દ્વારા ભાવિ નાગરિકને ઘડવાના હોય, તે શિક્ષક પોતે નિર્વ્યસની હોય એ દેખીતું છે. પોતે શાળાના વિદ્યાર્થીઓને લાગેલા વ્યસન છોડાવતા ને બીજાઓને વ્યસનનો ચેપ ન લાગે તેની કાળજી રાખતા.

કરુણાશંકર સન્નિષ્ઠ શિક્ષક હતા. તેમની દિનચર્યાના સમયપત્રક પર નજર કરતાં એની પ્રતીતિ થયા વિના રહેતી નથી.

એકવાર છાત્રાલયના ત્રણ વિદ્યાર્થીઓએ એક કલાક વધુ ભણવાની ઈચ્છા જણાવી. કરુણાશંકરે તેમને પોતાનું સમયપત્રક બતાવ્યું, તો તેઓ સવારના પાંચથી રાતના અગિયાર સુધી રોકાયેલાં હતા. પરંતુ વિદ્યોપાર્જનની તમન્ના ધરાવનારને એ કદી નિરાશ ન કરતા. એમણે સૂચવ્યું કે, ''સવારે આપણે ચારથી પાંચ બેસીએ'', વિદ્યાર્થીઓ ખુશ થઈ ગયા. પણ

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

પછી મૂંઝાવા લાગ્યા. ''ગુરુજી અમને ચાર વાગ્યાની ખબર કેવી રીતે પડશે ? ત્યારે છાત્રાલયમાં કોઈની પાસે ઘડિયાળ નહોતું. ગુરુ કહે, ''તમે તેની ચિંતા ન કરશો. હું ચાર વાગ્યે તમારી રૂમના બારણે હળવો ટકોરો મારીશ. તમે તે સાંભળી જાગો તો મારી પાસે આવજો, નહિ તો હું મારો સ્વાધ્યાય કરીશ. હું બંધાયેલો તમે છૂટાં'' પછી એ વિદ્યાર્થીઓ રાતે સચેત રહેતા, રખેને ગુરુજીનો ટકોરો ન સંભળાય ને ગુરુજીનો લાભ ન લેવાય. આવી હતી એ ગુરુજીની તથા વિદ્યાર્થીઓની શિક્ષણ નિષ્ઠા.

આવા સન્નિષ્ઠ શિક્ષકો પાસે કેળવણી પામેલા વિદ્યાર્થીઓ સીમિત ન રહેતાં તેઓના વાલીઓ દ્વારા ઉચ્ચ શિક્ષણમાં તેમજ પછીની કારકિર્દીમાં માત્ર વિદ્યોપાર્જન અને સાહિત્ય રુચિની જ નહિ, વિનય-વિવેક અને સદાચરણના સંસ્કારોની પણ ઉચ્ચ છાપ પાડતા.

આવા સન્નિષ્ઠ શિક્ષકોના સંસ્કાર-સિંચનની સુવાસ વિદ્યાર્થીઓ સમસ્ત સમાજમાં પ્રસરે છે. એમની પાસે કેળવણી પામતા બાળકો દ્વારા અનેક વાલીઓ દારૂ અને ચોરી જેવા દુર્વ્યસન તજી સન્માર્ગે વળેલા ને પોતાનાં સંતાનોમાં સિંચાતા સંસ્કારોને પ્રોત્સાહન આપતા થયેલા. અનેક કડક વાલીઓ સંતાનો પ્રત્યે કઠોર વર્તન તજી વાત્સલ્ય ધરાવતા થયા હતા. માતાઓ પોતાની પુત્રીઓને ''મોઈ તું'' જેવા કઠોર વચન કહેતી બંધ થયેલી એટલું જ નહિ પોતાના કુટુંબને દૂધ આપતી ભેંસોને વધુ દૂધ આપવા સોટી મારતી બંધ થયેલી. ગામના અનેક વાલીઓ વિદ્યોપાર્જનનું મહત્ત્વ સમજી પોતાના બાળકોને શાળામાં મોકલતા થયેલા ને એમાંના કેટલાકે વધુ ખર્ચ કરી તેઓને નડીયાદ, વડોદરા, અમદાવાદ કે શાંતિ-નિકેતન જેવાં સ્થળોએ ઉચ્ચ શિક્ષણ અપાવેલું.

બાળલગ્નો દ્વારા બાળકના હિતને હાનિ થાય, સાટાં અને તેખડાં જેવા કુરિવાજોને લઈને આસપાસના સંબંધ વણસે, બાળકોને ઘરેણાં પહેરાવવાના મોહને લીધે તેઓનું હિત જોખમાય, અભણ લોકોને છેતરી દુકાનદાર મને ફાવે તેટલી નફાખોરી કરે, બાળકોવાળી વિધવાને ગમે તેટલા વયોવૃદ્ધ ગૃહસ્થને પરણી જવા દબાણ કરાય, કાયમી આવકના સાધનરૂપ જમીનને વેચીને કે ગીરો મૂકીનેય બાપનું બારમું કરવા ફરજ પડાય, સારાનરસા પ્રસંગોએ અઢળક દ્રવ્ય ખર્ચી લોકોમાં વાહવાહ બોલવવા માટે સંપત્તિનું આંડબરભર્યું પ્રદર્શન કરાય-એવું બધું અનુચિત ગણાય એવી સમજ સમાજમાં વિકસતી ગઈ.

સામાજિક સેવા કરવાનો કે સામાજિક કાર્યકર હોવાનો દાવો કર્યા વિના કરુણાશંકર સામાજિક સ્વાસ્થ્ય અંગે પ્રયત્નશીલ રહેતા. તેઓ ઘણા વિચક્ષણ હતા. ગામમાં ક્યાં કુટુંબમાં કેવા સદ્ગુણ રહેલા છે ને ક્યાં કુટુંબમાં ક્યા ગુણોની ખામી છે, તે તેમના ખ્યાલમાં રહેતું. તેઓ દરેક કુટુંબમાં આખા વર્ષમાં કેટલા અતિથિઓની સરભરા થયેલી

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

તેની માહિતી વિદ્યાર્થીઓ મારફતે મેળવી તેની નોંધ કરાવતા. પછી તેઓ જેના ઘરમાં જે ગુણોની સંપત્તિ કે ઊણપ હોય તેના પ્રોત્સાહન કે નિવારણને લક્ષમાં રાખી તેની દીવાલ ઉપર તે તે પ્રકારનું સૂત્ર કે સુભાષિત લખવાનું વિદ્યાર્થીઓને સૂચવતા. તે ઘરમાં રહેતા શિક્ષિતજનો ઘરમાં જતાં આવતાં રોજ એ સુભાષિત વાંચવા પામે ને એના મન પર એની અસર થતી રહે.

કરુણાશંકર લગ્નો અને પ્રેત ભોજનોમાં થતા ખર્ચ ઓછા કરાવી તે નાણાં શિક્ષણ, પુસ્તકાલય અને ઔષધાલય માટે અપાવતા. તેઓ સહુને પ્રેત ભોજનનો અનિષ્ટ રિવાજ બંધ કરવા સમજાવતા ને ગામમાં એ રૂઢ રિવાજ લગભગ બંધ થઈ ગયો હતો. છતાં એક વાર અમુક કુટુંબમાં "બાપનું બારમું" કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે તેમણે એ કુટુંબે એ પ્રસંગે ભોજન કરાવવું જોઈએ, એ વિચારને અનુમોદન આપ્યું. આથી કોઈને નવાઈ લાગે, પણ એમનો આશય એ હતો કે એ કંજૂસ ગૃહસ્થને ત્યાં કદીયે મહેમાનગતિ કરવામાં આવતી નહિ, આથી બારમાં નિમિત્તેય એમને ત્યાં પતરાળાં મંડાયા તો એમનું આંગણું પવિત્ર થાય.

બાળક સમજણું થતું જાય ત્યારે તેઓ એને મૃદુ પણ સૂચક રીતે બધું સમજાવતા રહે ને બાળકમાં પોતાની સૂઝ-સમજ ખીલતી રહે તેવી રીતે એ ઓછામાં ઓછા શબ્દોથી એને માર્ગદર્શન દેતા. ધાકધમકી કે મારથી બાળકને રોકવા-ટોકવામાં એ હરગીજ માનતા નહિ.

કરુણાશંકર ખરેખર સર્વ પ્રત્યે કરુણા ધરાવતા અને સહુનું શમ (કલ્યાણ) કરતા માનવ હતા. પોતાના નામને તેઓ સર્વથા ચરિતાર્થ કરતા હતા. એમનું વાત્સલ્ય માનવયોનિમાંય સીમિત નહોતું. મનુષ્યયજ્ઞની જેમ ભૂતયજ્ઞને પણ તેઓ મહત્ત્વ આપતા હતા. તેમનું વાત્સલ્ય પશુ-પક્ષી તથા વનસ્પતિ પર પણ વ્યાપી રહેતું. એ ગાડા કે ડમણિયામાં બેઠા હોય ને બળદને પરોણો મારવામાં આવે તો તે તેમને કઠતું. એ ઘોડાગાડીમાં બેસે ત્યારે ઘોડાને જલદી ચલાવવા ચાબૂક લગાવાય તો તે તેમને ખૂંચતું. આવા પ્રસંગે તેઓ વાહન હાંકનારને પોતાના પશુ પ્રત્યે કઠોર ન થવા વધારે ભાડું આપવાય તત્પર રહેતા.

છોડ ઉપરથી ફૂલ તોડવામાં આવે, વૃક્ષની છાલ ઉપર કંઇ કંડારવામાં આવે કે વનસ્પતિનાં ડાળ કે પાનને અડપલું કરવામાં આવે, તો એ કઠોરતા એમના કોમળ હૃદયને આઘાત કરતી. ચાલતાં ચાલતાં પગ નીચે કંઇ કચરાઇ ન જાય તે સંભાળીને ડગ ભરતા.

गुरुदेवोभव : ની જેમ अतिथी देवो भवः એ એમનું પરમ પ્રિય જીવન સૂત્ર હતું. તેઓ પહેલેથી મોટું ઘર ભાડે રાખતા, જેથી મહેમાનોની સરભરા સારી રીતે થઇ શકે.

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

માતા-પિતા પોતાના વૃદ્ધ વડીલોની નિષ્ઠાપૂર્વક સેવા કરતા હોય, ઘેર આવતા મહેમાનોની ભાવપૂર્વક સરભરા કરતા હોય, દીનદુઃખી જનોને જરૂરી દ્રવ્ય કે ચીજો આપવાની વૃત્તિ ધરાવતા હોય તો તેઓના આ ઉદાત્ત આચરણની સ્વાભાવિક અસર સંતાનો પર પડવાની. આથી શાબ્દિક ઉપદેશ કરતાં ક્રિયાન્વિત આચરણ અનેકગણી અસર કરે છે, તેવું તે દૃઢ રીતે માનતા.

મા-બાપ પોતાનાં સંતાનોને પોતાના કામમાં જોતરી ન રાખતાં. શાળામાં ભણવા મોકલે. તેઓને રોજ સ્નાન કરાવી સ્વચ્છ અન સુઘડ કપડાં પહેરાવે, બાળાઓના માથામાં જૂ ન પડે ને એ વાળ ઓળી કે ઓળાવીને આવે, રોટલો કે પાપડ ખાઈને બાળક હાથ ધૂએ, બોલવામાં ઘાંટાઘાંટ ન કરે, પોતાનાં કે બીજાનાં નામ ટૂંકા ને તોછડાં ન બોલે, એકબીજા સાથે ગાળાગાળી કે મારામારી ન કરે, વડીલો અને ગુરુઓ પ્રત્યે વિનય દાખવે, પોતાનાં ભાઈ-બહેનો તથા દોસ્તદારોને મદદગાર નીવડે, સમાજના હિત માટે પ્રયત્નશીલ રહે ને ભાવિ જીવનમાં પોતાની કેળવણીને દીપાવે એવું પ્રશિક્ષણ આપવા કરુણાશંકર હંમેશાં પ્રયત્નશીલ રહેતા.

સામાન્ય રીતે કન્યા પિયરેથી સાસરે જતાં નારાજ થતી હોય છે, પણ તેઓ કહેતા કે જે કુટુંબ ખરેખર કુલીન ન હોય ત્યાં ઘરની વહુ સાસરે હસતી આવે.

એક ગામમાં એક સ્ત્રી રોજ સવારે ઊઠીને કંકાસ કરે, મળસકે કરુણાશંકર વિદ્યાર્થીઓને લઈ એના ઘર પાસે ''બાળને મારતી, ધણીને ધમકાવતી, ફૂવડ રંગડા કરે કલેશ ઊઠો,'' એવી કડી સૂર્યોદય સુધી ગાયા કરીને એ સુધરી ગઈ.

કોસીંદ્રા પાસેના એક ગામમાં કોઈ કુટુંબમાં પિતા-પુત્ર વચ્ચે અણબનાવ થયેલો ને બોલવાનો વ્યવહાર નહિ રહેલો એ જાણતા કરુણાશંકર ત્યાં પહોંચી ગયા ને સહુ સ્નેહીઓને એકત્ર કરી ગુરુદેવના ''કર્ણ-કુંતી સંવાદ''માંથી કંડિકાઓ વાંચી માતા-પિતા તથા સંતાન વચ્ચેના સ્વાભાવિક સ્નેહભાવનો મર્મ સમજાવ્યો. એનું સુભગ પરિણામ એ આવ્યું કે આ જ્ઞાનગોષ્ઠીના અંતે પિતા-પુત્ર પોતાના સ્થાનેથી ઊભા થઈ એકબીજાને સ્નેહથી ભેટી પડ્યા.

સગા સંબંધીના મૃત્યુ પ્રસંગે રડવા-કૂટવાનું જાહેર પ્રદર્શન કરવાના રિવાજનો એ સખત વિરોધ કરતા. એકવાર રડી કૂટીને સ્ત્રીઓ જમવા બેઠી ને પતરાળામાં લાડુ પીરસાયા. તો કરુણાશંકર કટાક્ષથી કહેવા લાગ્યા, આ બધા કેટલું રડતાં હતાં ! એમને ગળે લાડુ કેવી રીતે ઉતરશે ? એમનાં પતરાળામાંથી લાડુ લઈ લો'' આવી હતી એમની દંભવિરોધી કટાક્ષવૃત્તિ.

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

બાજુના ગામમાંથી ભવાયા ગંભીરામાં આવવાના હતા, ત્યારે તેમણે ગામના આગેવાનો મારફતે તેઓને અપેક્ષિત રકમ આપીને બારોબાર વિદાય કરેલા, જેથી ગામનાં છોકરાં અશ્લીલ અભિનયની વિપરીત અસરથી મુક્ત રહે.

સુરત સગાની જાનમાં જતાં કરુણાશંકરે જોયું કે કન્યાની વિધવા માતાને એના પિતરાઈઓ કનડતા હતા ને જાનની પહેલાં પોતાને જમાડવાની હઠ કરતા હતા, ત્યારે તેમણે એ માતાને ''તેઓને ખુશીથી પહેલા જમાડો, અમે એમને પીરસીશું'' એવો સધિયારો આપીને પેલા પિતરાઈઓને ભોંઠા પાડેલા. કન્યાને આવા કુલીન કુટુંબમાં વળાવતાં માતાને લેશમાત્ર દુઃખ થયેલું નહિ.

દિનચર્યાની તથા જીવનચર્યાની દરેક નાની-મોટી બાબતમાં કરુણાશંકર સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિ ધરાવતા. બાળકો એકબીજાની સાથે, બાળકો વડીલોની સાથે, વડીલો બાળકોની સાથે, માણસો પશુ-પક્ષીઓ, નાના જંતુઓ અને વનસ્પતિ સાથે કેમ વર્તે છે, એ હંમેશા એમના ધ્યાનમાં રહેતું. વાણીમાં, પોશાકમાં, વિનોદમાં, સહેલગાહમાં, પ્રવાસમાં, ખાવાપીવામાં, રમતગમતમાં, માંદગીમાં, સાહ્યબીમાં, ગરીબીમાં, ધાર્મિક કે સામાજિક પ્રસંગોમાં કોણ કેવી રીતે વર્તે છે, તેનું તે સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ કરતા, ને એ અંગે કોઈને કંઈ ટકોર કરવાની હોય તો તે સૂચક રીતે કરતા.

બાળકના ચિત્તમાં પહેલેથી સારા સંસ્કાર સિંચવામાં આવે, વિદ્યાર્થી પાસે ઉત્તમ સાહિત્યની વાનગીઓ જ પીરસવામાં આવે ને વિદ્યાર્થી તૈયાર જ્ઞાનનો સંચય કરવાને બદલે પોતાની જિજ્ઞાસા વિકસાવી સ્વાવલંબનથી સદ્‌વિચાર, સદ્ વાણી અને સદ્ વર્તન કેળવતો રહે એવો એ આગ્રહ ધરાવતા સંનિષ્ઠ શિક્ષક હંમેશાં પોતે ભણતા રહે ને ભણાવતા રહે, વિદ્યાર્થીમાં આત્માની શક્તિનો આવિષ્કાર થાય તેવી કેળવણી આપે ને વિદ્યાર્થીઓમાં વિદ્યાનું વિતરણ કરી ઋષિ-ઋણ ચૂકવવાનું ધ્યાન રાખે એવું એ દૃઢ રીતે માનતા.

કેટલીકવાર શિસ્તની બાબતમાં તે કઠોર પણ લાગતા. પરંતુ એ કઠોરતાની ભીતરમાં વત્સલતા વહેતી. દુઃખી પ્રત્યે એ કરુણાથી, સ્નેહીઓ પ્રત્યે પ્રેમથી અને ગુરુજનો પ્રત્યે ભક્તિથી જોતા. કેટલીકવાર નાલાયક સાથે અતિ કઠોરતાથી વર્તતા, પણ એને સીધો કર્યા પછી એને પ્રેમથી સમજાવી લેતા એવા પણ દાખલા જોવામાં આવ્યા છે. એ કોઈથી દબાતા નહિ અને કોઈને પણ નાછૂટકે જ દબાવતા.

કરુણાશંકર માસ્તર એટલે એક આદર્શ શિક્ષકથી પણ ઘણા વધારે. તેઓ બાળકના જીવનના સર્વતોમુખી ઉત્કર્ષને લક્ષમાં રાખીને અધ્યાપનકાર્ય બજાવતા.

તેઓ બાળકને ''અ-હદ મુસાફિર'' તરીકે જોતા. વિદ્યાને તે જ્ઞાનનું વાહન માનતા. જ્ઞાન એ ચારિત્ર્યશુદ્ધિ અને ચારિત્ર્ય બળ માટે અને ચારિત્ર્ય એ આત્મદર્શન

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

અને આત્માની મુક્તિ માટે છે એમ તે માનતા. તે કહેતા,''મારું બાળક શું થશે એ વિચાર કરતાં તે કેવું થશે એ વિચાર જ મહત્ત્વનો છે.'' હાલની શિક્ષણપ્રથાને એ ભાડભૂંજા દ્વારા ભૂંજી નાખતા ધાન જેવી લેખતા, જે દેખાવમાં સુંદર, પરંતુ ફરી ઊગવા અસમર્થ હોય છે. પોતે ગ્રહણ કરેલી તમામ વાનગીઓ એ શિષ્યની આગળ ભક્તિથી નૈવેદ્યરૂપે ધરતા. આજીવન બહોળું અને તલસ્પર્શી વાચન કરી તેનો મર્મ લહતા ને તે મર્મનો જીવનમાં સાક્ષાત્કાર કરતા તેમજ કરાવતા. તે કહેતા, ''હું તો માર્ગ બતાવતા પાટિયા જેવો છું.'' તે જે કોઈ ઉજ્જવલ કે ઉન્નત હોય તે તરફ આંગળી ચીંધતા ને આંગળી ચીંધીને ખસી જતા. પોતે સુખદુઃખાદિ દ્વંદ્વોમાં સ્થિતપ્રજ્ઞ રહેતા ને સ્વકાર્યમાં રત રહેતા.

શ્રી કેશવમામા, શ્રી ભટ્ટ સાહેબ અને શ્રી ક્ષિતિબાબુની અસરથી ઘડાયેલી એમની જીવનદૃષ્ટિ મહાત્મા ગાંધીજીની આચારનિષ્ઠાને અને ગુરુદેવ ટાગોરની રસવૃત્તિને તાણાવાણાની જેમ વણી લેતી હતી. શ્રી કરુણાશંકર આજીવન શિક્ષક હતા ને ભાષા અને સાહિત્યના સૂક્ષ્મ ભાવોનું તલસ્પર્શી દર્શન કરાવતા. એમની શિક્ષણ દૃષ્ટિ એ માધ્મ દ્વારા માનવના ઉદાત્ત ભાવોને સમગ્ર જીવન વ્યવહારમાં ઉતારવા-ઉતરાવવા મથતી. શિષ્ટ વાણી અને સાહિત્યને અનુરૂપ એમનું જીવન હતું. એમા વિચાર અને આચારનો મેળ વિરલ નહિ, પણ સ્વાભાવિક ગણાતો. વાણીનો ઉપદેશ કરતાં વર્તનનાં દૃષ્ટાંતને વધુ મહત્ત્વ અપાતું. ને છતાં સત્યમ્‌ની ઉપાસના શિવમ્ તેમજ સુંદરમ્ એ બંને સાધનો દ્વારા થતી. આવી હતી એમની વિરલ જીવનદૃષ્ટિ, જેના વિતરણ અર્થે એમણે પચાસ વર્ષ સુધી જુદે જુદે સ્થળે શિક્ષણના પ્રયોગ આદર્યાં. સાહિત્ય અને સંસ્કારના શિક્ષણની પાછળ રહેલી અને ઉદાત્ત જીવનનું ઘડતર કરતી ખરી કેળવણી આપતી આ જીવનદૃષ્ટિ એ શ્રી કરુણાશંકરનો અમૂલ્ય વારસો છે.

તો શિક્ષણના કાર્યમાં શિક્ષક તરીકે હવે શું કહીશું ? સ્પર્શમણિ ? હા, સ્પર્શમણિ જ, પણ જરા બીજી રીતે, લોખંડને સામે જઈ સ્પર્શમણિ અડાડવો પડે, અહીં આ શિક્ષક આપમેળે શિષ્યની સામે જઈ પોતાના અંતરથી અડે અને સ્પર્શ થતાં જ એનામાં ફેરફાર થવા માંડે. શારીરિક નહિ, આંતરિક અને એક બે વાર નહિ, સંખ્યાબંધ શિષ્યોના. એવા શિક્ષક આજે નવા યુગની ભણતર પ્રક્રિયામાં કેટલા ? શિક્ષક તરીકે એની તૈયારી કેટલી ? એમણે વાંચેલાં અંગ્રેજી, સંસ્કૃત અને ગુજરાતી સાહિત્યનાં પુસ્તકો કેટલાં ? કરુણાશંકરે કેવળ વાંચ્યાં નહોતાં, એ બધાં પુસ્તકોના અભ્યાસી હતા. એમણે ઉપનિષદની પદ્ધતિ અનુસાર પ્રાતઃકાળે ઊઠી અભ્યાસ કર્યો હતો. અભ્યાસ એટલે એકલું વાંચેલું પચાવેલું એટલું જ નહિ, પણ એમાંનું જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે સ્મૃતિ ભંડારમાંથી એ વિદ્યારત્નનું કિરણ યથાવત બહાર ઉદ્‌બોધવા માટે પ્રગટ થઈ પ્રકાશ નાખે, એ પ્રમાણેનો અભ્યાસ.

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

કેળવણી એટલે માત્ર ચાર કે પાંચ કલાકનો શાળા કે કૉલેજની દીવાલ વચ્ચેનો અભ્યાસ નથી, કેળવણી એટલે પુસ્તકોના ગંજ વચ્ચે વિદ્યાર્થીને દાટી દેવાની રમત નથી. માહિતીઓના ખડકલામાં કેદ કરવાની રીતિ નથી. કેળવણી એ તો ચારિત્ર્ય-ઘડતરનો કલામય કસબ છે ! કેળવણીની વાતો કરનારા તો ઘણા મળે છે, પણ એના ખરા કસબી તો વિરલ જ હોય છે !

કરુણાશંકરની ભણાવવાની રીત જ અનોખી. એ વિદ્યાર્થીને માત્ર ભણાવતા જ નહિ, પણ એમને કેળવતા અને સંસ્કાર આપતા. આ સંસ્કાર-યજ્ઞ એકલા વિદ્યાર્થી પૂરતો સીમિત રહેતો નહીં. પણ એ આખા ગામને કેળવવાનું કામ કરતા. એમનો હેતુ આખા ગામમાં કેળવણીનું નૂર પ્રગટાવવાનો રહેતો. સુઘડતા અને સ્વચ્છતાનો આગ્રહ રાખે. સદ્ વિચાર અને સદ્ વર્તન પર ભાર મૂકે. પરમાર્થ ને સદાચારની શીખ આપે. વિદ્યા અને સંસ્કારનું માહાત્મ્ય સમજાવે.

કૃત્રિમ પરીક્ષા, લલચાવનારાં ઈનામો વગેરે ક્ષુદ્ર પદ્ધતિનો એમને ભારે અણગમો. તેઓ નોંધે છે : ''ફર્સ્ટ ક્લાસ ફર્સ્ટ આવવું ઉત્તમ છે, પણ તેનાં કરતાંય નીતિમાન થવું એ ઉત્તમોત્તમ છે. બધા ફર્સ્ટ કલાસમાં પહેલો નંબર મેળવનારાઓ કંઈ સર્વોપરી જ્ઞાનવાન અને નીતિમાન હોતા નથી.''

ગુજરાતની એક વિભૂતિએ સાચી કેળવણીની ઉપાસનામાં પોતાની જાત નિચોવી નાખીને કેળવણીકારો માટે જ્વલંત આદર્શ પૂરો પાડયો. ગાંધીજીએ એમને ''ગુજરાત રત્ન'' કહ્યા. એવી શિક્ષક-વિભૂતિ કરુણાશંકરનું જીવન આજેય એટલું જ પ્રેરણાદાયી અને અનુકરણનીય છે.

વર્તમાન સમયમાં ગાંધીયુગના નૈતિક ધોરણો વિસારે પડયા છે. સમાજમાં તથા સરકારી વહીવટમાં શિથિલાચાર અને ભ્રષ્ટાચારનો વ્યાપક પ્રભાવ પ્રવર્તે છે, એટલું જ નહિ, એના છાંટા શિક્ષણ ક્ષેત્રમાં પણ ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં ઊડયા છે. તે પરિસ્થિતિમાં શિક્ષણ એટલે વિદ્યાર્થીના જીવનનું ઘડતર સંસ્કારના પાયા ઉપર થાય એવી કેળવણી એ શ્રી કરુણાશંકરે આચરેલી જીવનદષ્ટિની વિભાવના ઘોર અંધકારમાં આશાનું કિરણ પ્રગટાવે તેવી ગણાય.

આજે શિક્ષણની ઈમારતના પાયા થરથર કાંપી રહ્યા છે. સરસ્વતીનાં ધામોમાં લક્ષ્મીની હાટડી મંડાઈ છે. રાજકારણના જેવો જ ભ્રષ્ટાચાર જે શિક્ષણક્ષેત્રે ચાલે છે તે અક્ષમ્ય ગણાય. ઊગતા બાળકને અફીણ આપવા જેવું આજનું શિક્ષણ બની ગયું છે.

દેશનું ચારિત્ર્ય કમજોર થતું જાય છે. નવી પેઢીનો આદર્શ નબળો થતો જાય છે. નિશાળો એ ટ્યુશનનું માધ્યમ બની છે. કૉલેજો અસામાજિકતાના અડ્ડા બની ગઈ

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

છે. ચૂંટણીનાં બધાં જ અનિષ્ટો એક સાથે કૉલેજોની ચૂંટણીમાં જોવા મળે છે.

વિદ્યા વિનયેન શોભતે જેવા સૂત્રનું પોપટિયું ઉચ્ચારણ સર્વત્ર કરવામાં આવે છે. પરંતુ હકીકતમાં આ વિદ્યાના ધામો અવિદ્યાનું અને અવિવેકનું નિવાસસ્થાન બને છે.

વિદ્યાર્થી વિદ્યાથી વેગળો થયો છે. માત્ર પરીક્ષાર્થી બની રહ્યો છે. ઓછી મહેનતે પાસ કેમ થવાય એ બાબત એના અભ્યાસનું ધ્યેય બની ચૂકી છે. અભ્યાસક્રમો સરળ બનાવાય છે. કૉલેજના વર્ગો ખાલી રહે છે અને ટ્યુશન ક્લાસ ઊભરાય છે.

કોઈ આવી વેડફાતી જતી યુવાનીનો વિચાર કરશે ખરું ? આજે વિદ્યાપુરુષો વખારે નંખાય છે. કાવાદાવા કરનારાઓ પ્રતિષ્ઠા પામી પૂજાય છે.

શિક્ષણનો સડો દેશનું કેન્સર બને છે. આવે સમયે વિદ્યાર્થીઓનું ભાવિ કેવું ? એ અંગે ક્યાં કોઈ વિચારે છે, શિક્ષકને પોતાના ભાવિમાં રસ છે. સંચાલકને પોતાના સ્વાર્થની ચિંતા છે. આજે શિક્ષણમાં તો ''સહુ સ્વાર્થે રડે છે'' એવી પરિસ્થિતિ જોવા મળે છે.

ઘોર નિરાશાના વાતાવરણમાં ક્યાંક ટમટમે છે, દુઃખી હૃદયને આશા આપે તેવો પ્રકાશ.

વિવિધ સાધનસામગ્રીના આધારે આલેખાયેલું સંસ્કારમૂર્તિ કેળવણીકાર શ્રી કરુણાશંકરનું આ ચરિત્ર, જ્યારે ગાંધીયુગનાં ઉદાત્ત મૂલ્યોનો હ્રાસ થઈ રહ્યો છે ત્યારે, વર્તમાન સમયમાં પ્રેરક, રસપ્રદ અને ઉપકારક નીવડશે એવી આશા.

* 'સામીપ્ય', જાન્યુ. ૯૭-માર્ચ, ૧૯૯૭.

સંદર્ભગ્રંથો

૧. હરિપ્રસાદ ગં. શાસ્ત્રી, 'સંસ્કાર-મૂર્તિ કેળવણીકાર કરુણાશંકર', અમદાવાદ,-૧૯૯૧

૨. 'સંસ્કાર-શિક્ષક', શ્રી કરુણાશંકર શતાબ્દી સ્મારક ગ્રંથ', અમદાવાદ, ૧૯૭૩

૩. કરુણાશંકર ભટ્ટ, 'સંસ્કારલક્ષી શિક્ષણ', ગ્રંથ ૧-૨, અમદાવાદ, ૧૯૯૩

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

૩૨. ગુજરાતના દુકાળો : એક વિહંગાવલોકન

ગુજરાત છેક પ્રાચીન કાળથી પાણીની તીવ્ર અછત ભોગવતો પ્રદેશ રહ્યો છે. પ્રાચીન અને મધ્યકાળના બનેલા સંખ્યાબંધ વાવ-કૂવા, તળાવ અને જળાશયો તેના પુરાવા રૂપ છે. વરસાદની ખેંચને લઈને પીવાના પાણી તેમ ખેતી સુકાતા પડતાં દુકાળોની સંખ્યા ૧૦૦ થી પણ ઉપર થવા જાય છે. આમાં નાના નાના અછત-કાલને બાદ કરીએ તો ગુજરાતમાં છેલ્લાં સાતસો વર્ષ દરમ્યાન ૬૮ જેટલા મોટા-નાના દુકાળો પડ્યાનું જાણમાં આવ્યું છે અને એ અંગે તત્કાલીન અને અર્વાચીન લેખકોએ જુદા જુદા ગ્રંથોમાં એની નોંધો પ્રગટ કરી છે. અહીં એ નોંધોને આધારે દુકાળના ભરડામાં ભીંસાયેલા અને પીંખાયેલા પ્રજાજનોની હાડમારીઓ અને યાતનાઓને લગતો કેટલોક વૃત્તાંત સમયાનુક્રમે આપ્યો છે. અહીં ઝીણી ઝીણી વિગતો છોડી દીધી છે. અહીં એક ખાસ બાબત નોંધપાત્ર છે કે ગુજરાતમાં પડેલા દુકાળોને જે તે વર્ષ ઉપરથી ઓળખવામાં આવતા હતા. જેમકે, સત્યાસીઓ દુકાળ એટલે સંવત ૧૬૮૭માં પડેલ, પંચોતરો દુકાળ એટલે સં.૧૭૭૫નો દુકાળ,સત્યાસિયો દુકાળ એટલે સં. ૧૭૮૭નો દુકાળ, તીલોતરો કાળ એટલે સં.૧૮૦૩નો દુકાળ, સતરો કાળ એટલે સં.૧૮૧૭નો દુકાળ, સુડતાળો કાળ એટલે સંવત ૧૮૪૭નો દુકાળ, બાવનો કાળ એટલે સં.૧૮૫૨નો દુકાળ, ચોત્રિસો કાળ એટલે સં.૧૯૩૪નો દુકાળ, છપ્પનિયો કાળ એટલે સં.૧૯૫૬નો દુકાળ વગેરે.

દુકાળો વિશે સર્વ પ્રથમ શ્રી અલીમુહમ્મદખાનના ''મિરાતે અહમદી''માં વિગતપૂર્ણ માહિતી મળે છે. આ પુસ્તક ઈ.સ. ૧૭૬૧માં લખાયું છે અને એમાં એ પૂર્વેના સલ્તનત અને મુઘલકાળના દુકાળની દારુણતા વ્યક્ત થઈ છે.

કવિ જેસંગ ત્રિકમદાસ પટેલ અને ત્રિભોવનદાસ ગંગાદાસ પટેલ ''દુકાળ વિશે નિબંધ''નામનું પુસ્તક ઈ.સ. ૧૮૮૦માં બહાર પાડ્યું હતું. જેમાં ગુજરાતમાં પડેલ દુકાળો વિશેની વિગતો વેપારીઓના ચોપડાઓને આધારે અનાજના ભાવ કોષ્ટક સહિત આપેલ છે. તે પછી એદલજી જમશેદજી ખોરીએ ''દુકાળ વિશે નિબંધ'' નામે ઈ.સ. ૧૮૮૪માં એક પુસ્તક પ્રગટ કર્યું હતું. જેમાં ગુજરાત ઉપરાંત દેશના જુદા જુદા પ્રદેશોમાં

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

પડેલા દુષ્કાળોની વિગતો વિસ્તારથી આપેલી છે. ત્યાર બાદ ઈ.સ. ૧૮૮૬માં નર્મદાશંકર લાલશંકરે લખેલ ''કાઠિયાવાડ સર્વસંગ્રહ''નામના ગ્રંથમાંથી સૌરાષ્ટ્ર વિસ્તારમાં પડેલા દુકાળો વિશેની વિસ્તૃત માહિતી મળે છે. કવિ શિવલાલ ખુશાલભાઈ બ્રહ્મભટ્ટે ''દુકાળ દર્પણ'નામની ઈ.સ. ૧૯૦૦માં એક છંદબદ્ધ પુસ્તિકા લખી હતી. એમાં છપ્પનિયાકાળ વિશેનું હૃદયસ્પર્શી વિશદ વિવરણ આપેલું છે. મુંબઈ ગૅઝેટિયર અને ગુજરાત જિલ્લા સર્વસંગ્રહ તેમજ કેટલાક અર્વાચીન લેખકોએ કરેલા સંશોધનોને આધારે ૨૦મી સદીના દુકાળો વિશે માહિતી પ્રાપ્ત થાય છે. આ બધા ગ્રંથોને આધારે ગુજરાતમાં છેલ્લા ૭૦૦ વર્ષના ગાળામાં પડેલા મોટા નાના દુકાળો અને કેટલાક તીવ્ર અછતના વર્ષો દરમ્યાનની પરિસ્થિતિનું અત્રે વિહંગાવલોકન કરીએ.

સં. ૧૩૯૦-૯૧ (ઈ.સ. ૧૩૩૪-૩૫)નો દુકાળ :

ગુજરાતમાં મુહંમદ તુગલુકના જમાનામાં આ દુકાળ પડ્યો હતો. ત્યારે સુલતાને કેટલાક રાહત અંગે પગલાં ભર્યાં હતાં. તેણે કૂવા ખોદાવ્યા, અન્નક્ષેત્રો ખોલ્યાં, તેમજ માંદા અશક્ત વૃદ્ધો વગેરે, માટે રોકડ સહાયની પણ સગવડ કરી હતી. વળી દુકાળના સમયગાળા દરમ્યાન લોકોને ધિરાણ આપવાની પણ તેણે તજવીજ કરી હોવાનું નોંધાયું છે.[૧]

સં.૧૬૧૫ (ઈ.સ. ૧૫૫૯) નો દુકાળ :

ગુજરાતમાં પડેલા આ દુકાળની નોંધ નવાનગર દફતરમાં મળી આવી છે. તે પ્રમાણે ગરીબ લોકોને શેઠ જગડુશાહે અનાજની ઘણી મદદ કરી હતી તેથી આ વરસ 'જગડુશા દુકાળ''ના નામે ઓળખાયું હતું. હાલ રાજકોટમાં આજી નદીના પૂર્વ કિનારાની જગ્યાને લોકો જગડુશાહના કોઠા તરીકે બતાવે છે.[૨]

સં.૧૬૩૦ (ઈ.સ.૧૫૭૪)નો દુકાળ :

ગુજરાત પ્રાંતમાં આ દુકાળ પડ્યા અંગેની તબકાત - ઈ-અકબરી એ નોંધ લીધી છે. આમાં જણાવ્યા મુજબ છ મહિના સુધી આવી પરિસ્થિતિ પ્રવર્તી. ભાવો આસમાને પહોંચી ગયા. ગાય અને ઘોડાઓને ખવડાવવા ઘાસ મળતું નહિ. તેથી ઝાડના પાન ખવડાવવા પડ્યા હતા. આ પ્રાંતના ગરીબ અને તવંગર રહેવાસીઓ પોતાના ઘર છોડીને બીજા પ્રાંતમાં નાસી ગયા હતાં.[૩]

સં.૧૬૫૩ (ઈ.સ.૧૫૯૭)નો દુકાળ :

અકબરના જમાનામાં એક મોટો દુકાળ પડ્યો હોવાનું નોંધાયું છે આ દુકાળના પંજાથી ગુજરાત પણ અલિપ્ત રહ્યું ન હતું. આવા દુકાળ દરમ્યાન રોજગારી પૂરી પાડવા

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

માટે રાહત કામ તરીકે કિલ્લા બંધાવવાનું તથા લશ્કરમાં ભરતી કરવાનું કામ સમ્રાટ અકબરે ઉપાડ્યું હતું. એમણે અસરગ્રસ્ત વિસ્તારો કે નજીકના વિસ્તારોમાં સિંચાઈની સગવડવાળી ખેડાયેલી જમીનના પ્રત્યેક વીઘા દીઠ ૧૦ શેર અનાજનો વેરો નાંખેલો, જે ''દશેરી વેરો'' તરીકે ઓળખાય છે. આ વેરો ઉઘરાવી એણે અસર પામેલી વસતિમાં એ અનાજ વહેંચાવ્યું. વળી એણે અસરગ્રસ્ત વિસ્તારના ભિખારીઓને જિવાડવાની જવાબદારી જે તે વિસ્તારના ધનવાનોને સોંપી. એણે આ ઉપરાંત અન્નક્ષેત્રો ખોલ્યાં અને રાહતકામો ચલાવવાનો માર્ગ અપનાવ્યો હતો.૪

સત્યાસિયો દુકાળ સં.૧૬૮૭ (ઈ.સ. ૧૬૩૦-૩૧) :

મિરાતે અહમદીમાં ગુજરાતમાં સં.૧૬૮૭ (ઈ.સ. ૧૬૩૧) માં ભયંકર દુકાળ પડ્યાનું નોંધ્યું છે. આ દુકાળ ''સત્યાસિયા દુકાળ'' તરીકે ઓળખાયો. આ વખતે ગુજરાત અને દખ્ખણમાં વરસાદનું એક ટીપું પડ્યું ન હતું. ગરીબ લોકોની સ્થિતિ ઘણી ખરાબ હતી. એ વખતે અનાજની તંગી એટલી બધી હતી કે રોટલાના ટુકડા માટે લોકોને લાચારીથી છોકરાં વેચવાં પડે એવી પરિસ્થિતિ સર્જાઈ હતી જો કે એના ખરીદનાર કોઈ નહોતાં મળતાં. ઘણાંએ પોતાનાં છોકરાને રઝળતાં મૂકી દીધાં હતા. પહેલાં જે રોજ સદાવ્રતો આપતા એ લોકોને પણ ગલીએ ગલીએ ભટકી અનાજ માટે ભીખ માંગવી પડી હતી. ઘેટાં-બકરાંના માંસની જેમ કૂતરાનું માંસ ખાવા માટે વેચાયું હતું. હાડકા દળી લોટમાં ભેળવાતાં. દુકાળની પરિસ્થિતિ દારુણ બનતાં જાણે માણસ-માણસને મારી ખાવા ધાતો હોય તેવી સ્થિતિ વરતાતી. ધંધો કે ખાવાનું મળશે એ લાલચે ગામડાના લોકો મોટા શહેરોમાં ભરાતા અને ઘણાં ત્યાં જ મરણ પામતાં. ત્યાં તેઓને બાળનારા કે દાટનાર પણ મળતા નહિ. શહેરની ગલીઓ, ચકલા, રસ્તાઓ, ઉજ્જડ થઈ ગયાં હતાં. ઘણા લોકો પોતાનું વતન છોડી પરપ્રાંતમાં નાસી છૂટ્યાં હતાં. આ વખતે દિલ્હીના શહેનશાહે અમદાવાદ, સુરત અને બરાનપુરાના હાકેમો અને સરદારોને દુઃખીઓને અનાજ પાણી પહોંચાડવા સારુ જુદા જુદા વિભાગો સ્થાપવા હુકમ મોકલ્યા હતા. અમદાવાદ અને સુરતમાં લંગરખાના અન્નક્ષેત્ર-ખોલવામાં આવ્યાં હતાં. અમદાવાદની પ્રજા માટે રૂા. પચાસ હજારની રકમ ફાળવવામાં આવી હતી. આ વખતે બે વરસ સુધી બધા પ્રકારના કરવેરા માફ કરવામાં આવ્યા હતાં.૫

સં.૧૭૦૩ (ઈ.સ.૧૬૪૭)નો દુકાળ :

કાઠિયાવડમાં તીવ્ર અછત પ્રવર્તતી હોવાનું નવાનગરના દફતરે નોંધાયેલું છે. પરંતુ એની વિગતો પ્રાપ્ત થઈ નથી.

સં.૧૭૦૬(ઈ.સ.૧૬૫૦)માં અમદાવાદમાં દુકાળ પડ્યાનું એદલજી

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

જમશેદજીએ નોધ્યું છે કે આ દુકાળ સાત વર્ષ સુધી ચાલુ રહ્યો હતો. જો કે આને ખરેખર તો દુકાળને બદલે તીવ્ર અછતનો સમય કહેવો જોઈએ. આના વિશે બીજી કોઈ માહિતી પ્રાપ્ત થતી નથી.

સં.૧૭૩૭-૩૮ (ઈ.સ.૧૬૮૧-૮૨)માં સમગ્ર ગુજરાત અને કાઠિયાવાડમાં દુકાળની સ્થિતિ સર્જાઈ હતી. પરંતુ આ દુકાળ ૧૬૩૧-૩૨ જેટલો ભયાનક ન હતો એમ કાઠિયાવાડ સર્વસંગ્રહમાં નોંધાયું છે.[૬]

એદલજી જમશેદજીએ સં.૧૭૩૮-૩૯ (ઈ.સ.૧૬૮૨-૮૩)માં વરસાદ નહિ આવવાને લઈને ઊભી થયેલી તીવ્ર અછતના સમયનાં અનાજના ભાવો આસમાને પહોંચી ગયાનું નોંધ્યું છે. એ વખતે અનાજ ૧ રૂપિયાનું ૧ શેર થી ૮ શેર જેટલા ઊંચા ભાવે વેચાયું હતું. અનાજની આવી તીવ્ર મોંઘવારી અંગે લોકોએ સુબેદાર અમીનખાન સમક્ષ ફરિયાદ કરી હતી. એટલું જ નહિ શેખ અબુબકરની ઉશ્કેરણીથી કેટલાક લોકોએ ઈદના દિવસે સૂબેદારને ઘેરી લઈને તેને ગાળો ભાંડી તેના ઉપર પથ્થર ફેંકી પોતાનો રોષ વ્યક્ત કર્યો હતો. [૭]

સં.૧૭૫૦ (ઈ.સ.૧૬૯૪)નો દુકાળ :

કાઠિયાવાડ સર્વસંગ્રહમાં જણાવ્યા મુજબ સં.૧૭૫૦ (સને ૧૬૯૪)માં ગુજરાતના ઉત્તર ભાગ કરતાં દક્ષિણ ભાગ અને કાઠિયાવાડમાં દુકાળની પરિસ્થિતિ ઘણી ભારે હતી. વળી ઈ.સ.૧૬૯૬માં ઉત્તર ગુજરાત કાઠિયાવાડ અને મારવાડમાં વરસાદ પડ્યો ન હતો. આ વરસે ઘાસ-પાણીની ઘણી તંગી પ્રવર્તી હતી.

પંચોતરોકાળ - સં.૧૭૭૫ (ઈ.સ.૧૭૧૯) :

આ દુકાળ ઘણો ભયંકર હતો. સં.૧૭૭૫માં આ દુકાળ પડ્યા હોવાથી તેને 'પંચોતરોકાળ' કહેવામાં આવ્યો. એ સાલ મઠ તથા બાજરી રૂપિયાના ચાર શેર લેખે વેચાયાં હતાં. ભૂખે મરતા લોકોએ પોતાના છોકરા રૂપિયે અને બે રૂપિયે વેચી દીધા હતા. ગરીબ લોકો ઝાડના પાન અને મૂળિયા ખાઈને જીવતા હતા. જેને લીધે મરકીનો રોગ ફેલાતાં ઘણાં માણસો મરણ પામ્યાં હતા. [૮]

બીજો સત્યાસિયો દુકાળ સં.૧૭૮૭ (ઈ.સ.૧૭૩૧) :

સં.૧૭૮૭(ઈ.સ.૧૭૩૧)માં આ દુકાળ પડ્યો હતો. પહેલો સત્યાસિયો સં.૧૬૮૭ (ઈ.સ. ૧૬૩૧)માં પડ્યો હતો તે પછી બરાબર સો વર્ષે સં.૧૭૮૭માં ફરી દુકાળ પડ્યો હતો. જો કે આ દુકાળ લીલો હતો. અષાઢથી શરૂ કરી છેક આસો માસ સુધી એકધારો સળંગ વરસાદ વરસ્યો. મીરાંતે અહમદીમાં નોંધ્યા મુજબ ''બધે રેલ ફરી

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

વળેલ. તેથી પશુઓ માટે ઘાસ વગેરેની તંગી પડવા લાગી. અનાજ ૧ રૂપિયે શેર વેચાયું. ચોમાસુ વીત્યા બાદ તાવનો મરજ ચાલ્યો. ગામડામાં ભૂખે મરતા લોકો અમદાવાદ શહેરમાં આવી ભરાવા લાગ્યાં. શહેરમાં ઠેર ઠેર મુડદાં પડેલા જોવા મળતા હતાં. મુસલમાન લોકો એક કફનમાં બબ્બે મડદાં મૂકી ચાર ને બદલે બે જણ ઊંચકી જતા જોવા મળતા. જ્યારે મરણ પામેલા હિંદુઓને બાળવા માટે લાકડાં ખૂટી ગયા હતાં. એ ઉપરાંત મારવાડી લોકોએ મુલમાન બૈરાં વેચાતા લઈ, તેઓને ગૌમૂત્ર, છાણ વગેરે ખવડાવી દેહ શુદ્ધિ કરાવી હિંદવાણી બનાવ્યાં હતાં. આ માટે કહેવાય છે કે ઔરંગઝેબે જોધપુરના હિંદુઓને મારી બાંધીને મુસલમાન બનાવ્યા હતા તેનું વેર લેવા માટે તેમણે આવું કર્યું હતું.[૧] મા બાપોએ પોતાના છોકરા ૧ રૂપિયે વેચ્યા હતા. આ દુકાળ માટે એક દોહરો પ્રસિદ્ધ છે.[૨]

> ''સંવત સત્તર સત્યાસીએ સૃષ્ટિ તજાવી સત્ય
>
> અકળાવ્યા અઠ્યાસીએ વિધ વિધ પડી વિપત્ય''

આ સંબંધી કેટલુંક વર્ણન વલ્લભ ભટે ''કળીકાળના ગરબા''માં કહેલું છે.

તોતેરોકાળ સં.૧૮૦૩ (ઈ.સ.૧૭૪૭) :

મિરાતે અહમદીમાં જણાવ્યા મુજબ 'વિક્રમ સં.૧૮૦૩ (ઈ.સ.૧૭૪૭)માં ગુજરાતમાં ભયંકર સૂકો દુકાળ પડ્યો. જેને ''તોતેરો દુકાળ'' કહેવાયો હતો. ઉપરાંત તેને ''તણખીયો કાળ'' એટલે કે ઘાસનો દુકાળ-ફારસીમાં તેને ''સૂકા તબેલો''નામે પણ ઓળખાયો હતો. ઊંચ-નીચના ભેદભાવ ભૂલી બધા લોકો સાથે ગુજરાતના સૂબેદાર જવામર્દખાને વરસાદ પડે તે માટે ત્રણ દિવસ પ્રાર્થના કરી, પણ શરમિંદગી અને પશ્ચાત્તાપના આંસુ, દિલગીરીની હાયના ધુમાડાની કાળાશ અને દુષ્કાળગ્રસ્ત માણસોના આર્તનાદના અવાજ સિવાય કોઈ પરિણામ આવ્યું નહિ. દિવસે દિવસે અનાજના ભાવ વધતા ચાલ્યા. ગામડાઓના લોકો જે ઘાસના મૂળિયા ખાઈને જીવતા હતા, તે બધા મોતની ખીણમાં ગરકાવ થતા ચાલ્યા, ઘાસ ન મળવાથી મૂંગા પશુઓ પણ મરણ પામવા લાગ્યા. આવી સ્થિતિમાં મુડદાલ માંસ ખાવાની અનુમતિ અપાઈ હતી. તળાવો અને જળાશયો સૂકાઈને ભિખારીના પાત્રો જેવા ખાલી થઈ ગયા હતા. અનાજની અછત સાથે પાણીની અછત વરતાવા લાગી હતી. સાબરમતી એક નાના-ઝરણા જેવી થઈ ગઈ હતી. જેમાં જીવથી હાથ ધોઈ નાખવા માટે, વજૂ કરવા માટે માટીથી ચલાવી દેવું પડતું હતું. ગામડાની વસતિ, ખાસ કરીને પાટણ જિલ્લામાં, પાણી ન મળવાથી ઘરબાર છોડી માળવા તરફ તથા આજુબાજુ ચાલ્યા ગયા હતા.''[૧૦][૩]

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

વધુમાં આ દુકાળ અંગે કાઠિયાવાડ સર્વસંગ્રહ ઉમેરે છે કે સં. ૧૮૦૩ (ઈ.સ.૧૭૪૭)માં મોટો દુકાળ પડ્યો. આ દુકાળને ''તિલોતરો'' એટલે ત્રણનો દુકાળ અથવા ''ચાનકીઓ કાળ'' કહે છે. આ વરસમાં ઉત્તર ગુજરાત અને કાઠિયાવાડમાં વરસાદ બિલકુલ પડ્યો ન હતો. અમદાવાદની ઉત્તરમાં તો ટીપું વરસાદ વરસ્યો નહિ. જંગલી ઝાડોના મૂળિયા અને મુડદાલ માંસ ખાઈને લોકોને દિવસો કાઢવા પડ્યા હતા. અનાજ એક રૂપિયાનું ત્રણથી ચાર શેર વેચાયું હતું. પાણીની વિટંબણા ઘણી પડી. કૂવા, તળાવ, નદીઓના પાણી સૂકાઈ ગયાં હતાં. પાટણ અને અમદાવાદની ઉત્તરના મુલકમાંથી લોકો ઘરબાર છોડી માળવા બાજુ નાસી ગયા હતાં. ઘણા ગામડાં ઉજ્જડ થઈ ગયાં હતાં.

સં.૧૮૧૭ (ઈ.સ.૧૭૬૦-૬૧)નો દુકાળ :

એદલજી જમશેદજીએ નોંધ્યું છે કે વરસાદ ન આવવાથી તથા લડાઈ થવાથી થયેલી ખરાબીને લીધે ભારે અછત પ્રર્વતી હતી. આમાં લડાઈ મુસલમાનો અને મરાઠાઓ વચ્ચે ચાલી હતી. એમાં શાહના લશ્કરમાં રૂપિયાનું બશેર અને મરાઠાના લશ્કરમાં રૂપિયાનું ત્રણ શેર અનાજ વેચાતું હતું. સામાન્ય લોકો તો જેમ તેમ કરીને એક રૂપિયાનું છ થી આઠ શેર અનાજ મેળવી શકતાં હતાં. ખોરાકની તંગીથી શાહના લશ્કરના સાઈઠ હજાર માણસો મરી ગયા હતા.[12]

સુડતાળો સં. ૧૮૪૭ (ઇ.સ.૧૭૯૦-૯૧) :

આ દુકાળ ઘણો ભારે હતો. ''તારીખ-ઈ સોરઠ''માં દીવાન રણછોડજીએ વર્ણવ્યા પ્રમાણે રોટલાના ટુકડા માટે ઘણા હિંદુઓ મુસલમાન અને ઘણા મુસલમાન હિંદુઓ થયાં હતા. આ વખતે ઘાસ કેસરના ભાવે વેચાયું હતું અને અનાજ પણ ઘણા ઊંચા ભાવે વેચાતું. ભૂખને કારણે લોકોએ છોકરાંઓ વેચી દીધાં અથવા રઝળતા મૂક્યાં હતાં. મરેલાં ઢોર અને ઘેટાનું માંસ પણ લોકો લાચારીપૂર્વક ખાતા હતા. ઘણાં ગામડાં ઉજ્જડ થઈ ગયાં હતાં. એ વખતે લોકોમાં એક કહેવત પ્રચલિત થયેલી - ''દાહાડે કરે ચાળા, રાત્રે કાઢે તારા; એ સુડતાળાના ચાળા.''

આ દુકાળ વિશે ''સુરતની તવારીખ'' માં કવિ નર્મદાશંકર લાલશંકર નોંધે છે, ''વરસાદ ન પડવાથી પાક થયો નહિ તેથી સખત દુકાળ પડી અનાજના ભાવ ઘણા વધી ગયા. જે કોઈ સો કે પચાસ રૂપિયાનું સામટું અનાજ ખરીદતું તેને તે રૂપિયા એકનું સૂરતી આઠ શેર મળતું. ગરીબ લોકોને ખજૂર, બાજરી અને જુવાર પૈસાવાળા લોકો મફત આપતાં હતાં. કેટલાક કંગાલો તો ઢોરને ખાવાનું કચરું-'ભૂસું'' ખાઈને જીવતા હતા. કેટલાક આબરૂદાર લોકો ભૂખે મરવાથી કૂવા, તળાવ તથા નદીઓમાં પડી મરી ગયા અને કેટલાક વ્યાકુળ થયેલાં માબાપો પોતાનાં છોકરાંઓને મારી નાંખી તેઓનું

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

માંસ ખાવા લાગ્યાં હતાં. સખત ગરમીને કારણે મરકીનો રોગ ફેલાયો જેનાથી સુરતમાં એટલાં મોત થવા લાગ્યા કે સરા અને નવસારી દરવાજા આગળ મોટા ખાડા ખોદી તેમાં મુડદાંઓને દાટવામાં આવ્યાં. ગરીબ લોકોના મુડદાં તો રસ્તે પડેલાં જણાતાં હતાં. આ દુકાળ આશરે દોઢ વરસ ચાલ્યો હતો.

એ જ દુકાળનો હેવાલ આપતાં, સૈયદ હુસેન વલદે સૈયદ શેરિફ શેખ એદુસ સાહેબ જણાવે છે કે બાજીરાવ પેશવાના કુટુંબનો રાઘોબા નામે સરદાર દુકાળમાં પીડાતા માણસો સાથે પૂનાથી સુરત આવ્યો હતો. સુરતમાં તેણે વેપારીઓનાં અનાજ લૂંટી લીધાં હતાં. તેથી આ દુકાળને લોકો 'રાઘો ગુરદીકાળ'' કહેતા. સુરતમાં જ્યારે અનાજ ન મળ્યું ત્યારે ઢોરને મારીને તેનું માંસ સસ્તે ભાવે વેચવામાં આવ્યું હતું પણ જે ગરીબ લોકો પાસે માંસ ખરીદવા જેટલા દામ નહોતા તેઓ જ્યાં આગળ એવા ઢોર કપાતાં ત્યાં એકઠાં થઈ તેઓનું લોહી પીતાં અને રોગનો ભોગ બની મરણ પામતાં. મુડદાં બાળવાની કે દાટવાની કોઈ દરકાર કરતું નહિ. ગરીબ લોકો પોતાના બચ્ચાંને આઠ આનાની કિંમતે વેચવાને લાચાર હતા.[૧૩]

બાવનો કાળ : સં.૧૮૫૨ (ઈ.સ. ૧૭૯૬) :

કવિ જેસંગ ત્રિકમદાસ પટેલ અને ત્રિભોવનદાસ ગંગાદાસ પટેલે ૧૮૮૦માં તૈયાર કરેલ 'દુકાળ વિશે નિબંધ'માં સં.૧૮૫૨(ઈ.સ.૧૭૯૬)ની સાલમાં ગુજરાતમાં ભારે દુકાળ પડવાની નોંધ કરી છે. તેને 'બાવનો કાળ' તરીકે ઓળખાવ્યો છે. એ જ ગ્રંથમાં ઈ.સ. ૧૮૦૧ (સ.૧૮૫૭)માં ગુજરાતના મહીકાંઠા તથા રેવાકાંઠા તરફ દુકાળ પડ્યાની નોંધ છે.

સાઠોકાળ સં.૧૮૬૦ (ઈ.સ.૧૮૦૪) :

ઝાલાવાડ અને હાલારમાં આ દુકાળની વિશેષ અસર વરતાતી હતી. ત્યારે અનાજ અને ઘાસચારાની ઘણી અછત પ્રવર્તતી હતી. આ દુકાળ ''સુડતાળા દુકાળ'' કરતાં કેટલેક દરજ્જે સારો હતો. કારણ આમાં મોંઘાં મોંઘાં પણ અનાજ અને ઘાસ મળી રહેતાં હતાં. આ સમયે મહારાજા આણંદરાવ ગાયકવાડની સરકારે લોકોને મદદ કરી ન હતી.

જ્યારે એદલજી જમશેદજીએ પોતાના નિબંધમાં આ દુકાળ અતિવૃષ્ટિ થવાથી પડ્યો હોવાનું નોધ્યું છે. તેમણે જણાવ્યા મુજબ આ દુકાળમાં ઘી ઘણું સસ્તું હતું. તેથી લોકો છાણની સાથે ઘી મેળવીને ખાતા હતા.

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

સં.૧૮૬૭ (ઈ.સ. ૧૮૧૧)નો દુકાળ :

આ સાલમાં મારવાડમાં દુકાળ અને કાઠિયાવાડમાં ઓછા વરસાદને લીધે અનાજની અછત અને મોંઘવારી પ્રવર્તાં હતાં. મારવાડમાંથી તીડનાં ટોળાં ગુજરાતના ઉત્તર અને પશ્ચિમ ભાગો પર ઊતરી આવ્યાં હતાં. ત્યાં વિનાશ વેરીને તેઓ કાઠિયાવાડ ગયા. ત્યાં પણ તેમણે પાકનો ઘણો નાશ કર્યો હતો. [૧૫]

ઓગણતરો દુકાળ સં ૧૮૬૯ (ઈ.સ.૧૮૧૩) :

આ સાલમાં મોંઘવારી ઘણી હતી. વરસાદ સમયસર ન થવાથી પાક થયો ન હતો. જ્યારે સને ૧૮૧૪માં અતિવૃષ્ટિને કારણે ઘણું નુકશાન થયું.

બે વર્ષો (સં.૧૮૬૯-૭૦)દરમ્યાન રોગચાળાથી ઘણા મરણ પામ્યા. બજારોમાં મુડદાંઓ પડી રહ્યાં. લોકોએ છોકરાઓને વેચી દીધા અથવા રઝળતાં મૂક્યાં અને કોઈ કોઈ ઠેકાણે છોકરાંને મારી ભક્ષ કરવામાં આવ્યા. દુકાળની વિટંબણા ઓછી કરવા માટે કૂવા, તળાવો ખોદવવામાં આવ્યાં, તો પણ તેમાં બધાને કામ મળે એમ નહોતું. ઘણાં ઢોર અને માણસ ભૂખે મરણ પામ્યાં. હાલાર અને મચ્છુકાંઠામાં આ દુકાળ ઘણો ભારે હતો. ગરીબ લોકોએ ઝાડનાં પાન, મૂળિયાં અને બી ખાવા માંડ્યા, આથી લોકોમાં મરજ (વાયરસ) નો રોગ ફેલાયો. મૂએલા ઢોર પણ ભક્ષ કરવામાં આવ્યાં. જે ઉચ્ચ જ્ઞાતિના લોકો કદી માંસ ખાતા નહિ તેઓને પણ માંસાહાર કરવો પડ્યો. હજુ પણ જ્યારે કાંઈ ભારે સોગન ખવડાવવા હોય ત્યારે એવા સોગન લેવડાવે છે, ''જો હું જૂઠું બોલું તો મને અગણોતરાનું પાપ.'' સં.૧૮૭૦માં અતિ વરસાદે પાકનો નાશ કર્યો ત્યારે લોકો રોગથી નબળા પડી ગયેલા હોઈ તેઓ શિયાળુ ખેડ પણ કરી શક્યા નહિ. રેલ પણ ભારે આવી, તેથી ઘણાં ગામો તણાઈ ગયાં હતાં. તારીખ-ઈ-સોરઠના કર્તાના જણાવ્યા પ્રમાણે સને ૧૮૧૨માં પૂંછડીઓ તારો દેખાયો હતો. તેને લીધે આ પાછલાં વરસોમાં ઉપદ્રવ થયો હતો, એમ લોકોએ માન્યું હતું. [૧૬]

(સં.૧૮૭૬ ઈ.સ.૧૮૨૦)માં અતિવૃષ્ટિને કારણે અનાજ મોંઘું થયું અને રોગથી ઘણાં મરણ પામ્યાં. આવી જ રીતે સં.૧૮૮૧માં વરસાદની અછતથી સૌરાષ્ટ્રમાં ઘણા ઢોર અને માણસ મરણ પામ્યા. પણ સદ્‌નસીબે ગુજરાતમાં આ વખતે અનાજ અને ચારાની અછત નહોતી, તેથી સૌરાષ્ટ્રને એનો લાભ મળતાં અછતની પરિસ્થિતિ સહ્ય બની.

કવિ જેસંગ પટેલ સં.૧૮૮૧(ઈ.સ.૧૮૨૫)પડેલ દુકાળને **'એકાસીઓ દુકાળ'** તરીકે ઓળખાવ્યો છે. ગુજરાતમાં તે વખતે સયાજીરાવ ગાયકવાડ અને કંપની સરકારનું રાજ હતું. પણ તેમના તરફથી કોઈ મદદ મળ્યાની માહિતી મળી નથી. આ દુકાળની અસર ગુજરાત અને ભાવનગર તરફ વિશેષ રહી હતી.

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

સં.૧૮૯૪(ઈ.સ.૧૮૩૮)માં વરસાદ સરખો પડ્યો નહિ, અને પાક થયો નહિ. આ વરસમાં ગરીબ લોકોને ધંધા આપવા માટે નવાનગરના જામ રણમલજીએ કોઠા અને લાખોટા બંધાવ્યા અને લાખોટાની પાસે તળાવ બંધાવ્યું.

સં.૧૯૧૩ (સને ૧૯૫૭)અને સં.૧૯૧૭ (સને ૧૮૬૧)માં વરસાદ ઓછો પડ્યો. કેટલાક ઠેકાણે પાક થયો નહિ અને અનાજની મોંઘવારી વધી. આવા વરસને 'ખઈડયું કે વાયરું'' કહે છે.

ઓગણીસો દુકાળ સં૧૯૧૯ (ઈ.સ.૧૮૬૩) :

સં.૧૯૧૯(ઈ.સ.૧૮૬૩)ની સાલમાં ગુજરાત તથા કચ્છ વગેરેમાં વરસાદની તંગીને લીધે અનાજ બહુ ઓછું પાક્યું હતું. અનાજની ઘણી મોંઘવારીને લીધે ગરીબોને અનાજ વગર રહેવું પડતું. એ વખતે એ લોકોએ અમદાવાદની દાણાપીઠ લૂંટી હતી.આ કારણથી અમદાવાદના સુખી ગૃહસ્થો એ એક રીલીફ ફંડ ઊભું કર્યું. જેમાં શહેર અને આસપાસના પરામાં જે માણસ દુઃખી હોય અને અનાજ મળી શકતું ન હોય તેવા દરેક પુરુષ અને સ્ત્રીઓને દર મહિને રૂા.૪ અને દરેક છોકરાંને રૂા.૨ અપાતા.

સં.૧૯૨૦(સને ૧૮૬૪)માં વરસાદ થોડો પડ્યો અને કવખતે પડ્યો. વળી રૂના સટ્ટાને લીધે ઘણા રૂના તુલ(પાક) ઉપર પડ્યા હતા. તેથી અનાજ ઘણું મોંઘુ થયું. આમાં ગરીબ સિપાઈઓ વગેરેને વરસ ભારે પડ્યું. કર્નલ કિટિંજે કરાંચીથી અનાજ મંગાવ્યું અને ગરીબોને ઓછા ભાવે આપવા માંડ્યું. આથી ગામ વેપારીઓએ પણ પોતાનું અનાજ વેચવા બહાર કાઢ્યું.

ચોવીસો દુકાળ : સં.૧૯૨૪ (ઈ.સ.૧૮૬૮) :

આ સાલમાં ગુજરાતમાં વાંવાઝોડા સાથે અતિવૃષ્ટિ થઇ જેનાથી વાવેતર અને માલ મિલકતને ઘણું નુકશાન થવા પામ્યું હતું. અનાજની ઘણી તંગી ઊભી થતાં મોંઘવારી વધી. અંગ્રેજ સરકારે ગરીબ લોકો માટે મકાન અને અનાજની મદદ કરી હતી.

પચવીસો દુકાળ : સં.૧૯૨૫ (ઈ.સ.૧૮૬૯) :

આ વર્ષે સારા વરસાદને લીધે પાક પણ સારો થવાની વકી હતી. પરંતુ ભાદરવા માસમાં તીડોના' ટોળે ટોળાંએ તૂટી પડી ખરીફ પાકનો નાશ કરી નાંખ્યો. તીડોની સંખ્યા એટલી બધી હતી કે તે ઊડતા ત્યારે સૂર્ય પણ તેઓથી ઢંકાઈ જતો અને ઝાડ ઉપર બેસતા તો તેના મોટાં ડાળા પણ તેઓના વજનથી તૂટી પડતાં. તેઓ એકલા પાન નહિ પણ ઝાડની છાલ સુદ્ધાં ખાઈ ગયાં. આ તીડોનો પથારો આશરે પાંચ કોશ લાંબો અને બે કોશ પહોળો હતો. આ તીડોનો પ્રથમ દેખાવ જૂના પાટડી રાજ્યમાં થયેલો. પછીથી

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

કડી, પાટણવાડા, ચરોત્તર, ભાલ પ્રદેશ વગેરે ભાગમાં વધારે અસર પડેલી. બે ત્રણ અઠવાડિયામાં તેઓ વિદાય થયાં અને પાછલો વરસાદ સારો થતાં શિયાળું પાક ઘણો ઊતર્યો. માત્ર અનાજની મોંઘવારી વધી હતી.

સં.૧૯૩૧ (ઈ.સ.૧૮૭૫) અને સં.૧૯૩૨નાં વર્ષો પણ અછતનાં હતાં. આમાં સં.૧૯૩૧ના વર્ષે રાજકોટમાં તીવ્ર અછત પ્રવર્તી હતી. સપ્ટેમ્બરમાં તો કૂવાનાં પાણી પણ સદંતર સૂકાઈ ગયાં હતાં.

તેત્રીસો દુકાળ : સં.૧૯૩૩ (ઈ.સ.૧૮૭૭) :

સં.૧૯૩૩ (ઈ.સ.૧૮૭૭)માં પડેલ આ દુકાળ અગાઉનાં અછતનાં નબળાં વર્ષોને લઈને દારુણ બન્યો હતો. કાઠિયાવાડના ઘણાખરા ભાગોમાં જૂન, જુલાઈ અને ઓગષ્ટ સુધી વરસાદ થયો નહિ. સપ્ટેમ્બરની શરૂઆતમાં અને પાછો ઑકટોબરમાં થોડોક વરસાદ બધે થયો ખરો, પણ તે એટલો થોડો આવ્યો કે ચોમાસુ જુવાર, બાજરી વગેરેના ઉપર લોકોનો ગુજારો હતો તે પાક્યાં નહિ. શિયાળુ પાક નબળો ઊતર્યો. વિશેષ કરીને ઉત્તર ભાગમાં બંદિયાના ટોળેટોળાં બી ખાઈ ગયાં. ઘઉંને ગેરુએ ખાધા આમ અનાજની ઘણી તંગી વરતાવા લાગી. પણ સરકારી અધિકારીઓ તથા રજવાડાંઓએ લોકોને આશ્રય આપવામાં ઘણી મહેનત કરી, તેથી આગલા વખતનાં ભારે દુકાળો જેટલી વિપત્તિ આ વરસમાં પડી ન હતી.

સં.૧૯૩૪(ઈ.સ.૧૮૭૮)માં અતિવૃષ્ટિના કારણે દક્ષિણ-પશ્ચિમ ભાગમાં પાક થયો નહિ. અધૂરામાં પૂરું તીડો પડ્યાં અને જે કાંઈ તુલ (પાક) બચ્યો હતો તે તેમણે પુરો કર્યો. તીડો પાંચ રંગના હતાં. રાતાં, પીળા, સફેદ-રાતાં, બદામી અને લીલાં, તેમાં રાતાં અને પીળાં ઘણાં હતાં. આ તીડો અતિ વરસાદે મરણ પામ્યાં પણ તેમણે જે ઈંડા મૂક્યાં હતાં તેમાંથી નવા તીડો પ્રગટ્યાં. જેણે શિયાળુ પાકને ઘણું નુકશાન કર્યું. અતિવૃષ્ટિને કારણે સખત તાવ ફેલાયો, જેમાં હજારો ગરીબ તેમ તવંગર ખેડૂતો મરણ પામ્યાં. મજૂર લોકોને મજૂરી મળી રહે તે માટે સરકારે કૂવા, તળાવો, મોટા મકાનો, રસ્તા બાંધવા વગેરે કામ ઉપાડ્યાં. પણ બધા ઘરબાર છોડી ત્યાં જઈ શક્યા નહિ, તેથી તેઓ ઘણાં ગરીબ લોકોએ ઝાડનાં મૂળિયાં, પાન વગેરે જે મળ્યું તે ખાવા માંડ્યું એને લીધે રોગ ફેલાયો. ઘણાંએ બૈરાંછોકરાંને વેચી દીધા અથવા રઝળતાં મૂક્યાં. ઘોરી રસ્તાથી દૂરનાં ગામડાઓમાં અનાજ પહોંચી શક્યું નહિ, જેથી લોકો ભૂખે મરવા લાગ્યાં, મડદાને દાટવા કે બાળવાને બદલે કૂવા, તળાવ નદી કે કોતરોમાં નાખવા માંડ્યાં. ઘણાં દુકાળના ભાગમાંથી મજૂર લોકો ગામ અને નગર છોડી, જાફરાબાદ, વેરાવળ, મહુવા અને તળાજા આવ્યા. મહુવામાં ઠાકોરે પોતાની નાળિયેરીની મોટી વાડીઓમાંથી એ લોકોને મફત

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

લીલું ઘાસ વાઢી લઈ જવા દીધું. જેથી તેઓનો જેમ તેમ ગુજરો થવા માંડ્યો. જૂનાગઢ અને જાફરાબાદના દરિયા કિનારા ઉપર માછી લોકો ગુજરાતના કિનારા તરફથી ઘણી માછલીઓ પકડી લાવ્યા જેનાથી લોકોએ ગુજારો ચલાવવા માંડ્યો. સરકારે રસ્તા વગેરે બાંધકામ ઉઠાવ્યાં તેથી પણ ઘણા લોકોને રોજી મળતાં તેઓ ભૂખમરામાંથી બચ્યાં. કેટલાક ઠેકાણે ઊભાં થયેલા સદાવ્રતોએ કેટલાકને મોતના મોંમાંથી ઊગાર્યાં. સને ૧૮૭૮ના એપ્રિલ-મે માસમાં છાસટિયા જુવારનો પાક ઘણો સારો થયો, તેથી ઢોરોનો ચારો અને મજૂરોને થોડી રોજી મળી.

આ દુકાળની તીવ્ર અસર દક્ષિણમાં વેરાવળ અને તળાજાની વચ્ચેના પ્રદેશમાં પડી હતી. એથી ઓછી ઉત્તરમાં જોડિયાથી ગોંડળ અને ત્યાંથી અગ્નિકોણમાં ભાવનગર સુધીના પ્રદેશમાં હતી. તેમાં વળી પૂર્વ કરતા પશ્ચિમ ભાગમાં દુકાળની વિટંબણા વધારે હતી.[૧૭]

છપ્પનિયો કાળ : સં.૧૯૫૬ (ઈ.સ.૧૯૦૦) :

ગુજરાતમાં અગાઉ પડેલા દુકાળોમાં છપ્પનિયો દુકાળ ખૂબ જ ભયંકર હતો. કવિ શિવરાજે છપ્પનિયા દુકાળ વિશે છંદ બદ્ધ ''દુકાળ દર્પણ'' નામની પુસ્તિકામાં કાવ્ય લખ્યું છે. જેમાં જણાવ્યા મુજબ આ દુકાળ સં.૧૯૫૬(ઈ.સં.૧૯૦૦)માં પડ્યો હોવાથી ''છપ્પનિયા કાળ'' તરીકે ઓળખાયો.

'' આ દુકાળનું દુઃખ ભારી, શોકજનક સર્વસંસારી,
ત્રાહ્ય ત્રાહ્ય તમામે પોકારી, પૂર્વ પ્રચંડ દુકાળો બહુ પડ્યા,
છપના જેવા છેક નહીં નડ્યા.''

અગાઉના વર્ષો પણ નબળાં ગયાં હતાં. આ સાલમાં વરસાદ પડ્યો નહીં. જંગલો સૂકાયા, તળાવ, નદી, કૂવા સૂકાઈ ગયા. જળચર પ્રાણીઓ તરફડીને મરણ પામ્યાં, અનાજ અને પાણીની તીવ્ર તંગી પ્રવર્તી. ખેડૂતોએ પોતાનાં પશુ અને ખેતીનાં ઓજાર વેચી દીધાં. ઢોરને ખવડાવવા ઝાડના પાન પણ મળવા મુશ્કેલ બન્યાં. ગામડામાંથી લોકો શહેર તરફ જવા લાગ્યા. ખેડૂતો કંગાળ બન્યા. શહેરમાં આવેલા લોકો ને બચાવવા બ્રિટિશરોએ રાહત છાવણીઓ ખોલી. ત્યાં કૉલેરા ફેલાતા ઘણા માણસો મરણ પામ્યાં. સરકાર દુકાળિયાઓ પાસેથી હળવું કામ લેવાને બદલે સખત કામ કરાવતી હતી. આ ઉપરાંત મહેસૂલમાં રાહત આપવાને બદલે મહેસૂલ ઉઘરાવવા માટે સખત તકાદો કરવામાં આવતો હતો. શક્તિહીન માનવ કંકાલો સરકારની આવી નીતિને લીધે ખૂબજ ત્રાસી ગયા હતા. હજારો માણસો ભૂખમરાને લઈને મરણ પામ્યા હતાં. આ દુકાળની અસર સૌરાષ્ટ્રમાં ઘણી હતી.[૧૮]

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

ઈ.સ.૧૯૦૩માં સૂરત અને હાલારમાં દુકાળ પડ્યો હતો અને મોંઘવારી વધી હતી. ૧૯૦૫-૦૬માં સોરઠમાં દુકાળ હતો, જ્યારે ગુજરાતના બાકીના ભાગોમાં અનાજની તંગી હતી. ઈ.સ.૧૯૧૧-૧૨માં સમગ્ર ગુજરાતમાં કારમો દુકાળ હતો. જ્યારે ઈ.સ.૧૯૧૩ થી ૧૯૧૯ સુધી ગુજરાતના અમુક ભાગમાં દુકાળ અને સમગ્ર ગુજરાતમાં અનાજની તંગી પ્રવર્તતી હતી. ઈ.સ.૧૯૨૩ થી ૨૮ અને ઈ.સ. ૧૯૩૫ થી ૪૦ સુધી ગુજરાત સૌરાષ્ટ્રના જુદા જુદા ભાગમાં દુકાળની પરિસ્થિતિ પ્રવર્તતી હતી.

આઝાદી પછી પણ ગુજરાતમાં દુકાળની સ્થિતિ ચાલુ રહી હતી. ઈ.સ.૧૯૪૮-૪૯માં સમગ્ર ગુજરાતમાં દુકાળ હતો. ઈ.સ.૧૯૫૦માં લીલો દુકાળ પડ્યો અને તીડોએ પણ સારું એવું નુકશાન પહોંચાડ્યું હતું. ઈ.સ.૧૯૫૧માં અપૂરતા વરસાદને લીધે અનાજની તંગી ઊભી થઈ હતી. પછી સળંગ ૧૯૫૨-૫૩, ૧૯૫૫-૫૬, ૧૯૫૭-૫૮, ૧૯૬૨-૬૩, ૧૯૬૪-૬૫, ૧૯૬૫-૬૬, ૧૯૬૮-૬૯-૭૦, ૧૯૭૨-૭૩ અને ૧૯૭૩-૭૪ સુધી મોટા નાના દુકાળો અને તીવ્ર અછતની પરિસ્થિતિ પ્રવર્તી હતી.[૧૯] જેની વિગતો સુવિદિત હોવાથી અત્રે નોંધી નથી.

ગુજરાતમાં પડેલા ઉપર્યુક્ત ૧૮ દુકાળો પૈકી ૧૧ અનાવૃષ્ટિ અને ૭ અતિવૃષ્ટિથી પડ્યા છે. દરેક વખતે પશુઓની તેમજ માનવોમાં બાળકોની ભારે જાનહાની થઈ છે. બાળકો વેચવાની ઘટના ઘણા દુકાળોમાં બની છે. અનાજની અછત અને એને લઈને ભાવો આસમાને પહોંચતા પૈસાના અભાવે સામાન્ય માણસો તે ખરીદી ન શકતાં તેને ભૂખે મરવા વારો આવતો. એ પરિસ્થિતિ બધો વખત રહી, રાજ્ય તરફથી સહાય માટે પૂરતા પ્રયત્નોનો અભાવ લગભગ બધા કિસ્સાઓમાં જોવા મળે છે. અહીં આપેલ ભાવોનો તુલનાત્મક કોઠો એ જમાના વધેલા ભાવોનો ખ્યાલ આપે છે.[૨૦] અલબત્ત, અનાજની દૃષ્ટિએ એ ભાવો ઘણા નીચા લાગે, પરંતુ તત્કાલીન સ્થિતિમાં એ ભાવો અસહ્ય હતા એમ તે વખતની નોંધો પરથી જણાય આવે છે.

ગુજરાતમાં જુદાં જુદાં વરસોમાં ખોરાકની જણસો એક રૂપિયાની કેટલા શેર વેચાઈ હતી તે જાણવાનો કોઠો.

For Private and Personal Use Only

જણસનું નામ	૧૭૫૫	૧૭૬૦	૧૭૬૧	૧૭૬૫	૧૭૭૦	૧૭૭૩	૧૭૮૪	૧૭૮૬	૧૭૮૭	૧૭૯૦	૧૭૯૧	૧૭૯૪	૧૭૯૫
બાજરી		૧૧	૮॥।		૯॥		૧૩	૩૩	૨૭	૧૬	૧૭	૧૭	૨૩
ચોખા		૭	૪॥।		૦		૭	૧૨	૯	૪।	૭	૯	૧૦।
જુવાર		૧૧	૧૩		૦		૦	૩૩	૪૦	૧૭	૧૭॥	૨૫	૨૩
તુવેર		૭॥।	૧૦		૧૩		૯	૮	૬	૧૩।	૭	૧૧॥।	૯।
ઘઉં		૧૦	૬		૮।		૧૧	૨૦	૧૭	૧૩।	૬॥।	૧૦॥।	૧૧
ઘી		૧।	૧		૦		૧॥	૨॥	૧॥।	૨॥।	૧	૨॥	૨।
ગોળ		૨।	૨॥।		૨।		૪॥।	૪॥	૫॥।	૩॥।	૯।	૪	૪
ચણા		૦	૭॥		૦		૮	૧૨	૧૭	૭॥।	૮	૦	૮।
તેલ		૦	૦		૩		૩॥	૯।	૯॥।	૩॥	૨॥	૭	૩।

* ''સામીપ્ય'', એપ્રિલ, ૮૯-સપ્ટે. ૧૯૮૯

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik
For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

પાદટીપ

1. રોહિત શુક્લ, ''ગુજરાતમાં દુષ્કાળો'', પૃ.૧૫, અમદાવાદ,૧૯૭૮
2. નર્મદાશંકર લાલશંકર, ''કાઠિયાવાડ સર્વસંગ્રહ'', પૃ.૧૪૬
3. M.S> Commissariat, "History of Gujarat", Vol.II, p.8
4. Harishankar Shrivastava, "The History of Indian Famines" (1858-1919), Agra, 1961
5. M.S. Commissariat, op. cit., Ch. XXVIII, p.313
6. કાઠિયાવાડ સર્વસંગ્રહ, પૃ.૧૪૭
7. એદલજી જમશેદજી ખોરી, ''દુકાળ વિશે નિબંધ'', પૃ.૫૧, અમદાવાદ-૧૮૮૪
8. કાઠિયાવાડ સર્વસંગ્રહ, પૃ.૧૪૭
9. મિરાતે અહમદી, વા.૨, ખંડ ૧, પૃ.૧૭૮-૭૯
10. એજન, વો.૨, ખંડ ૩, પૃ.૪૪૮-૪૯
11. કાઠિયાવાડ સર્વસંગ્રહ, પૃ.૧૪૮
12. એદલજી જમશેદજી ખોરી, ઉપર્યુક્ત, પૃ.૫૨
13. એજન, પૃ.૫૨-૫૪
14. કવિ જેસંગ ત્રિકમદાસ પટેલ અને ''દુષ્કાળ વિષે નિબંધ'' અમદાવાદ, ૧૮૮૦, પૃ.૧૧, ત્રિભોવનદાસ ગંગાદાસ પટેલ
15. એદલજી જમશેદજી ખોરી, ઉપર્યુક્ત પૃ.૫૫
16. કાઠિયાવાડ સર્વસંગ્રહ, પૃ.૧૪૯
17. એજન, પૃ.૧૫૦-૧૫૨
18. કવિ શિવલાલ ખુશાલદાસ બ્રહ્મભટ્ટ, ''દુકાળ દર્પણ'' અથવા ''છપનાની છાપ'', પૃ.૮-૧૦, અમદાવાદ, ૧૯૦૦ (સં.૧૯૫૬)
19. શિવપ્રસાદ રાજગોર, ''ગુજરાત એક દર્શન'' પૃ.૩૮-૩૯.
20. એદલજી જમશેદજી ખોરી, ઉપર્યુક્ત, પૃ.૫૭

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

લેખક પરિચય

પ્રા. ડૉ. રામજીભાઈ ઠાકરશીભાઈ સાવલિયા

ભારતીય સંસ્કૃતિ વિષયમાં એમ.એ. (૧૯૮૨) અને પીએચ.ડી. (૧૯૮૯). 'ગુજરાતની હિંદુ દેવીઓનું પ્રતિમા વિધાન' નામના મહાનિબંધનું ICHR નવી દિલ્હીના અનુદાન દ્વારા પ્રકાશન (૧૯૯૧) અને 'ગુજરાતમાંની માતૃકાઓનું મૂર્તિવિધાન' (૧૯૯૩) અને 'કલાવિમર્શ' (૨૦૦૦), ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીની આર્થિક સહાયથી પ્રકાશન. 'ગુજરાતની દિક્પાલ પ્રતિમાઓ' (૧૯૯૮) અને 'પાશુપતસંપ્રદાય ઉદ્‌ભવ અને વિકાસ' (૧૯૯૯) પુસ્તક રૂપે પ્રકાશન. 'ગુજરાતનાં પ્રાચીન સરોવર, તળાવો અને કુંડો' યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ દ્વારા પ્રકાશિત (૨૦૦૦), 'સંસ્કૃત સાહિત્ય અને ઇતિહાસમાં શાસ્ત્રી' (દ્વિતીય)ની પદવી (૧૯૯૭).

ક. ભા. દવે રૌપ્યચંદ્રક : ગુજરાત ઇતિહાસ પરિષદ, ૧૯૯૧.

સમાજગૌરવ પુરસ્કાર : લોકસેવા ફાઉન્ડેશન, અમદાવાદ મે, ૧૯૯૯.

સ્વ. ડૉ. હરિભાઈ ગૌદાની સમાજ ગૌરવ પુરસ્કાર : સૌરાષ્ટ્ર લેઉવા પટેલ સમાજ, અમદાવાદ, ૨૯, જુલાઈ, ૨૦૦૧.

ક્યૂરેટર કમ લેકચરર, વિચાર ટ્રસ્ટ, 'ધાતુપાત્ર સંગ્રહાલય' (૧૯૮૨ જુલાઈથી ૧૯૮૪ જુલાઈ). ૧૯૮૪ થી ભો. જે. વિદ્યાભવન, અમદાવાદમાં ભારતીય સંસ્કૃતિ વિષયમાં અધ્યયન-સંશોધન અને અનુસ્નાતક કેન્દ્રમાં અધ્યાપક.

ભારતીય સંસ્કૃતિ વિષયમાં પીએચ.ડી. માટે ગુજરાત યુનિવર્સિટી (ઓક્ટો. ૧૯૯૬) તથા આંતરરાષ્ટ્રીય જૈનવિદ્યાકેન્દ્ર અને બૌદ્ધદર્શન વિષયમાં એમ.ફિલ અને પીએચ.ડી. માટે ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ (માર્ચ, ૧૯૯૮) દ્વારા માન્ય માર્ગદર્શક અધ્યાપક. ૧૯૯૮-૨૦૦૦માં બૌદ્ધદર્શનમાં સાત વિદ્યાર્થીઓએ એમ.ફિલ. નો અભ્યાસ પૂર્ણ કરેલ છે. હાલ જૈનદર્શનમાં બે. બૌદ્ધદર્શનમાં એક એમ.ફિલના અને પાંચ વિદ્યાર્થીઓ પીએચ.ડી.નો અભ્યાસ કરે છે. Guide teacher Foreign Students Centre, Gujarat University (Japanis Students - 1995, 1997, 1998, 1999, 2000)

રાષ્ટ્રીય-આંતરરાષ્ટ્રીય કક્ષાની પુરાતત્ત્વ, ઇતિહાસ અને ભારતીય સંસ્કૃતિની સંસ્થાઓનું આજીવન સભ્યપદ ધરાવે છે. 'સામીપ્ય' અધ્યયન અને સંશોધન ત્રૈમાસિક (૧૯૯૨ થી) સહાયક સંપાદક. ગુજરાત ઇતિહાસ પરિષદમાં કોષાધ્યક્ષ (૧૯૯૪ થી ૧૯૯૭) અને મંત્રી (૧૯૯૭ થી) આંતરરાષ્ટ્રીય જૈનવિદ્યા અને બૌદ્ધદર્શન કેન્દ્ર અને ઇતિહાસ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિભાગ, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં અનુસ્નાતક કેન્દ્રમાં મહેમાન અધ્યાપક (૧૯૯૬થી). પુરાતત્ત્વ (ખોજ) શિબિર-ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાં (૧૯૯૨ થી) તજ્જ્ઞ તરીકે. સામીપ્ય, પથિક, કુમાર, સ્વાધ્યાય, સંબોધિ, ગુજરાત જેવા પ્રતિષ્ઠિત સામયિકોમાં ૯૫ જેટલા વિવિધ વિષયોના સંશોધનાત્મક લેખો છપાયા. ગુજરાત વિશ્વકોશમાં પુરાતત્ત્વ, ઇતિહાસ અને ભારતીય સંસ્કૃતિ વિષયમાં ૫૦ જેટલાં અધિકરણો લખ્યાં. રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય પરિસંવાદોમાં ભાગ લઈ સંશોધન પેપર રજૂ કરી ચર્ચામાં ભાગ લીધેલ છે.

હાલ, અધ્યાપક, ભો.જે. અધ્યયન-સંશોધન વિદ્યાભવન, અમદાવાદમાં કાર્યરત.

For Private and Personal Use Only